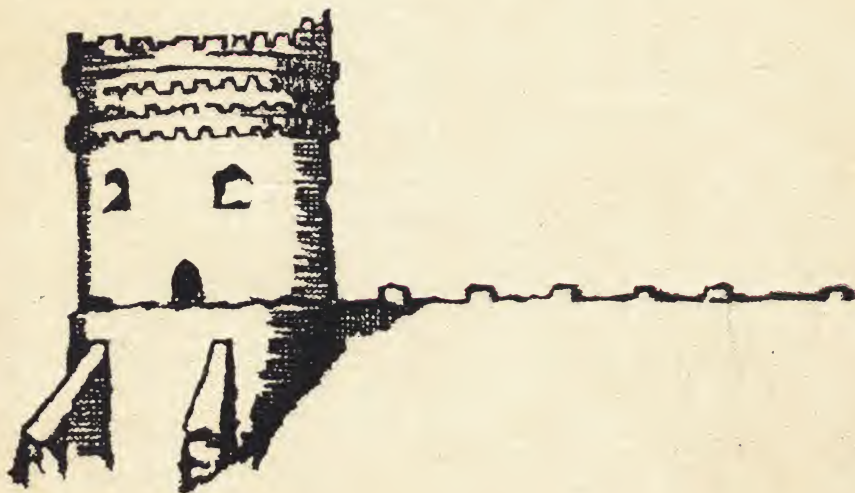

О. А. БЕВЗО

Львівський літопис і Острозький літописець

«НАУКОВА ДУМКА»

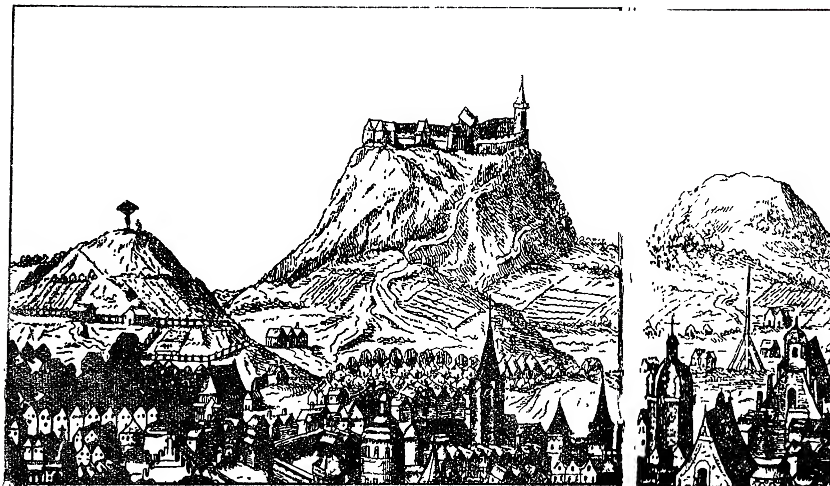
АКАДЕМІЯ НАУК УРСР. ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

О. А. БЕВЗО

Львівський літопис і Острозький літописець

Джерелознавче дослідження

Видання друге

КИЇВ—1971

У книзі досліджуються два найраніші відомі історичній науці українські літописи, що дійшли до наших часів у рукописних оригіналах, як джерело для висвітлення внутрішнього життя, культури і побуту українського народу, його господарської діяльності, класової боротьби в XVI—першій половині XVII ст., а також політичного становища України напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.

До текстів літописів додано текстологічні примітки та докладні коментарі.

Розрахована на істориків, літературознавців, мовознавців, викладачів, студентів історичних і філологічних факультетів та широкі кола читачів.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук *Ф. П. Шевченко*

Рецензент
кандидат історичних наук *І. Л. Бутич*

8—6—1
17—70м

Редакція історичної
та археологічної літератури
Зав. редакцією *Г. М. Терлецька*

ПЕРЕДМОВА

Українські літописи — важливе джерело вивчення історії України періоду феодалізму. Вони зробили величезний вплив на розвиток історичної думки на Україні як в часи їх створення, так і в пізнішу пору, особливо в XIX столітті.

Українські літописи разом з народними думами та історичними піснями відіграли величезну роль у пробудженні національного та соціального самопізнання українського народу.

Як показує дослідження творчості Т. Г. Шевченка, погляди якого на історію відіграли значну роль у розвитку історичної думки на Україні, поет широко користувався літописними матеріалами, вивчаючи їх в рукописах.

Винятково великого значення українським літописам, як історичному джерелу, надавав вчений, поет-революціонер І. Я. Франко. Він говорив про українські літописи, що «з літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких мас народу і аж у 19 віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів» [1].

Досі українські літописи вивчалися переважно з зовнішньополітичного погляду. Тим часом вони є також цінним джерелом для вивчення внутрішнього життя українського народу, його економічної і господарської діяльності, глибокого розкриття соціальних процесів у суспільному житті. Перед українською радянською історичною наукою стоїть важливе завдання — повніше висвітлити період формування українського народу, складання мови і розвитку його культури. У висвітленні цих питань почесне місце належить такому цінному джерелу, яким є літописи.

Львівський літопис і Острозький літописець — документи невеликі за обсягом, але багаті фактичним матеріалом,— є не тільки важливими історичними джерелами, а й пам'ятками української мови й літератури. Обидва ці літописи свого часу були вже опубліковані. Львівський літопис видавався двічі [2], але з дуже недосконалих копій. До того ж, видання цього

---

[1] Іван Франко, Історія української літератури. Перша редакція (1907).— Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів, фонд 3, № 728, рукописна копія, зошит 3, стор. 375—377.

[2] Львовская русская летопись.— Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских, т. III, кн. 3, М., 1839, стор. 233—267. Видання здійснено з копії, надісланої видавцеві Д. І. Зубрицьким; Львовская летопись.— Науковый сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-рус-

літопису стали бібліографічною рідкістю і зараз для багатьох дослідників майже недоступні. Острозький літописець було видано лише один раз[1] і надруковано в російській транскрипції. Це видання не позбавлене ряду неточностей у відтворенні тексту. До того ж, обидва документи видавалися без належного вивчення і аналізу їх змісту.

В процесі підготовки цього видання у Львівському літопису було прочитано місця рукопису, які досі залишалися непрочитаними. Виправлено ряд істотних помилок в окремих місцях тексту обох літописів та усунено недоліки, які трапилися в попередніх виданнях.

З метою полегшення праці по дальшому вивченню і використанню у дослідницькій роботі звісток Львівського літопису і Острозького літописця та щоб зробити текст цих документів доступним для найширших кіл читачів, у тому числі й молоді, яка ще не оволоділа достатніми спеціальними знаннями в галузі історії і давньої мови, в роботі подаються:

1. Докладні коментарі, в яких розкриваються неясні місця — події, дати, імена, прізвиська, прізвища, а також пояснюються окремі історичні факти і явища.

2. Словник застарілих, маловживаних та актових слів і виразів.

3. Докладний покажчик власних імен, що зустрічаються в текстах літописів, передмові і коментарях, із зазначенням соціального становища, звання, службового або суспільного стану тощо.

4. Докладний покажчик географічних найменувань, до якого внесено всі географічні і топографічні назви, що зустрічаються в тексті праці, із зазначенням топографічних орієнтирів для знаходження їх на картах, визначенням категорії населених пунктів, а також територіальної приналежності їх як у минулому, де це можливо встановити, так і за останнім адміністративно-територіальним поділом Української РСР і Союзу РСР.

Тексти літописів передано методом транскрипції за допомогою сучасного українського алфавіту та правопису відповідно до правил видання історичних документів, писаних давньою українською мовою[2].

ской матицы, 1867, вып. I—IV, Львів, 1868 (далі — Науковый сборник, 1867), стор. 255—294 і окремий відбиток. Підготовка тексту до видання й передмова А. С. Петрушевича. (Не змішувати з російським Львівським літописом, вперше виданим у 1792 році і названим так за прізвищем Н. А. Львова, який знайшов і видав цей літопис).

[1] М. Н. Тихомиров, Малоизвестные летописные памятники. 4. Острожский летописец.— Исторический архив, т. VII, М., 1951 (далі — Исторический архив, VII), стор. 236—253.

[2] О. А. Бевзо, Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст.— «Вісник АН УРСР», 1958, № 2.

ВСТУП

Здійснюючи плани комуністичного будівництва, радянські люди проявляють також великий інтерес до свого історичного минулого. Поряд з вивченням і узагальненням досвіду будівництва нового суспільства наша історична наука вивчає історію дожовтневого періоду життя народів, що нині входять до великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Вивчення історичного минулого рідного народу є одною з найважливіших ділянок культурної і наукової роботи. Вона має величезне значення у вихованні в трудящих радянського патріотизму. Славне історичне минуле наших народів, їх тривала боротьба проти соціального гноблення та іноземних загарбників надихає будівників комунізму на нові подвиги.

Український народ має свою багатовікову історію. Він пройшов складний, нелегкий шлях боротьби проти іноземних загарбників та експлуататорів за своє соціальне і національне визволення. Однак в умовах царської Росії історія українського народу висвітлювалася тенденційно і, по суті, фальсифікувалася російськими великодержавними дворянськими і буржуазними істориками, що не визнавали існування української нації, а також українськими буржуазно-націоналістичними істориками, які заперечували спільність походження українського і російського народів та протиставляли їх один одному.

Панівні класи царської Росії — поміщики та буржуазія — позбавляли український народ, як і інші народи, права на національне самовизначення. Ідеологи цих класів «теоретично» обгрунтовували політичні устремління експлуататорів. Їх тенденційне ставлення до історичного минулого приводило до перекручення історії українського народу.

Велика Жовтнева соціалістична революція дала державність і суверенність всім народам, що населяли дореволюційну Росію, та створила найсприятливіші умови для справді наукового висвітлення їх історичного минулого.

Радянськими істориками проведена велика робота по вивченню історії українського народу. Їм довелося багато потрудитися, щоб очистити її від великодержавної та буржуазно-націоналістичної фальсифікації і перекручень. Само собою зрозуміло, що зроблене є лише часткою тієї величезної роботи, яку потрібно здійснити дослідникам в недалекому майбутньому.

Історичне минуле багатомільйонного українського народу

потребує всебічного і глибокого висвітлення з погляду марксистсько-ленінської методології. Питання генезису української народності, створення української мови, розвитку культури українського народу та його боротьби за своє соціальне і національне визволення, за єдність з братнім російським народом постійно привертають увагу дослідників.

Особливої уваги потребує вивчення періоду визвольної війни 1648—1654 років, коли український народ, відстоюючи своє право на існування, піднявся на боротьбу проти іноземних загарбників. Саме в цей період український народ виступив у міжнародному житті як самостійна суспільна сила та зробив спробу власними зусиллями спрямувати дальший хід свого історичного буття. Український народ під керівництвом Богдана Хмельницького знайшов тоді єдино правильне вирішення питання про своє майбутнє у возз'єднанні з великим російським народом у складі єдиної держави [1].

В результаті перемоги над гнобителями і возз'єднання з великим російським народом український народ забезпечив умови для свого дальшого економічного та культурного розвитку. У визвольній війні, як у дзеркалі, відбилась сила і міць українського народу, виявилася його здатність для дальшого розвитку і прогресу. Саме возз'єднанням України з Росією було закладено основу для всебічного розвитку економіки й культури українського народу, створено передумови для майже трьохвікової спільної боротьби російського й українського народів проти царизму та поміщицько-буржуазного ладу й підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, в результаті якої український народ одержав державність та створив самостійну суверенну Українську Радянську Соціалістичну Республіку — складову і невід'ємну частину Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Справжнє уявлення про життя українського народу в минулому можна одержати лише в результаті глибокого вивчення документальних матеріалів та інших пам'яток писемності й культури, які дійшли до нашого часу. Повне і всебічне висвітлення минулого народу можливе лише при умові розширення документальної бази та уважного вивчення джерел, що стосуються різних періодів вітчизняної історії.

У реалізації завдань, що стоять перед історичною наукою, визначна роль належить радянським археографам. Вони мають допомагати поглибленому вивченню історії України всіх періодів, здійснюючи нові публікації історичних джерел, як уже відомих, що стали бібліографічною рідкістю, так і заново виявлених, та зробити їх загальнодоступними для найширших кіл до-

---

[1] Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1648—1654), К., 1954 стор. 8.

слідників і всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу.

Одним з найважливіших джерел для вивчення історії України періоду феодалізму, зокрема подій визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетських загарбників, є українські літописи.

В історичній науці до цього часу немає точного визначення категорії документів, що відносяться до українських літописів. Щоправда, відомий археограф і дослідник українського літописання О. І. Левицький, обминаючи питання про початок складання українських літописів, робив спробу визначити час закінчення періоду українського літописання і початку складання синтетичних творів з історії українського народу. Він вважав, що одночасно з складанням кращих оригінальних літописів, до яких він відносить Львівський літопис і Літопис Самовидця, в тому ж XVII столітті появилися і найбільш цінні компілятивні зведення з південноруської (української) історії, як, наприклад, Синопсис та дві хроніки — Густинський літопис і літопис, відомий під ім'ям Леонтія Боболинського [1].

В процесі феодального роздрібнення і особливо після тяжкої татаро-монгольської навали літописання, що бере свій початок у Київській Русі, перемістилося на північ, в Ростово-Суздальську землю, та на південь, в Галицько-Волинське князівство, де воно знайшло своє продовження і згодом набуло характеру козацького літописання [2]. На Україні, як і в інших слов'янських землях, сучасники, бажаючи зберегти для прийдешніх поколінь пам'ять про видатні події, створювали джерела літописного характеру. Літописання тут почало набирати нової сили в XVI столітті, коли український народ у битвах за своє соціальне і національне визволення повів рішучу боротьбу проти іноземних загарбників та феодальних експлуататорів. Документи, що відбивають боротьбу українського народу проти польсько-литовських загарбників і феодального гноблення, і являють собою українські літописи. Українські літописи XVI—XVIII століть, як і літописання в Російській державі XV—XVII століть, хоч і є продовженням давніх літописних традицій, одначе являють собою новий, вищий ступінь літописання в порівнянні з літописанням Київської Русі і періоду феодального роздрібнення. На жаль, бурі визвольної війни і особливо релігійно-націоналістичний фанатизм польсько-католицької шляхти спричинилися до масового знищення різноманітних українських історичних документів, в тому

---

[1] Летопись Самовидца, К., 1878, предисловие, стор. IX—X.

[2] В. Б. Антонович, Источники для истории Юго-западной России, К., 1881, стор. 3—4; М. Грушевський, Історія України-Русі, т. I, К., 1913, стор. 590; П. Клепатський, Огляд джерел до історії України, вип. 1, Кам'янець на Поділлю, 1921, стор. 52; Д. І. Багалій, Нарис української історіографії, т. I, Літописи, вип. 1, К., 1923.

числі літописів, хронік, діаріушів, внаслідок чого вони дійшли до нас в дуже невеликій кількості.

Українські літописи здебільшого писалися учасниками або очевидцями подій чи людьми, які жили невдовзі після них і описували їх за живими переказами, а також мали можливість користуватися документами, що в більшості до наших часів не дійшли. Загалом, літописи складалися безпосередньо слідом за подіями, або через деякий (звичайно, невеликий) проміжок часу після того, як події відбулися. Тому літописні джерела в основному є достовірними, а в окремих випадках і єдиними свідченнями про події, що в них описуються. Щоправда, деякі літописці XVI—XVIII століть починали свої твори з опису більш ранніх, ніж сучасні їм події, переказуючи своїх попередників. Але такий переказ складав, звичайно, невелику, своєрідну вступну частину літопису, ступінь достовірності якої встановлюється шляхом критичного аналізу відповідних джерел. Основна ж частина літопису охоплює, як правило, сучасні авторові події.

Цінність українських літописів як історичних джерел полягає в тому, що літописці не тільки описували події, але й виявляли своє ставлення до них. Разом з тим, слід мати на увазі, що в українських літописах XVI—XVIII століть відбилося ставлення до подій не тільки самих авторів. У них знайшли своє відображення класові інтереси, прагнення соціального середовища, до якого належав літописець, а в багатьох випадках — і сподівання та надії широких народних мас. Отже, літописи є специфічними історичними джерелами, які висвітлюють історичне минуле зі значно більшою об'єктивністю, ніж пізніші зв'язні, не порічні виклади типу Історії русів тощо. Літописні твори не тільки подають факти, але й дають можливість відчути дух описуваної в них історичної епохи.

Пам'ятки українського літописання XVI—XVIII століть цінні не лише як джерело для вивчення періоду формування українського народу та історії його героїчної визвольної боротьби, що завершилася визволенням з-під польсько-шляхетського гноблення та возз'єднанням з великим російським народом. Вони одночасно є важливим джерелом для вивчення історії української мови і письменства.

Українські літописи XVI—XVIII ст. у більшості випадків писалися світськими людьми, рідше духовними. Всі вони користувалися тодішньою книжною мовою. Однак літописці були зв'язані з народом, внаслідок чого на мові літописців позначився вплив тодішньої розмовної мови. Вивчення українських літописів, як пам'яток мови і літератури, допомагає розкрити одну з найважливіших сторінок історії української мови і літератури та розвитку української культури взагалі.

У науковому обігу є значна кількість українських літопис-

них пам'яток, однак, як історичне джерело, вони вивчені і використані далеко недостатньо. Лише над одним українським літописом, а саме над літописом Самовидця, проведена значна науково-дослідна робота [1].

---

[1] Вперше «Літопис Самовидця» опублікував О. Бодянський 1846 року в «Чтениях в императорском обществе истории и древностей при Московском университете» (1846, № 1, 2), за списком, виявленим П. Кулішем 1843 року. Хоч літопис у численних списках був відомий і раніше, однак лише після опублікування він став доступним для широких кіл дослідників і зайняв почесне місце серед українських літописів. Про цей літопис писали або згадували у своїх працях П. О. Куліш, О. М. Бодянський, М. О. Максимович, Г. Ф. Карпов, В. Б. Антонович, М. І. Костомаров, К. М. Бестужев-Рюмін, О. І. Левицький, О. Огоновський, В. С. Іконніков, І. Я. Франко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, М. С. Возняк, В. О. Романовський, М. Н. Петровський та ін. Перше, досить грунтовне дослідження літопису було зроблене О. І. Левицьким у статті «Опыт исследования о летописи Самовидца» (Летопись Самовидца, стор. 1—81). Підсумки студій над літописом Самовидця та докладне для свого часу дослідження літопису здійснено в праці М. Н. П е т р о в с ь к о г о, Нариси історії України XVII — початку XVIII століть, т. І. Досліди над літописом Самовидця, Харків, 1930.

ЗНАЧЕННЯ ЛЬВІВСЬКОГО ЛІТОПИСУ І ОСТРОЗЬКОГО ЛІТОПИСЦЯ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ФЕОДАЛІЗМУ

Предметом дослідження в даній праці є два найраніші з виявлених до цього часу українських літописних документів, що дійшли до нас в рукописних оригіналах[1], і відомих в історичній науці під назвою Львівський літопис (1498—1649 pp.)[2] та Острозький літописець (1500—1636 pp.)[3]. Обидва документи містять звістки, що стосуються одного і того ж періоду. Тому їх доцільно розглядати разом.

Галицький історик і археограф Д. І. Зубрицький, який багато працював над історією міста Львова, на початку 30-х років XIX століття знайшов у архіві Ставропигійського братства рукописну книгу, складену в першій половині XVII століття колишнім студентом Замойської академії Михайлом Гунашевським. У цій книзі, дуже різноманітній за своїм складом, містився документ під назвою «Іспısаніє літом от рождества Христова року... і по нім ідущих», якому перші видавці дали назву «Львівський літопис». Цю назву слід визнати вдалою не лише тому, що літопис знайдено у Львові. Звістки, що стосуються західних областей України, точніше колишнього Руського воєводства, займають у літопису переважне місце. Особливо багато уваги автор літопису приділив місту Львову. Це цілком зрозуміло, тому що Львів був найважливішим центром Галицько-руських земель, а потім Руського воєводства. Автор літопису, безумовно, був тісно зв'язаний зі Львовом. Це стверджується, зокрема, тим, що літописець дуже старанно записував звістки, що стосувалися Львова, і виявив досить грунтовні знання топографії цього міста.

Час написання, особа автора та склад або джерела літопису мають першорядне значення для оцінки вірогідності звісток, що містяться в ньому.

---

[1] Див. Рукопис № 206(27) у збірці рукописів кол. Університету св. Володимира у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, стор. 162—182 — «Іспısаніє літом от рождества Христова року... і по нім ідущих» (Львівський літопис); Рукопис № 4007 у збірці рукописів Державного історичного музею в Москві, арк. 126—132 — «С кройніки Бельського речі потребнії вибрані» (Острозький літописець).

[2] Львовская русская летопись. — «Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских», т. III, кн. 3, стор. 233—267; Львовская летопись.— Науковый сборник, 1867, стор. 255—294.

[3] Исторический архив, VII, стор. 236—253.

Львівський літопис, як уже зазначалося, є складовою частиною збірника різних матеріалів, упорядкованого М. Гунашевським і скомпонованого у вигляді книги розміром 20×30 *см*. Папір книги має філігрань із зображенням мисливського ріжка на щитку — знаком, характерним для паперу, що виготовлявся у другій чверті XVII століття на паперових млинах у Польщі [1]. Літопис писано одним, характерним для упорядника збірника почерком, українським (південноруським) зв'язаним скорописом. Палеографічні ознаки рукопису показують, що Львівський літопис написано в кінці 30—40 років XVII століття.

За своїм характером збірник М. Гунашевського, очевидно, мав бути для упорядника своєрідною енциклопедією, що складалася з декількох частин. Перша частина збірника (стор. 7—97) була відведена для алфавітного зібрання цитат та афоризмів латинською мовою і заповнена лише небагатьма записами. В другій частині (стор. 98—162) вміщено ряд статей і документів антиуніатського характеру. Центральне місце тут займає «Пересторога» — єдиний, що дійшов до нашого часу список цієї цінної пам'ятки української полемічної літератури кінця XVI— початку XVII ст. Для третьої частини збірника — історичної — було відведено 163—250 сторінки, з яких тільки сторінки 162—182 виявилися заповненими літописом. Четверта частина (стор. 251—296) призначалася для духовно-літературних творів — легенд, оповідань, кантат тощо, але заповнена вона лише до 266 сторінки. П'ята частина (стор. 297—332) відводилась для лікарського порадника, але заповненими виявилися лише перші чотири з половиною сторінки. Найбільш заповненою виявилася шоста частина збірника, в яку вписано акти процесу М. Гунашевського з Замойським братством. Для цієї частини було відведено стор. 333—372, з яких незаповненими залишилися тільки вісім останніх сторінок. Повністю заповнена лише остання, сьома частина збірника (стор. 373—387), в яку вписано оповідання про зодіаки, зоряний календар тощо.

Цілком зрозуміло, що такий широкий і різноманітний матеріал не міг бути зібраний і вписаний в книгу за короткий час. Про це говорить відмінність у характері письма окремих частин і сторінок рукопису, який писано, за невеликими винятками, рукою упорядника збірника. Однак точно визначити час виготовлення книги і дату початку внесення до неї записів у нас немає можливості, бо про це в самій книзі відсутні будь-які дані. Палеографічні ознаки книги теж не розв'язують питання про початок записів у книзі, тим більше про час написання літопису.

[1] І. Каманін, О. Вітвіцька, Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651), К., 1923, стор. 3, хронологічна таблиця, стор. 18, на стор. 89 рисунки № 788, 790, 791, 793.

Час припинення записів у книзі можна визначити досить точно. Найпізніша дата, що зустрічається в ній (серпень 1649 року), знаходиться в третій — історичній частині рукопису, яку ми, безумовно, можемо прийняти за час припинення праці автора над літописом.

Літопис, очевидно, був тим розділом книги, над яким автор працював систематично, часто повертався для роботи над ним. Саме цей документ заслуговує найбільш уважного вивчення. Слід зазначити, що рукопис виконано досить акуратно, однак в окремих частинах тексту помітна деяка відмінність у характері письма. Зовнішній вигляд письма дозволяє припускати, що записи до 1645 року велися порівняно за спокійних обставин. Починаючи з цього року, характер письма змінюється, почерк і вигляд письма свідчать про поспішність. Разом з тим, під 1646 і 1647 роками в рукопис були вклеєні якісь документи або записи, можливо, у зв'язку з тим, що бракувало часу для переписування їх у книгу. Відчувається поспіх у записах на сторінках 179 і 180 під 1648 роком. Така ж квапливість у письмі помітна і в записах під 1649 роком на сторінках 181 і 182, а до сторінки 183 на весь її простір був приклеєний якийсь аркуш. Очевидно, події визвольної війни 1648—1654 років відбилися на становищі автора, а згодом примусили його взагалі припинити роботу над літописом.

Наведені вище міркування і спостереження над рукописом дають підставу припустити, що робота над літописом була припинена в 1649 році, і М. Гунашевський подарував свій збірник Львівському братству [1].

Дані, що є в нашому розпорядженні, говорять про те, що автором Львівського літопису міг бути виходець із міщан Михайло Гунашевський. Про це свідчить його життєвий шлях та діяльність. Він залишив про себе в літопису під 1621 роком запис, який доніс нам таку звістку: «Того ж року отець мой умер. Я з школи заніс в дом хоробу горячку і всі хоріли в дому» [2].

Є відомості, що М. Гунашевський до 1647 року був студентом академії в Замості і в тому ж році одержав духовне звання піддиякона від львівського єпіскопа Арсенія Желіборського, що видно з окружного послання луцького єпіскопа Афанасія Пузини від 12 жовтня 1647 року [3]. Як бачимо, автор Львівського літопису був людиною духовного стану, та пізніше ми зустрічаємо його в Запорізькому війську. Точно не відомо, як

---

[1] Існує дарчий лист М. Гунашевського від 25 березня 1649 року, який він виготовив заздалегідь, очевидно, збираючись подарувати свою книгу Львівському братству. Цей документ зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, як додаток до рукопису № 206 (27) у збірці рукописів кол. Університету св. Володимира.

[2] Див. у цьому виданні стор. 105 (далі — див. стор.)

[3] Акты, относящиеся к истории Западной России, т. V, СПб., 1853, стор. 77.

він потрапив туди, але деякі натяки на це є. М. Гунашевський у своїй священицькій роботі був зв'язаний з Арсенієм Желіборським. Джерела свідчать, що в 1650 році Желіборський їздив у Ірклїїв для зустрічі з Богданом Хмельницьким [1]. Цілком ймовірно, що в складі почту єпіскопа був також М. Гунашевський, якому Желіборський покровительствував. Можливо, що саме тоді Гунашевський попав на Наддніпрянщину і, як людина письменна, був прийнятий у канцелярію Війська Запорізького. 1652 року ми вже бачимо М. Гунашевського у складі посольства Богдана Хмельницького до Москви разом з С. Савичем, Л. Мозирою та І. Ничипоренком [2]. 1653 року зустрічаємо М. Гунашевського в званні канцеляриста-підписка, що виступав як довірена особа І. Виговського в його зносинах з московським послом на Україні І. Фоміним [3]. Під час акту возз'єднання України з Росією «Михайло Ігнатьєв син Кунашевський» фігурував серед української шляхти, яка 11 січня 1654 року прийняла в Переяславі присягу на вірність російському уряду [4]. Нарешті, прізвище «отця М. Гунашевського» зустрічаємо в пунктах, представлених козацькими послами на Варшавському сеймі, зібраному для затвердження Гадяцького договору в квітні 1659 року, серед осіб релігії старогрецької, не уніатів, з просьбою «aby chlebem opatrzoni byli i dygnitarstwy» [5]. В цьому документі маємо свідчення, що після закінчення визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького М. Гунашевський знову повернувся до духовного сану.

Намагаючись здійснити свої антинародні наміри і віддати Україну магнатській Польщі, І. Виговський уклав у вересні 1658 року з польським урядом так званий Гадяцький договір, за яким Україна повинна була, по суті, знову стати складовою частиною шляхетсько-магнатської Речі Посполитої, хоч цій справі було надано форму федеративних відносин між Польщею і Україною. Відомо, що на Варшавському сеймі цей договір було зведено нанівець. Сейм відхилив основні домагання Виговського і його прибічників, а натомість задовольнив другорядні вимоги старшинських пунктів, за якими, зокрема, верхівка козацької старшини одержала ряд привілеїв та володінь, внаслідок чого і М. Гунашевський став власником певних земельних угідь. Про останнє довідуємося з чолобитних ігумена

---

[1] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. III, К., 1898, стор. 65.

[2] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. III. М., 1954, стор. 278—279.

[3] Там же, стор. 363.

[4] М. С. Грушевський, К истории Переяславской рады 1654 г.— «Доклады АН СССР», 1929, «В», № 16, стор. 302.

[5] «Щоб були забезпечені хлібом (засобами для життя) і саном (важливою посадою)» (Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. III, стор. 339).

Трахтемирівського монастиря І. Креховського на ім'я царя Олексія Михайловича, які він подав під час свого приїзду до Москви за милостинями в травні 1660 року. Не одержавши нічого у відповідь на свої перші три чолобитні, у четвертій Креховський просить милостині не лише на монастир, але й на військовий шпиталь. На цей раз він назвав конкретний об'єкт своїх домагань: «...Покорне просим о отбігщину, што протопоп київський Михаїл Гунашевський, совітник ближній Івашка Луговського, на так-рочном сеймі Варшавськом виправил бул собі сіл кілька з млинами, то єсть — Крехаїв, Євминки, Слободку і прочая на Подесниці. О тоє біет чолом Іоасаф ігумнішко, вашого царського величества і військовий богомолець, монастиря Трахтемиров, вашему царському величеству, аби нам тая отбігщина по тому змінниму і всякому злу междособния брані ходотаю і неклятвохраненію не меншому, трелукавому причинці даниною дана, правом вечистим і ненарушонним ваше царськоє величество повелиш привілеєм своїм царським все теє ствердить, і плац на пожару в Києві на подвор'є монастирськоє в тім же привілею ваше царское величество повели преписать» [1].

У нас немає змоги встановити, в чому тут справа. Чи справді М. Гунашевський поводив себе неблаговидно, чи ігумен І. Креховський намагався дискредитувати М. Гунашевського перед царем, щоб угіддя, надані останньому польським урядом, одержати для монастиря. Адже відомо, що особи духовного стану завжди, особливо у період феодалізму, коли монастирі і духовенство уперто домагалися права на земельні володіння, ворогували поміж собою і не гребували для досягнення своєї мети будь-якими засобами, аж до наклепів і насильств.

Нам не відомо, чи була задоволена четверта чолобитна І. Креховського і яка дальша доля М. Гунашевського. Для нас лише ясно, що Гунашевський, наближений у свій час до І. Виговського, як і інші особи, близькі до цього гетьмана і його політики, скомпрометували себе, чому й зазнавали відповідних нападків з боку своїх сучасників, які залишалися вірними прихильниками союзу українського народу з російським народом. Можливо, що й І. Креховський у своїх нападках керувався такими ж міркуваннями, хоч тут не виключені і звичайні корисливі мотиви.

Однак події, що стосуються останнього періоду життя М. Гунашевського, не мають вирішального значення для оцінки літопису та аналізу його змісту. Адже свій твір М. Гунашевський писав до вступу в канцелярію Війська Запорізького, коли він ще не мав нічого спільного з І. Виговським та його політични-

---

[1] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. III, стор. 431.

ми авантюрами. Не можна забувати, що М. Гунашевський, в протилежність іншим, за своїм походженням був близьким до народу. Виходець з дрібної української шляхти, він здобув непогану на той час освіту в Замойській єзуїтській академії. Після закінчення її Гунашевський не відійшов від українського народу та його віри і виступав активним борцем проти унії, проти зрадників своєї віри і народу та польсько-шляхетських загарбників. У боротьбі з відступниками від православ'я М. Гунашевський користувався підтримкою луцького єпископа Афанасія Пузини, який у своєму вже згадуваному окружному посланні від 12 жовтня 1647 року говорив про Гунашевського, що він «чесний о господі клірик..., рачитель науки богословської благочестивий»[1]. Саме бажання М. Гунашевського скласти літопис, який розповідав би про історію українського народу, свідчить про його любов до своєї батьківщини. Сторінки Львівського літопису пройняті глибоким, зворушливим патріотизмом.

Разом з тим, Львівський літопис за своїм змістом в цілому є документом, спрямованим проти польсько-шляхетських загарбників та феодальних експлуататорів, і явно антиуніатським. В ньому відчуваються демократичні настрої автора, його любов і прихильність до народних мас. Під час читання літопису не залишається сумніву, що він писаний особою, близькою до народу і яка була зв'язана з народними масами. Однак таке враження від документа не в'яжеться з особою М. Гунашевського, про якого нам розповідають інші документи, що висвітлюють його діяльність після прибуття на Запоріжжя і особливо його поведінку після прийняття ним пропольської орієнтації. Ця неув'язка стане нам зрозумілою, якщо взяти до уваги ту обставину, що свій літопис М. Гунашевський писав за молодих років, до перебування у Війську Запорізькім, коли він, як виходець з міщан, чи з дрібної шляхти, справді був зв'язаний з народом і в своєму літопису відбив настрої та сподівання прогресивних сил. З прибуттям на Наддніпрянщину, особливо після входження до старшинського середовища, М. Гунашевський зазнав впливу, характерного і звичайного у класовому суспільстві, коли окремі вихідці з народних низів часто відступають від своїх колишніх демократичних поглядів і настроїв, перейшовши в панівний стан.

Переконливим доказом, що автором Львівського літопису був М. Гунашевський, є також особливості рукопису твору в порівнянні з іншими документами, внесеними в складену ним рукописну книгу. Всі численні статті і документи вписано в книгу закінченими. Лише два розділи книги залишилися незаверше-

[1] Акты, относящиеся к истории Западной России, т. V, стор. 77.

ними, а саме: збірка цитат і афоризмів, де вислови вписувалися в різний час, в міру їх добору, та літопис, який в першій частині складається з хронологічної сітки, що заповнювалася в міру знаходження для кожного року звістки про найвидатнішу подію, а в другій, і особливо в третій частині, писаній у формі оповідань, що теж складалися в міру знаходження потрібних матеріалів, про що свідчать незаповнені місця рукопису, а також підклеєні сургучем, але потім загублені документи чи тексти, писані на окремих аркушах паперу.

Питання про джерела літопису найскладніше. Передусім можна з певністю сказати, що автор для збирання потрібних йому за той чи інший рік звісток про найбільш важливі події поряд з усними джерелами користувався також писаними документами. Усними джерелами були перекази, чутки, які ходили поміж народом, тощо. Писаними джерелами були хроніки, діаріуші та інші документи, про які згадувалося вище, приєднані автором до свого рукопису, але потім втрачені. Зрештою, автор записував звістки про події, очевидцем яких він був сам. Він описував місцеві події, явища природи, факти з економічного і суспільного життя та окремі події визвольної боротьби українського народу, що в той час відбувалися. Метод роботи літописця над своїм твором у значній мірі визначався обраною ним формою твору.

Хронологічно Львівський літопис обіймає період з 1498 до 1649 року включно. Однак перед основним текстом літопису ми знаходимо дві вставки польською мовою. Одна — про взяття польським королем Казимиром III міста Львова 1339 року з посиланням на Кромера, яку автор за браком місця написав на 162 стор. рукопису, що передує текстові літопису. Друга — про перетворення 1471 року литовським великим князем і польським королем Казимиром IV Ягеллончиком Київського князівства у воєводство — вписана на стор. 163 між заголовком і першим записом літопису. Ці два поодинокі записи, хронологічно віддалені один від одного майже на півтораста років, але споріднені тематично, у зіставленні зі змістом всього літопису, свідчать про те, що М. Гунашевський вбачав основний зміст історії українського народу всього періоду з 1339 до 1649 року в його боротьбі проти польського поневолювання, за політичну незалежність. М. Гунашевський почав свій літопис з повідомлення про те, що Львів був захоплений Польщею і що Київ утратив останні залишки своєї політичної незалежності. Автор свідомо хотів надати своєму творові в цілому характер розповіді про багатовікову боротьбу українського народу за своє політичне і соціальне визволення. Ідею боротьби проти загарбників він зробив провідною ідеєю всього твору. Це був прояв глибокого патріотизму М. Гунашевського.

За характером опису подій документ ділиться на три нерівні і помітно відмінні одна від одної частини.

Перша частина літопису (з 1498 до 1591 року) являє собою хронологічну сітку, в яку за кожний рік, очевидно, гадалося вписати звістки про найважливіші події. В цю частину літопису авторові пощастило вписати відомості лише під двадцятьма восьмома роками з дев'яноста чотирьох. Тут подано сухі, короткі записи про окремі події за відповідні роки.

В другій частині літопису (з 1592 до 1618 року) короткі записи вже чергуються з докладнішими описами подій. Але тут ми ще не зустрічаємо подій, описаних автором, як очевидцем.

Зовсім інший вигляд має третя частина літопису, яка охоплює 1619—1649 роки. Тут, за деякими винятками, за кожний рік подано досить широкий опис подій з цінними деталями і фактами, які доповнюють наші уявлення про становище на Україні в ці роки. З автобіографічного запису під 1621 роком можна зробити висновок, що літописець не тільки був сучасником, але, можливо, й учасником подій цього та наступних за ним років, які він описав у своєму літопису. В цій частині літопису вже зустрічаються звістки про місцеві події як історичного, так і побутового характеру.

Особливо багато уваги в цій частині свого твору автор приділив описові повстання 1630 року, події, яка в той час, очевидно, була в центрі уваги всіх верств українського населення. Тоді селянсько-козацькі маси на чолі з талановитим організатором і керівником Тарасом Федоровичем (Трясилом) могутньою лавиною піднялися на боротьбу проти польсько-шляхетських загарбників і феодальних експлуататорів.

Не менше уваги приділив літописець і описові події 1633—1638 років, коли боротьба українських народних мас проти своїх гнобителів після згаданого повстання 1630 року не згасала, а ще більше розгорталася. Літописець наводить цінні факти, що стосуються цих років, і дає надзвичайно гострі та влучні характеристики методів боротьби козаків і селян за свої права. Так, у 1637 році один шляхтич відібрав у козаків підводи з живністю, які проїздили повз його замок. Відстоюючи свої права, козаки звернулися зі скаргою до польського гетьмана М. Потоцького, але — марно. Тоді «козаки, видячи зневагу, же не могуть одержати справедливості, учинили собі сами справедливость: послали кілька сот козаків одобрати своє», і заодно розгромили замок того шляхтича [1]. Виразно, досить загострено розповідає автор про боротьбу козаків і селян проти польсько-шляхетських військ, а також характеризує становище сторін під час визвольної боротьби українського народу. Торкаючись подій 1638 року, літописець відмічає, що «на Україні козаки

---

[1] Див. стор. 117.

броїли і ляхом деспекти чинили, німців, як мух били, міста палили..., а потом, под'їхавши под лядський обоз, вшисткі коні займили, же небожата ляхи, повергши пиху, мусили піхотою ходити» [1], глузливо зауважує автор. Оцінку обстановки в цій війні літописець вкладає також в уста самих шляхтичів, які говорили: «не помнимо нігди такої потреби у чужих землях, жеби так шляхти, корунних панов погинуло, як ту» [2].

Обмежившись короткими звістками про події, головним чином місцевого характеру за 1639—1646 роки, літописець докладно, образною мовою описав події визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетських загарбників, яка почалася весною 1648 року, не приховуючи свого захоплення успіхами селянсько-козацьких повстанців. Змалювавши розгром польсько-шляхетського війська під Жовтими Водами, висловивши обурення тим, що полонені польські гетьмани Потоцький і Калиновський в цій перемозі татарським ордам «звитяг приписовали», щоб в такий спосіб принизити успіхи повстанців та опорочити гідність керівників повсталого народу і в першу чергу Богдана Хмельницького, літописець з гордістю зауважує, що «з того обозу ледво хто уйшол, для оповідення чуда так знаменитого захован, і то в сермяжці, не в блаватах вишол» [3].

Словами, сповненими гніву і ненависті до загарбників, описує літописець боротьбу селян-повстанців проти армії Ієремії Вишневецького, про якого він говорить, що це «з руського покоління лях» [4]. Становище королівської армії, що йшла на допомогу польським військам, оточеним під Збаражем, літописець характеризує так: «Окопавши їх на шесть миль вшир, коло них стоячи з ордами, стерегли їх през неділь п'ять, аж от голоду і страху causeздихали сами. Мало що їх позосталих безоружно вийшли на піших ногах і достиховали по дорозі і по містах» [5]. Досталося і посполитому рушенню, що на чолі з королем поспішало на допомогу полякам, оточеним повстанцями під Збаражем. Король з чотирнадцятитисячним військом «под Зборовом оскочоний от козаков і татаров, где сам Хмельницький і ган, цар кримський, будучи, так нагнали в сак ляхов, же аж ся попод вози і в вози крили пред кулями і стрілами, где больш їх погинуло, ніжлі под Збаражом» [6]. Довелося королю просити перемир'я, «обецавши козаком вольності і надавши на письмі под певними кондиціями» [7].

Сповнені презирства заключні слова літописця, якими він описав закінчення операції, що передувала Зборівському дого-

---

[1] Див. стор. 119.
[2] Там же.
[3] Див. стор. 121.
[4] Див. стор. 123.
[5] Див. стор. 124.
[6] Там же.
[7] Там же.

вору. Успіхи повстанців примусили польських магнатів піти на серйозні поступки і погодитися підписати перемир'я. «А так на тот час аж випущени були обляженці і недобитки збаразькії» [1],— з гордістю і задоволенням відмітив літописець.

На описові Зборівського договору літописець обриває розповідь про хід боротьби. Після подій під Збаражем і Зборовом автор літопису пішов на Наддніпрянщину і вступив на службу до канцелярії Війська Запорізького. Воєнна і дипломатична діяльність, мабуть, цілком оволоділа його увагою, і ведення історичних записів М. Гунашевський припинив.

Третя частина літопису містить також деякі дані про її джерела. Дуже важливим в цій частині документа є те, що в ній помітні явні сліди користування автором при складанні літопису писаними джерелами. Зокрема, опис повстання 1630 року автор літопису побудував на документальному першоджерелі. Слід відмітити, що звістки під цим роком стосуються лише однієї події. Описуючи повстання 1630 року і розповідаючи про похід гетьмана Конецьпольського за Дніпро, щоб «козаков зносити», літописець зауважує: «І як ся му поводило, єсть виписано таким способом» [2], тобто сам автор літопису говорить, що він використав для свого твору опис повстання, складений іншою особою. Далі в літопис вписано текст документа, в якому подано досить детальний опис повстання 1630 року. Після тексту вписаного документа автор літопису повідомив: «Гетьманом козацьким ніякись Тимош Мигайлович Оренда, который рукою власною тії новини посилал знаємим своїм в року 1630» [3]. Очевидно, до рук автора твору потрапила «новина», тобто своєрідна газета (бюлетень), що в ті часи вже існувала, з описом подій, які цікавили літописця. Цей документ автор літопису, мабуть, цілком і ввів у свій твір [4].

Про користування автором документами, як джерелом для свого літопису, красномовно говорять пропуски в рукопису на стор. 170 під 1631 роком, стор. 171 під 1632 роком і після запису під 1633 роком, стор. 172 в кінці запису під 1634 роком, стор. 175 після запису під 1637 роком та значні незаповнені прогалини на стор. 176 і 177 в записах під 1638—1645 роками. Прогалини автор залишав, безперечно, для того, щоб, зібравши потрібний матеріал про відомі йому події, вписати або викласти його в своєму літопису. Це припущення, зокрема, під-

---

[1] Див. стор. 124.
[2] Див. стор. 105.
[3] Див. стор. 111.
[4] Припущення, що автор Львівського літопису при описі повстання 1630 року користувався писаним документом, висловив раніше один з перших видавців цього літопису А. С. Петрушевич. (Науковый сборник, 1867, стор. 273—274).

тверджується наявністю слідів від сургучу на прогалинах стор. 178 і на чистій стор. 183, наступній за заповненими сторінками. Автор літопису приклав було тут зібрані ним матеріали чи документи, що стосувалися подій 1646, 1647 та 1649 років. На жаль, ці вклейки загублено.

Про користування літописцем як писаними, так і друкованими джерелами, а також про дальшу роботу над доповненням свого літопису, свідчать також згадувані вище вставки в текст рукопису польською мовою, внесені автором у свій твір.

Про дальшу роботу автора над удосконаленням рукопису свідчить і такий факт. На 170 стор., в кінці опису повстання 1630 року, після розповіді про обряд освящення домініканцями меча Конецьпольського, який готувався в похід «на русь, жеби їх викоренати» [1], на вільному місці між рядками автор пізніше вписав: «Собралися бо лізти на главу її і на віру, іскопа яму і впасти». Ця фраза цінна для нас не лише як доповнення літопису. В ній досить яскраво відбилося ставлення автора до походу Конецьпольського проти козаків, яке склалося у нього, мабуть, лише згодом, коли він повністю осмислив суть цієї події.

Спостереження над сторінками літопису з описом повстання 1630 року дозволяють зробити висновок, що літописець у своїй роботі не тільки використовував писані документи, але й робив спробу критично їх переосмислювати. Якщо автор, починаючи з 1606 до 1638 року включно, робив на полях рукопису ремарки у вигляді слова «рок» проти кожної дати, або коротких фраз, якими відмічено найважливіші місця чи особливо цінні факти, то в описові повстання 1630 року, поряд з ремарками, аналіз яких буде подано нижче, автор в різних місцях тексту опису повстання вписав в дужках ряд фраз, якими пояснюється або доповнюється зміст документа [2].

Деякі дослідники припускають, що автор літопису під час повстання 1630 року жив на Наддніпрянщині і перебував у Межигірському монастирі [3]. Але для такого твердження у нас немає певних підстав, особливо коли взяти до уваги, що майбутній літописець у 1621 році лише почав учитися грамоти у дяка. Очевидно, в 1630 році він ще був юнаком і навряд чи навіть міг потрапити на Наддніпрянщину, не міг бути наставником Межигірського монастиря, як гадає один з дослідників [4].

---

[1] Див. стор. 111.

[2] Див. стор. 106, 107, 111.

[3] М. С. Грушевский, О так называемой «Львовской летописи» (1498—1648) и ее предполагаемом авторе.—«Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1931, № 5, стор. 574, 585; М. І. Марченко, Українська історіографія, К., 1959, стор. 52.

[4] М. І. Марченко, вказ. праця, стор. 52.

Немає також підстав, за змістом опису повстання 1630 року в цілому, вважати його автобіографічним твором М. Гунашевського, як це робить М. Грушевський [1]. Вписуючи у свій твір опис повстання 1630 року, автор лише додав у тексті в дужках свої доповнення, а на полях рукопису робив зауваження. Характер і стиль письма та зовнішні ознаки рукопису говорять про те, що опис повстання 1630 року і подій наступних років, до 1646 року включно, було виконано одночасно і, мабуть, в середині 1640-х років.

Не говорячи про «Пересторогу», з усіх матеріалів, що містяться у книзі М. Гунашевського, для нас зберіг безперечну цінність також Львівський літопис. М. Грушевський, який досліджував питання про автора цього літопису, говорив про «плебейське» походження та прихильність його до інтересів повсталих народних мас та не визнавав за Львівським літописом значення літописного документа. «Это... не летопись в собственном смысле; автор не стремился быть летописателем своего времени, отмечать достопримечательные события, происходившие в его время... Это «записки современника», граничащие с мемуаром, «записки украинского студента 1640-х годов», можно сказать» [2],— твердить М. Грушевський. Це, безумовно, не так. Львівський літопис є типовим документом українського літописання. Розпочавши з короткого порічного огляду найважливіших подій давнішнього періоду, автор літопису докладніше описав події пізніших часів. Починаючи з 30-х років XVII століття, автор писав про події, сучасником і свідком яких він був. Ці події він змальовує у вигляді ряду історичних повістей, об'єднаних спільною ідеєю боротьби українського народу проти панування на Україні польсько-шляхетських загарбників та соціального гноблення. У всьому літопису, особливо в останній частині цього цінного історичного джерела, автор безперечно виступає як літописець свого багатого на історичні події часу.

Острозький літописець дійшов до нашого часу в єдиному відомому нам списку під назвою: «С кройнікі Бельського речі потребнії вибрані», виявленому академіком М. М. Тихомировим у рукописній книзі музейного зібрання Державного історичного музею в Москві і виданому ним у 1951 році під назвою Острозький літописець [3]. Ця назва цілком відповідає змістові основної частини твору, де багато уваги приділено місту Острогу і острозьким подіям.

---

[1] М. С. Грушевский, вказ. праця, стор. 587.
[2] Там же.
[3] Исторический архив, VII, стор. 236—253.

Час написання літописного документа має дуже важливе значення, бо, чим менший розрив у часі між подіями і описом їх, тим достовірніші звістки літопису, що відображають ці події. Тому розв'язання питання про час складання «Острозького літописця» є одним з найважливіших завдань у науковій оцінці джерела.

Книга, в якій містяться документи, як і самі документи, в тому числі і рукопис Острозького літописця, не подає прямих даних, на підставі яких можна було б визначити час написання твору. Це питання можна вирішити лише приблизно, шляхом аналізу побічних даних.

У книзі всього 148 аркушів, списаних з обох боків, причому незаповненими залишилися лише декілька сторінок. Вона складена з різноманітних історичних матеріалів, зміст яких вміщено на початку, перед текстом. Папір і характер письма наочно показують, що зміст було складено зразу ж після укомплектування книги. Характерна підборка документів, що стосуються переважно історії Росії, намагання розташувати їх у певній хронологічній послідовності, різні почерки, якими написано окремі частини книги, наводять на думку, що вона була скомпонована з текстів, виконаних у різних місцях на замовлення її упорядника. Хто був упорядником книги — визначити немає можливості. Звертає на себе увагу той факт, що всі писарі, яких було залучено для переписування зібраних у книзі матеріалів, були забезпечені замовником папером однакового гатунку. Очевидно, упорядник книги для свого часу був людиною освіченою, займав певне громадське становище, виявляв значний інтерес до історії своєї батьківщини і мав можливість організувати збирання історичних матеріалів та здійснити їх переписування.

Уяву про історичні матеріали, зібрані в книзі, і про місце, яке серед них займає Острозький літописець, дають назви творів, з яких складається книга:

1. «Никифора патриарха Царяграда летописец вкратце» (аркуші 2—7). Звістки, що стосуються історії Київської Русі, закінчуються смертю Олега і початком князювання Ігоря Рюриковича в 912 році; звістки про царювання в Константинополі закінчуються Калоіоаном на 6833 (1325) році.

2. «О взятии фрягами Царьграда 12 апреля 6712 (1204) года в царствование Алексея дуки Марцуфля» (аркуші 8—10).

3. Матфея Стриковского Осостовича кроники литовской книги 1-ой глава 1-я» (аркуші 12—30). Хронологічні межі цього уривка хроніки — від створення світу до 1440 року.

4. «От различных летописцев о летах рождества Христова» (аркуші 32—34). Документ не датовано.

5. «Ис книги глаголаемые Криницы письменная от госу-

царств римских царей» (аркуші 40—47). Уривок охоплює час «от царств 12» до «от царства римского 22».

6. «Ис книги летописца русского» (аркуші 48—64). Тут наведено відомості про настановлення російських митрополитів та інші церковні справи за 1116—1557 роки.

7. «Ис книги гранографа Великого Новагорода соборные церкви» (аркуші 65—67). Різні виписки, що містять звістки «о первых русских князьях», а також записи «о римских царех», в яких згадуються Доміціан (81—96 роки) і Адріан (117—138 роки) [1].

8. «Ис книги летописца русского» (аркуші 68—74). Перед текстом подано ширший заголовок: «Книга, глаголаемая Проскинитарий или посланник святых мест Троицкого Сергиева монастыря строителя мниха Арсения Суханова, ходившего в Палестине еже есть восточные град Иерусалим и окрест его. Списано мнихом Арсением Сухановым». Це уривок з статейного списку, в якому є дата: «Лета 7157 (1649), мая в 9 день».

9. «Летописец о епископех и о архиепископех и митрополитех новгородцких» (аркуші 76—83). Починається літописець хрещенням Володимира в 6496 (988) році і закінчується 1674 роком.

10. «Ис книги летописца или кройника российского о зачале града Пскова» (аркуші 84—85). У тексті є дата заснування Пскова — 6470 (962) рік.

11. «Летописец польский» (аркуші 86—132). Такий заголовок значиться лише в змісті. У книзі на зазначених аркушах вміщено три статті:

а) «Царство 87 в Цариграде Константина брата Калуана в лето 6953 (1445)» (аркуші 86—114 зв).

б) «Кройника о Чешском королевстве» (аркуші 114 зв.— 125). Звістки починаються з року від різдва Христового 644 і доведені до 1523 року.

в) «С кройніки Бельського речі потребнії вибрані» (аркуші 126—132). Звістки охоплюють 1500—1636 роки.

12. «Летописец Дмитрия Ростовского» (аркуші 134—140). У тексті матеріал розміщено в двох стовпцях, над першим з яких значиться: «Цари греческие», а над другим: «Патриархи константинопольскии». Хронологічні межі літописця з 301 до 1445 року включно.

13. «Новый летописец российский» (аркуші 140 зв.— 148). Тут матеріал теж розміщено в двох стовпцях. Над першим стовпцем зроблено напис: «России митрополиты» і записи закінчуються звісткою про кончину патріарха Іоакима в 1690 ро-

---

[1] У змісті статті 5—7 записано під одним загальним заголовком: «Ис книги Криницы от царств римских царей».

ці. Другий стовпець має напис: «Великие князья». Тут звістки починаються хрещенням Володимира в 988 році і закінчуються воцарінням в 7190 (1682) році Петра і Іоана Олексієвичів, які «венчася царским венцом або купно июля в 25 день».

Припущення, що книгу скомпоновано з рукописів, виконаних різними писарями і, очевидно, в різних місцях, наочно підтверджується різнохарактерністю матеріалів, зібраних у книзі, і особливо наявністю в рукописах найрізноманітніших почерків та стилів письма. На аркушах 2—24 стиль письма виразно південноруський. Аркуші 40—74 виконані характерним московським скорописним почерком, одною особою і навіть без розривів між чотирма вписаними тут статтями. Письмо на аркушах 76—85 стоїть ближче до південноруського стилю. Аркуші 86—132 виконані півуставним південноруським письмом одною особою. Причому, перші два документи, вміщені в цій частині рукопису, написано чистою російською мовою. Третій документ, а саме Острозький літописець, написано тогочасною українською мовою. Однак список, що дійшов до нашого часу, свідчить про те, що писар, який переписував літопис, краще володів російською, ніж українською мовою і українським (південноруським) письмом. Спостереження над текстом показують, що писар переписував, вірніше, перерисовував написане з труднощами, часто, очевидно, не зовсім розуміючи значення окремих слів, висловів і характерних для українського письма зворотів, що й призводило іноді до помилок та описок. Аркуші 134—148 виконані московським скорописом, що наближається до півуставного без злиття літер, але з помітним заокругленням їх.

Заслуговують на увагу наслідки вивчення даних про папір, на якому написано документи, що ввійшли в книгу.

Всі документи написано на папері двох гатунків. Папір аркушів 2—85 і 134—148 — порівняно білий. На філігранях його зображено два леви, що підтримують велику корону на колонці. Під філіграннню монограма HD. На другій половині розвороту аркуша вміщена контрамарка BEAUVAIS (Бове). Причому, на аркушах 2—85 цей напис складено з літер однакового розміру, а на аркушах 134—148 початкова літера виділяється і подібна до великої.

Папір аркушів 86—133 відрізняється від першого кольором — він значно жовтіший — і маркою. На філіграні цього паперу є такий малюнок. На тлі овального щита з короною наверху намальовано менший щит, а на ньому лев з мечем у одній лапі і зі жменею блискавок у другій. Під малюнком монограма NV.

На окремих аркушах паперу трапляються контрамарки у вигляді написів P. DUBUR, H ARDEL.

Малюнки на філігранях є різними варіантами герба міста Амстердама. Папір для рукописів книги виготовлявся на амстердамських паперових млинах близько 1682 року [1].

Палеографічні дані про рукописну книгу, в якій знаходиться літопис: гатунок паперу з якого зроблено книгу, стилі письма, характер почерків, якими написано документи, що складають книгу, а також найпізніші хронологічні дати — 1682 і 1690 роки, що зустрічаються в текстах джерел, свідчать про те, що збірник складається з рукописів переписаних не раніше двох останніх десятиліть XVII століття. Якщо взяти до уваги, що різноманітні історичні документи, серед яких знаходиться літопис, представлені в книзі в списках, що не викликає будь-якого сумніву, то ми маємо в своєму розпорядженні не оригінал, а копію літопису. Отже, сам літопис, безперечно, міг бути складений раніше, ніж його вписано в книгу.

Деякі дані, що є в тексті самого літопису, дають можливість точніше визначити час складання документа. У звістці за 1621 рік літописець вперше коротко згадує про княжну Анну Алоїзу Острозьку та про її відступництво від православ'я і додає, що детальніше розповість про неї потім — «що низшей окажеться» [2]. Дійсно, під 1636 роком він докладно описує бузувірство Острозької [3] і на цьому, власне, закінчує свій літопис, бо останні сторінки документа присвячено полеміці з католиками про релігійні догмати. З другого боку, відсутність будь-яких звісток за пізніші роки, зокрема про визвольну війну українського народу 1648—1654 років, яка в значній мірі торкнулася і міста Острога, а також та обставина, що літописець пише про королевича Владислава просто «кролевич» [4], очевидно, вважаючи, що читач знатиме, що мова йде саме про Владислава IV,— свідчать про те, що літопис складено до смерті Владислава, тобто раніше 1648 року. Таким чином, ми можемо з певністю сказати, що літопис написано не раніше 1637 року і не пізніше 1647 року, вірніше всього — в кінці 30-х років XVII століття.

Слід зазначити, що Острозький літописець у книзі займає особливе місце. Його вміщено в розділі польських літописців, і в такий спосіб підкреслено, що в ньому описуються події, які відбувалися на території, населеній українцями, білорусами і росіянами, що не входила до складу Російської держави, а перебувала під владою панської Польщі.

---

[1] К. Тромонин, Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, М., 1844, рис. 545; Н. П. Лихачев, Бумаги и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве, СПб., 1891, рис. 500. На малюнках наводяться під 1681 роком філіграні, подібні до тих, що є на папері, з якого зроблено книгу, але без монограми і контрамарок.

[2] Див. стор. 135.

[3] Див. стор. 137.

[4] Див. стор. 135.

Ми зовсім не маємо будь-яких відомостей про особу автора Острозького літописця. Зважаючи на те, що в літопису, особливо в останній його частині, багато говориться про місто Острог і острозькі події і що документ написано тодішньою українською мовою, академік М. М. Тихомиров висловив припущення, що автором літопису міг бути хтось з мешканців Острога, тамтешній міщанин [1]. До того ж, слід зазначити, що автор літопису в своєму творі виступає яскраво вираженим прихильником інтересів народних мас і пристрасним антиуніатом. Можливо також, що автор літопису проживав деякий час у Росії, чим, очевидно, і пояснюється наявність в його мові російських зворотів і слів та значний інтерес до подій, пов'язаних з Російською державою.

Одним з важливіших завдань наукової критики документа є розв'язання питання про склад і джерела пам'ятки. З'ясувати питання про джерела Острозького літописця допомагає визначення часу написання документа, а також зовнішній вигляд рукопису. У списку літопису, що є в нашому розпорядженні, весь текст, виправлення та всі написи на полях, за винятком одного — «О Гришке розстриге», виконаного почерком XIX століття звичайним чорнилом на аркуші 128 проти звісток за 1605 рік, написаний одною рукою. Заголовний рядок рукопису, початкові букви звісток за кожний рік і написи на полях виконано кіновар'ю. В рукопису перший рядок тексту документа написано великими літерами, а вся фраза «С кройніки Бельського речі потребнії вибрані» зовні має вигляд як заголовок всього документа. Та зміст літопису показує, що це далеко не так. Виписки з «Хроніки» Мартина Бельського [2] становлять лише першу, незначну частину рукопису — чотири сторінки з чотирнадцяти. Хронологічні рамки літопису значно ширші «Хроніки» Бельського, що закінчується 1598 роком, тоді як у літопису є звістки, що стосуються наступних років, аж до 1636 року включно, і складають його другу, більшу і головну частину.

Як за обсягом і змістом, так і за своїми джерелами, різні частини Острозького літописця не рівноцінні. Весь літопис обіймає період з 1500 до 1636 року. Звістки, вибрані з «Хроніки» Бельського, закінчуються 1598 роком. Отже, літопис цілком природно ділиться на дві частини: перша — до 1598 року включно — являє собою виклад звісток «Хроніки» Бельського, і друга частина,— що обіймає час з 1599 до 1636 року.

Ознайомлення зі змістом першої частини літопису показує, що окремі вибірки з «Хроніки» Бельського зроблені автором

---

[1] Исторический архив, VII, стор. 238.

[2] Kronika Marcina Bielskiego, tom I—III, Sanok, 1856 (далі — М. Бельський, Хроніка).

літопису не завжди вдало за змістом і з фактичними помилками. Щодо останнього характерний такий приклад. У «Хроніці» Бельського під 1575 роком є звістка, що під час нападу на Поділля татари заподіяли такі незліченні збитки, яких Польща ще ніколи не зазнавала, тому що, крім убитих стариків і дітей, людей понад п'ятдесят і п'ять тисяч татари забрали в неволю, «a koni i klacz poltorakroc sto tysiecy, nuz bydla i owiec barzo wiele, nie wspominając innych lupow, szat, zlota, srebra» [1].

В Острозькому літописцю ця звістка викладена так: «Того же року в Синяві татаре були з Волох і о полтора крот 100 000 полону забрали і увошли през Хотин до Волох» [2], хоч тут точно у відповідності до звісток «Хроніки» Бельського зазначено, що татари прийшли з Молдавії і повернулися в Молдавію через Хотин. Як бачимо, тут автор літопису допустив прикру описку.

Питання про джерела другої частини Острозького літописця ми не маємо можливості розв'язати через відсутність будь-яких прямих або побічних про це вказівок. Слід зауважити, що вже звістки за 1598 рік — останній рік «Хроніки» Бельського — викладались автором літопису з використанням інших джерел. Немає сумніву, що при написанні другої частини літопису автор, головним чином, опирався на власні спостереження. Про це свідчить манера викладання матеріалу, розповідний характер опису з подробицями, які міг знати тільки сучасник або навіть очевидець подій, коло питань, обізнаність в обстановці, знання топографії місцевості та жвавість і образність мови опису подій, яка в другій частині літопису поступово наростає і в опису драматичних подій 1616 і особливо 1633—1636 років досягає рівня мови художнього твору. У всякому разі, можна з певністю сказати, що в другій частині свого літопису автор був оригінальним. Саме друга частина Острозького літописця, що охоплює 1598—1636 роки, становить головний інтерес для істориків.

Якщо літопис не містить в собі даних про особу автора, то він все ж таки досить яскраво відбиває його соціальне становище і політичну спрямованість, яка в першій і другій частинах літопису не однакова. У першій частині свого твору автор загалом ішов за Бельським, дослівно переписуючи окремі місця його «Хроніки». Причому, літописець зберігав не тільки освітлення подій польським хроністом, але в багатьох випадках відбивав повністю нюанси ставлення до них Бельського, як поляка-шляхтича. Слідом за Бельським літописець під 1514 роком

---

[1] «І коней та кобил півтораста тисяч, а також худоби і овець дуже багато, не кажучи про інші грабунки одягу, золота, срібла» (див. М. Бельський, Хроніка, стор. 1366).

[2] Див. стор. 128.

записав: «...наші поразили москву на 80 000» [1], до того ж помилково подвоїв втрати російських військ, бо у Бельського фігурує цифра 40 000 [2]. Те ж під 1563 роком: «...под Невлем наші побили москви 40 000» [3] тощо.

Така залежність автора Острозького літописця від джерела першої частини його літопису пояснюється тим, що авторитет «Хроніки» М. Бельського в колі освічених людей Польщі першої половини XVII століття стояв дуже високо. А той факт, що автор Острозького літописця на початку свого літопису назвав «Хроніку» М. Бельського як джерело, з якого він взяв «речі потребнії», свідчить про те, що автор і сам ставився до Бельського з певним пієтетом. Але вже починаючи з 1598 року характер літопису помітно змінюється. Якщо з дев'яноста дев'яти років, що складають першу частину літопису (1500—1598), звістки про історичні події викладені, як правило, коротко і внесені лише під сорокома роками, іноді з розривами в 6—7 років, то в другій частині літопису з тридцяти восьми років пропущеними виявилися лише дев'ять. Змінився в другій частині літопису і характер записів. Тут автор, нарівні з загальноісторичними подіями, які він висвітлює ширше, ніж у першій частині, систематично відмічає місцеві господарські, суспільні, метеорологічні та інші явища. У цій частині літопису автор багато уваги приділяє звісткам, що стосуються соціальних відносин між різними верствами населення. Особливо його цікавлять питання, пов'язані з боротьбою православних проти унії.

В другій частині свого літопису — в порівнянні з першою — автор виявляє зовсім інше ставлення до описуваних ним подій. Тут він займає явну антиуніатську позицію і виступає цілком на боці українського населення, різко засуджуючи відступництво від свого народу.

Надзвичайно виразно виявилася політична спрямованість автора Острозького літописця в описові вчинків Анни Алоїзи Острозької, онуки князя Василія Костянтина Острозького, видатного поборника руської народності і пристрасного захисника православ'я проти наступу унії. В опису подій, пов'язаних з єзуїтськими витівками Анни Алоїзи Острозької, літописець цілком, без будь-яких застережень, став на бік православних рядових міщан і селян, тобто народних мас, що найкраще характеризує його політичну спрямованість.

Даючи загальну оцінку джерелам Острозького літописця, належить визнати, що академік М. М. Тихомиров цілком правильно вирішив питання, назвавши цей літопис на підставі його змісту саме Острозьким літописцем, підкресливши в такий

---

[1] Див. стор. 125.

[2] М. Бельський, Хроніка, стор. 976.

[3] Див. стор. 127.

спосіб самостійність цього твору в основній частині і вказавши одночасно на дуже незначний зв'язок його з «Хронікою» М. Бельського.

Львівський літопис і Острозький літописець є найранішими з відомих нам українських літописів. Невеликі за розміром, вони до краю насичені фактами, датами, численними власними іменами і назвами населених пунктів. За своїм складом, часом написання та змістом обидва літописи, безперечно, можуть бути віднесені до першоджерел. В цьому розумінні цінність даних літописів дуже висока, і вони не поступаються перед іншими українськими літописами, що писалися пізніше, в кінці XVII і на початку XVIII століть. Однак ці два літописні документи, як історичне джерело, вивчені і використані далеко не в повній мірі. З Львівського літопису, звичайно, запозичується опис повстання 1630 року [1] та звістка про смерть М. Кривоноса восени 1648 року [2], а з Острозького літописця запозичується лише опис характерного прикладу релігійного фанатизму феодалів-католиків, проявленого Анною Алоїзою Острозькою [3]. Тим часом обидва літописи містять в собі чимало цінних відомостей для характеристики внутрішнього життя, побуту, культури і визвольної боротьби українського народу другої половини XVI — першої половини XVII століть та міжнародного становища України в цей період [4].

Питання внутрішнього життя українського народу, події соціального та економічного порядку, а також настрої народних мас України в XVI—XVII століттях в історичній літературі висвітлені ще недостатньо. Це пояснюється тим, що до нашого часу дійшло мало документів, які відображають ці сторони життя народу. Літописи, в яких реєстрація фактів часто переходить в оповідний опис подій, є важливим джерелом для висвітлення питань повсякденного народного буття. До таких документів у значній мірі відносяться Львівський літопис і Острозький літописець.

Автор Львівського літопису, йдучи за традиціями давніх літописців, багато уваги приділяв народженню, призначенню на посади та смерті видатних осіб. Але ці звістки дуже лаконічні і мають огріхи в датуванні подій. Останнє пояснюється, мабуть, тим, що в частині рукопису, яка стосується більш дав-

---

[1] Історія Української РСР, т. І. К., 1967, стор. 188—189.

[2] Там же, стор. 217.

[3] Історія Української РСР, т. І. К., 1955, стор. 216—217.

[4] Слід зауважити, що в обох літописах трапляються випадки, коли події датуються помилково і переважно на один рік раніше або пізніше. Це, мабуть, пояснюється непослідовним користуванням новим і старим календарем. За старим календарем рік починався 1 вересня, внаслідок чого події, які відбувалися після цього числа, вже датувалися наступним роком. У таких випадках, коли не зазначено місяця, в якому відбувалася подія, точно визначити рік складно.

нього періоду, автор літопису вписував звістки у заздалегідь підготовлену хронологічну канву, добираючи, очевидно, дані з різних джерел, які містили не повні і не завжди точні відомості.

Серед численних звісток про смерть видатних осіб, поданих автором Острозького літописця, в шести звістках говориться про осіб з роду князів Острозьких. Автор цього літопису виявив своє ставлення до осіб, про смерть яких він подає звістки. Про турецького султана Селіма II він зневажливо пише, що «Селім, цесар турецький здох»[1]. Про осіб з роду Острозьких літописець розповідає докладніше і виразно виявляє до них своє ставлення. Особливо схвально поставився літописець до Василія Костянтина Костянтиновича Острозького, про якого він під 1608 роком пише, що той, крім церков, «навіть... маєтності надал на шпиталь і на школи місто Сурож з селами»[2]. В документах і літературних джерелах, досить широко відомих[3], Василій Костянтин Острозький виступає, як стійкий захисник руської народності і поборник православ'я. Автор Острозького літописця, сучасник і свідок діяльності Василія Костянтина Острозького, змальовує патріотичні риси цього видатного діяча українського народу, що, незважаючи на свою приналежність до панівної феодальної верхівки, в умовах польсько-шляхетського панування на Україні зумів прислужитися справі боротьби українського народу за національне самовизначення та сприяти розвиткові української культури.

Всі літописні тексти подають мало відомостей з економічного життя та про господарську діяльність народу. Мало таких відомостей і в даних літописах. Львівський літопис під 1634 роком містить звістку про те, що польський король Владислав IV, повернувшись у Польщу після укладення Поляновського миру, приїхав до Львова. Перебуваючи у Львові, він «їздил на проїзчщки, осматривал вшистко, і галичане з передмістя Галицького просили єго королевську милость о свободу»[4]. Про те, що літописець, записуючи цей факт, мав на увазі інтерес короля до господарських питань, ми знаходимо підтвердження в інших джерелах. Король у цей приїзд до Львова

---

[1] Див. стор. 128.

[2] Див. стор. 131.

[3] Акты, относящиеся к истории Западной России, т. III, СПб., 1848, док.57, 70, 130; т. IV, СПб., 1851, док. 30, 45, 46, 63, 70, 71, 72, 74, 76, 87, 99, 152, 158, 170; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. I, СПб., 1863, док. 185; т. II, СПб., 1865, док. 15; М. А. Максимович, Письма о князьях Острожских.— Собрание сочинений, т. I, К.,1876, стор. 164—200 (або окреме видання, К., 1866); Н. И. Костомаров, Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, вып. III, СПб., 1896, стор. 528—555; докладна бібліографія є в статті «Острожский, князь Константин (Василий) Константинович». —Русский биографический словарь. Обезьянов — Очкин, СПб., 1905, стор. 461—468.

[4] Див. стор. 113.

підтвердив привілей місту, виданий його батьком Сигізмундом III 1621 року на 20 років і підтверджений ним же на вічні часи в останньому році свого життя, тобто 1632 року. Цим привілеєм Сигізмунд III надав місту право брати мито за товари, що завозилися в місто або вивозилися штуками, бочками, скринями, тюками, лантухами — по 6 грошей з кожної такої великої штуки, від барила пива — по шелягу, а за мед — по грошу. Дві третини цього доходу призначалося на потреби міста, а одна — на утримування радників[1]. Хоч у літопису і не викладено змісту привілею, але саме тому, що цей документ мав для міста велике економічне значення, літописець і відзначив підтвердження його новообраним королем. Владислав IV, перебуваючи цього разу у Львові, безперечно, багато уваги приділяв питанням господарського життя. Зокрема, саме тут він видав розпорядження про встановлення курсу дуката в 5 злотих і 15 грошів, а імперіального таляра — в 3 злотих[2].

Надзвичайно цінна звістка про економічне життя м. Львова, що вміщена у Львівському літопису під 1638 роком: «В тім же року комісія була і староста вшисткого ремесла пустил, до цеху казал приступовати»[3]. Справа в тому, що у Львові не були упорядковані питання економічного життя і не були визначені норми взаємовідносин між міською владою та польсько-шляхетськими верствами суспільства, з одного боку, і залежними станами — з другого. Особливо дошкуляв львівським міщанам підвоєвода, який, зокрема, контролював ваги і міри та встановлював ціни на міські товари. Цей урядовець безкарно визискував трудове населення міста, особливо торговців і ремісників, що цілком залежали від нього: знижуючи ціни на товари, що належали торговцям, і на вироби ремісників, підвоєвода міг розорити цю категорію населення. Щоб уникнути утисків, торговці і ремісники змушені були відкуплятися. Від цього найбільше терпіли львівські русини. Тому ще в 1595 році вони розпочали у королівських надворних судах процес проти міського уряду і поляків, які усували їх від торгівлі і позбавляли заробітків. Цей процес зволікався протягом всього королювання Сигізмунда III в надії схилити русинів до унії. Владислав IV теж не хотів розв'язувати цієї справи. Однак становище, що утворилося в той час, примусило польського короля вжити заходів до наведення порядку в місті. Рескриптом від 30 квітня 1639 року він заборонив чинити львівським русинам надмірні утиски, а в грудні 1639 року оголосив рескрипт, яким точно визначалося, які

---

[1] D. Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, Lwów, 1844 (далі — Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова), стор. 255, 276, 278.

[2] Там же стор. 278.

[3] Див. стор. 120.

податки належали старості, а які місту, і встановлювалися розміри податків [1].

Особливої уваги заслуговує згадане вище повідомлення літописця, що «староста вшисткого ремесла пустил, до цеху казал приступовати». Д. Зубрицький говорить, що поляки усували львівських русинів від всякого гендлю і заробітчанства [2]. Юридично русини не були позбавлені права вступати в цехи, однак насправді їх туди не допускали. Чимала кількість русинів перебувала в становищі партачів та поденщиків. Боротьба цехів проти нецехових ремісників часто доходила до збройних сутичок, як це мало місце зокрема у Львові 1639 року, коли цехові ремісники напали на будинки позацехових ремісників Краківського передмістя, нищили майно і калічили людей [3]. Саме такі події, очевидно, примушували польський уряд вживати заходів для захисту прав нецехових ремісників. Мабуть, одним з таких заходів була вищезгадана королівська комісія і дозвіл старости займатися різними ремеслами та вступати в цехи, про які говорить автор Львівського літопису під 1638 роком. В інших джерелах відомостей про цю комісію ми не знаходимо.

Рідко також в літописних документах містяться звістки про розміри податків, які важким тягарем лягали на плечі трудящих мас. Однак у Львівському літопису під 1635 роком є цікавий запис: «Сейм бул, на котором побори великії настали. Тілько у Руськом панстві давалихмо по 30 поборов, а у інших сторонах єще большей» [4]. Очевидно, спеціальна ухвала про податки Варшавського сейму, що відбувався з 31 січня до 13 березня 1635 року, була надто відчутна для Львова і всього Руського воєводства. Справді, ця ухвала сейму дошкуляла зокрема населенню Львова, який в ті часи був значним ремісничим центром. Ухвала сейму дуже відбилася на становищі львівських ремісників, що мали деякі пільги, бо тепер всі податки з ремісників «бургомістр з двома радцями кожного міста і містечка мав збирати ретельно, аби ніхто від тих податків не ухилявся, вчинивши в кожному цеху (шляхом присяги корпорації цехмістрів) допит, склавши на тих ремісників реєстр з докладним описом, вчинивши присягу перед книгами гродськими даного міста або повіту, що справедливо облікували, нікого не втаїли, і що більше ремісників, крім тих, що в згаданому реєстрі докладно описані, в місті або в містечку немає, [про це вони] повинні будуть підтвердити» [5]. Крім того, цей же сейм прийняв спеціальну ухвалу, що стосувалася Руського воєводства, за якою

---

[1] Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 283—287.
[2] Там же, стор. 287.
[3] Історія Львова, короткий нарис, Львів, 1956, стор. 27.
[4] Див. стор. 114.
[5] Volumina legum, т. III , СПб., 1859 (далі— Волюміна легум), стор. 425.

землі цього воєводства, в тому числі і Львівська земля, в справі податків підлягала загальному зрівнюванню зі всіма воєводствами і землями власне Польщі; тут вводилося п'ять нових поборів і, крім того, на утримання війська сім поборів. Разом з тим, місто Львів повинно було сплатити недоїмки подимного за три роки, і взагалі мешканці міста повинні були всі податки сплачувати нарівні з іншими обивателями Львівської землі відповідно до податку з диму, в тому числі податок для покриття витрат на війну з Швецією [1]. В ухвалі сейму значиться дванадцять податків, що заново запроваджувалися в Руському воєводстві, а літописець говорить про тридцять. Очевидно, він брав до уваги також побори і податки, що вже існували до ухвали сейму. Про тодішні податки у Львові розповідає Д. Зубрицький, який зазначає, що там стягали: шос *, дупля **, акцизи, торгові, штукові, різноманітні оподаткування врожаю [2]. Про кількість податків у тодішньому Львові можна судити з переліку осіб і установ, що збирали податки, про яких говорить Д. Зубрицький: «Вибирав староста, вибирав магістрат, вибирав підвоєвода, міські службовці, митники, кат, пізніше навіть військові і офіцери під різними приводами і назвами, кожний для себе, різноманітні данини з тих, що привозили до міста живність та інші предмети торгівлі» [3]. Як бачимо, автор Львівського літопису мав рацію, коли з тривогою зазначив у своїх звістках ухвалу сейму про податки, а кількість їх він ні в якій мірі не перебільшив.

Львівський літопис і Острозький літописець містять важливі відомості про ціни на хліб. Однак слід мати на увазі, що літописи не містять докладного аналізу економічних факторів, внаслідок дії яких встановлюються ціни на збіжжя. Зате ми тут знаходимо багато відомостей про інші чинники, що впливали на врожай зернових, а значить і на їх ціну, серед яких головне місце посідали метеорологічні умови. Стихійні явища на території України в ті часи траплялися досить часто. У Острозькому літописцю під 1569 роком вміщено звістку, що в цьому році випав великий сніг у травні і пролежав аж три дні [4]. У тій же звістці говориться, що «голод великий бул, аж селедявка по дві копи було» [5]. Під 1570 роком у Львівському літопису зазна-

---

[1] Волюміна легум, т. III, стор. 425.

* Податок з міського населення, який стягався пропорційно до розміру як нерухомого, так і рухомого майна і становив звичайно 1,16% оціночної суми.

** Подвійна сплата податку з орної землі, так званої симплі, що з 1576 року утвердилась в розмірі 30 грошів, як норма оподаткування з кожного лану орної землі.

[2] Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 284.

[3] Там же.

[4] Див. стор. 127.

[5] Там же.

чено, що «мороз поморозил жито мая подполня»[1]. У Острозькому літописцю під 1571 р. вміщено звістку, що «рок той бул неврожайний, люди з голоду умирали»[2]. Ненормальності в погоді відмічає автор Львівського літопису під 1598 роком, коли в першу неділю великого посту, яка в тому році припадала на 5 березня, гриміло і блискало[3]. Автор Острозького літописця розповідає, що в 1599 році «сніг великий випал на завтрее покрови, а потом згинул»[4]. Мабуть, осінь того року на Острожчині була дуже несприятлива, бо «люди сіяли на завтрее уведенія»[5], тобто сіяли озимину лише після 21 листопада. Автор Острозького літописця, мабуть, спеціально цікавився станом погоди, від чого залежав урожай хліба і добробут населення. Під 1601 роком у нього записано, що «осінь була мокрая, два місяця дождь непрестанно ішол»[6]. Запис під 1614 роком він цілком присвятив описові бурі, яка знищила багато вже зібраного хліба, що стояв у копах[7]. Під 1616 роком відмічено, що була велика засуха, а під 1619 роком записано, що «місяца мая дня 5 бул сніг в самий цвіт і не могла животина ходити на поле для снігу і морозу, а сіно було дорого»[8]. У Львівському літопису під 1637 роком відмічено, що «весна була барзо сухая, не хотіло ся нічого родити, але і трави не було»[9]. Ще гірше становище було в 1638 році, яке описано в тому ж літопису: «Весна була барзо сухая, не хотіл дощ падати, не хотіло ся нічого родити, а ні трава, і що ся було озимини оказало, то у свята зеленії мороз попсовал, а що сіяно ярини, то за посухою не сходило. Аж по святом Петрі дощ спал, тож почало сходити»[10]. Очевидно, недороди хліба на Львівщині в першій половині XVII століття були досить частим явищем. Лише під 1639 роком автор Львівського літопису відмічає, що «урожай бог дал над сподіваннє, бо ся бояли сіяти, ще б не було урожаю, і так мало сіяли. Але бог дал великий урожай...»[11].

Економічне становище західних областей України і, зокрема, ціна на хліб зумовлювалися також нападами на посіви шкідників сільськогосподарських рослин. Автор Острозького літописця відмічає, що 1541 року «саранча була великая»[12] і

---

1 Див. стор. 101.
2 Див. стор. 128.
3 Див. стор. 102.
4 Див. стор. 130.
5 Там же.
6 Там же.
7 Див. стор. 132.
8 Див. стор. 134.
9 Див. стор. 116.
10 Див. стор. 119.
11 Див. стор. 120.
12 Див. стор. 127.

що 1579 року теж «саранча була»[1]. Цей же літописець трохи ширше розповідає про подібне лихо під 1615 роком: «Саранча великая була, іже поїла гречки́ і проса́»[2]. У Львівському літопису під 1612 роком розповідається, що «шаранча великая вишла була до Польски»[3]. Крім сарани, в ті часи й інші шкідники заподіювали великі збитки сільському господарству України. В Острозькому літописцю під 1618 роком вміщено звістку, що в «Бересті гусениця була, цвіт і лист об'їла»[4]. Ще про більше лихо від шкідників розповідається у Львівському літопису під 1638 роком: «Не досить, що по дереві хробацтва були, але єще горше — що посіяно, то і тоє поїдають в землі якієсь робаки»[5].

В умовах XVI — першої половини XVII століть економічне становище, а також ціни на хліб, безперечно, залежали від пожеж, через які часто гинув зібраний хліб і запаси зерна. В середньовічні часи будівлі, як правило, розміщувалися дуже скупчено, протипожежні заходи не забезпечувалися, а засоби боротьби з пожежами були дуже примітивні. Тому пожежі в ті часи були найнебезпечнішим лихом. Великі пожежі траплялися з різних причин і часто спричинялися до величезних збитків. Надзвичайно велику пожежу в Острозі докладно описав автор Острозького літописця під 1604 роком: «У Острозі пожога великая була, всі міста разом горіли, неможная речей рятовати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і іноє метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини»[6]. Автор Львівського літопису коротко під 1602 роком, повідомляє, що «Радимна вигоріла вшистка»[7], а під 1617 роком у тому ж літопису значиться, що «Кам'янець-Подольський погоріл»[8]. Одну з найбільших пожеж у Львові описав цей же літописець під 1623 роком, коли 17 серпня вночі згоріло Краківське передмістя, що вчинило для всіх незліченну шкоду[9]. Про цю пожежу було повідомлено польського короля, а міський уряд надав погорільцям безплатно ділянки для будування жител[10]. Про причини цих пожеж літописці нічого не говорять. Пожежі 1637 і 1638 років автор Львівського літопису описує значно докладніше і вказує на їх причини. Як уже зазначалося, в 1637 році «весна була барзо сухая», а тому «огні почали пановати, же

---

[1] Див. стор. 129.
[2] Див. стор. 133.
[3] Див. стор. 103.
[4] Див. стор. 134.
[5] Див. стор. 120.
[6] Див. стор. 130.
[7] Див. стор. 102.
[8] Див. стор. 104.
[9] Див. стор. 105.
[10] Д. Зубрицький. Хроніка міста Львова, стор. 259.

много міст погоріло: Сокаль, Крилув, Белз, Самбур, у Вишні передмістя, у Яворові, і ве Львові передмістя Галицькоє вшистко»[1]. Тут же автор літопису підкреслює, що «не досить ту, але і Україна о тих же огня роскошах мають що повідати»[2]. Останнє зауваження особливо цінне тим, що автор Львівського літопису, описуючи переважно події, що відбувалися в західній частині України, цікавився також подіями, які мали місце на Наддніпрянщині. Це яскравий доказ того, що між західною і східною частинами України і в той час існували тісні зв'язки. В 1638 році знову була посуха, яка спричинилася до нових пожеж: «А ту зась в Польщі, так же, яко і пришлом року, огні пановали. Радимно вшистко вигоріло, Яворув, Тишовці, Щирець міста погоріли, і в Ярославлю передмістя, так же і ве Львові на кілька містах показовалося»[3]. Як людина, що була зв'язана зі Львовом, автор Львівського літопису докладніше описав пожежу, яка трапилася в місті 1640 року: «Перед зеленими святи, в четвер (тогди було царя Константина), о годині 12, у Львові на мості запалилося і вшистко передмістя згоріло до години 18. Раховано шесть тисячний домов згоріло»[4]. Ця звістка має істотне значення для історії міста Львова. Вона красномовно стверджує, що Львів у ті часи, безперечно, був досить великим містом, якщо тільки в одному передмісті його згоріло біля шести тисяч будинків, яких там, очевидно, було значно більше. Адже, крім самої території міста Львів мав у XVII столітті передмістя: Галицьке, Краківське і Підгороддя та приміські селища — Замарстинів, Велике Головсько, Мале Головсько, Кульпарків, Білогоща, Волиця, Поріччя, Брюховиця, Зубря та Сихов[5]. Про цю пожежу коротко згадує у своєму творі з історії Львова Д. Зубрицький[6]. Під 1643 роком у Львівському літопису згадується, що «святий Юрій погоріл»[7]. Безперечно, обидва літописці, відмічаючи в своїх творах пожежі, мали на увазі величезні матеріальні збитки від цього лиха, що позначалося на економічному становищі країни. Це видно, зокрема, з того, що пожежі в місті Ярославі, де щороку 15 серпня відкривався ярмарок, найбільший після Франкфуртського ярмарку, згадуються у Львівському літопису тричі і один раз у Острозькому літописцю. Під 1548 роком у Львівському літопису відмічено коротко: «Ярослав погоріл»[8]. Про одну з найбільших пожеж у Ярославі розповідають обидва літописці, хоч і під різними роками. Автор Острозького літописця

[1] Див. стор. 116.
[2] Там же.
[3] Див. стор. 119.
[4] Див. стор. 120.
[5] Нариси історії Львова, Львів, 1956, стор. 68, 77.
[6] Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 288.
[7] Див. стор. 120.
[8] Див. стор. 100.

під 1624 роком пише: «Того же року Ярославль горіл в ярмарок, вигоріло все місто і ярмарок с крамами, при шкоді великой люде остали»[1]. Про цю ж саму подію під 1625 роком Львівський літопис розповідає, що «Ярослав погоріл вшисток у ярмарок. Шкода незлічоная і людей много погоріло»[2]. Збитки від цієї пожежі обчислювалися за одними відомостями у 10 мільйонів[3], а за іншими — аж у 40 мільйонів польських злотих[4].

Розглянувши на матеріалах Львівського літопису і Острозького літописця деякі фактори, що впливали на економічне становище в західних областях України, ми можемо тепер проаналізувати матеріали літописів про ціни на хліб. Під 1591 роком у Львівському літопису читаємо: «Дорожня була, жито було по золотих 9 колода»[5]. Цю ціну, що вперше згадується в даних літописах, візьмемо за основу для порівняння з цінами, які будуть зустрічатися на сторінках літописів надалі. Під 1620 роком у тому ж літопису зазначено: «Того ж року по от'їзді кролевськом [з Львова. — *О. Б.*] дорожня ся почала, гроші в гору пошли, щораз вишше. Таляри були по золотих 4, а червонії по золотих 6, а жита колода по золотих 24»[6]. Причини здешевлення польських грошей і зростання цін на хліб не випадкові. В кінці XVI і на початку XVII століть значно ускладнилося внутрішнє і зовнішньополітичне становище Польщі. Наступ польських феодалів на трудящих України і запровадження в 1596 році церковної унії надзвичайно загострили класові суперечності і викликали ряд селянсько-козацьких повстань, найширшим і наймогутнішим з яких було повстання 1594—1596 років під керівництвом С. Наливайка. У 1604—1618 роках відбувалася інтервенція шляхетської Польщі в Російську державу, що закінчилася нечуваним провалом і надзвичайно знизила міжнародний престиж магнатської держави. У 1617—1618 роках прокотилася нова хвиля селянсько-козацьких повстань, викликаних наступом шляхти на права козаків і селян та агресивною війною панської Польщі проти Російської держави[7], в 1630 році відбулося повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), а в 1637 — 1638 роках відбулися селянсько-козацькі виступи під керівництвом Павлюка, Скидана, Гуні і Острянина, які переросли в могутній антифеодальний рух, що охопив величезну територію на обох берегах Дніпра. На цей же період припадають різні

---

[1] Див. стор. 136.
[2] Див. стор. 105.
[3] Науковый сборник, 1867, стор. 268.
[4] Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana, tom XXXI—XXXII, Warszawa, 1902, стор. 671.
[5] Див. стор. 102.
[6] Див. стор. 105.
[7] Історія Української РСР, т. I, стор. 184.

внутрішні чвари, рокоші та конфедерації, характерні для магнатської республіки взагалі, але надзвичайно руйнівні саме в період внутрішніх і зовнішніх ускладнень, які переживала в той час Польща. Всі ці події, разом з іншими несприятливими обставинами, такими, як засуха, пожежі, шкідники сільськогосподарських рослин, руйнували економіку феодальної Польщі і спричинялися до незвичайної дорожнечі на хліб та інші товари. Під 1621 роком автор Львівського літопису зазначає, що «приморки були всюди і дорожня» [1]. Під тим же 1621 роком автор Острозького літописця свідчить, що зростання цін на хліб поширилося далеко від місця воєнних подій, вглиб країни, на північ: «Того же року дорожина була: жито по 12 злот, ячмінь по 8, а овес по 6 [за колоду. — *О. Б.*]. І того ради і у крамах все поднялося дорого» [2]. За відомостями, що наводить автор Львівського літопису, високі ціни на хліб трималися і в 1622 році: «Дорожня, жита колода по золотих 24» [3]. Високі ціни на хліб трималися і в 1638 році: «Жито було колода по золотих 22, а гречка по золотих 19» [4]. Лише в 1639 році, внаслідок урожаю «над сподіваннє... колода жита була по золотих три, гороху полумірок по гроший 20, і вшистко було танє» [5].

Наведені вище дані про ціни на хліб дозволяють зробити деякі висновки про економічне становище на Україні в кінці XVI — на початку XVII століть взагалі. Події соціального і політичного порядку разом з несприятливими природними умовами спричинилися до того, що уже в 1591 році ціни на хліб значно піднялися. Дальший хід подій призвів до того, що з 1591 до 1638 року ціна на жито зросла з 9 до 24 золотих за колоду. В ці ж роки ціни на хліб на півдні, де був центр воєнних дій під час повстанського руху, коли значна кількість населення не мала можливості вирощувати хліб, а запаси його у зв'язку з воєнними діями споживалися військами або ж знищувалися, були в два рази вищі, ніж на півночі України: колода жита 1622 року в районі Львова коштувала 24 злотих, а в районі Острога — 12 злотих. Ці ж причини привели до падіння курсу польських грошей. Автор Львівського літопису схарактеризував це явище висловом «гроші в гору пішли» і писав, що «таляри були по золотих 4» та що ціни на таляри і червонії в польських грошах піднімалися «щораз вишше» [6]. Саме це примусило Владислава IV в 1634 році, як про це говорилося вище, визначити курс імперіального таляра в 3 зло-

[1] Див. стор. 105.
[2] Див. стор. 135.
[3] Див. стор. 105.
[4] Див. стор. 120.
[5] Там же.
[6] Див. стор. 105.

тих, а дуката — в 5 злотих і 15 грошей. Заслуговує особливої уваги свідчення обох авторів літописів про вплив цін на хліб на ціни інших товарів. Як ми бачили, зростання цін на хліб на півночі України в 1621 році потягнуло за собою зростання цін на інші товари, що автор Острозького літописця виразив словами: «І того ради і у крамах все поднялося дорого» [1]. Падіння ціни на хліб негайно вплинуло на ціни інших товарів, що і відмітив автор Львівського літопису під 1639 роком [2].

Львівський літопис і Острозький літописець містять деякі відомості про будівництво міст, замків та різних будівель. Автор Львівського літопису під 1562 роком відмічає, що «замок будовано Ярославський» [3], а автор Острозького літописця під 1576 роком говорить, що «Острополь заложено» [4]. Решта звісток з цього питання стосується будівництва церков та заснування монастирів. Автор Львівського літопису подає таких звісток п'ять, а автор Острозького літописця — дві. Але у жодній з цих звісток немає будь-яких відомостей про будівельні матеріали, будівельну техніку або про майстрів. Проте, з Острозького літописця ми дізнаємося, що в той час уже існувало біле, очевидно, вкрите оловом або цинком дахове залізо [5] і що в ужитку були цинкові труни [6], а з Львівського літопису довідуємося, що 1648 року у Львові уже був водопровід, бо козаки, обложивши місто, щоб примусити польський гарнізон скоритися, «воду отняли були... рури поперетинавши» [7].

Кінець XVI — початок XVII століття був дуже тривожним періодом у житті українського народу. Часті напади татар і турків, селянсько-козацькі повстання, зв'язані з посиленням феодальної експлуатації трудящих та жорстоким релігійно-національним гнобленням, спричинилися до виникнення різних чуток та породили своєрідне реагування на незвичайні явища в природі і в суспільному житті. Всі ці чутки і настрої населення знаходили відгомін у хроніках, в тому числі в Львівському літопису та Острозькому літописцю.

Львівський літопис і Острозький літописець містять відомості про пошесні хвороби, зокрема про так званий мор, під яким розумілися різні повальні захворювання, що викликáли серед населення особливу тривогу. Треба мати на увазі, що пізнє середньовіччя в цьому відношенні було періодом своєрідним. В ті часи досить швидко розвивалася міжнародна торгівля, відбувалися мандрівки в різні країни, здійснювалися чис-

---

[1] Див. стор. 135.
[2] Див. стор. 120.
[3] Див. стор. 101.
[4] Див. стор. 129.
[5] Див. стор. 132.
[6] Див. стор. 138.
[7] Див. стор. 122.

ленні пересування людей та транспортування різноманітних товарів. Цілком зрозуміло, що ніяких дійових санітарних заходів тоді не існувало, як не було і надійних методів боротьби з епідемічними захворюваннями. Відомості про хвороби, зібрані авторами літописів, свідчать, що морові пошесті на території України в другій половині XVI — першій половині XVII століть бували досить часто. Автори обох літописів під різними роками на протязі 1550—1648 років зареєстрували п'ятнадцять випадків пошесних захворювань на Україні та відобразили настрій населення під час епідемій. Автор Острозького літописця під 1550 роком нарівні з великим голодом у Польщі відмітив також мор [1]. Автор Львівського літопису відмічає мор у Ярославі в запису під 1560 роком [2]. Велику пошесть відмічає автор Острозького літописця під 1572 роком: «Того же року мор бул великий в Польщі, же большего не помнять» [3]. За звістками Львівського літопису під 1595 роком «мор бул великий в Перемишлю і во Львові» [4]. Цей мор, мабуть, тривав довгий час, бо під 1598 роком у Острозькому літописцю відмічено, що «повітря неслиханоє кілько літ було» [5], а слідом за цим під 1599 роком у Львівському літопису подано трохи ширший опис цього лиха: «Мор бул великий во Львові, що, мовили, і птах, як летів през місто, то впал і здох» [6]. За звістками Острозького літописця, під 1604 роком мор був у Острополі [7], а під 1621 роком у Львівському літопису відмічено, що «приморки були всюди і дорожня» [8]. Це була чи не найтяжча епідемія, що охопила територію України між Львовом, Брестом та Новоград-Волинським. За свідченням того ж літопису, дорожнеча тривала і в 1622 році [9], а в наступному 1623 році у Львові був великий мор, що почався після 29 червня, а потім знову спалахнув після 15 серпня [10], тобто в саму спеку, яка завжди сприяє поширенню пошесних захворювань. Історик міста Львова Д. Зубрицький наводить цікаві відомості про цей мор. Він говорить, що хворобу до Львова приніс з Кракова один капелан кармелит, і за короткий час померло 15 ксьондзів. Хвороба швидко поширилася по всьому місту і околицях; завмерла вся діяльність міського населення, заможні і всі, хто тільки міг, тікали з міста,

---

[1] Див. стор. 127.
[2] Див. стор. 101.
[3] Див. стор. 128.
[4] Див. стор. 102.
[5] Див. стор. 130.
[6] Див. стор. 102.
[7] Див. стор. 130.
[8] Див. стор. 105.
[9] Там же.
[10] Там же.

шукаючи порятунку. Вимерло тоді близько 20 тисяч чоловік [1]. Пошесть, очевидно, тривала довго і дедалі поширювалася, бо автор Острозького літописця відмітив під 1624 роком, що мор був у Мирополі і в Баранівці на Новоград-Волинщині, а також, що в тому ж році великий мор був у Бресті і Слуцьку [2]. Автор Львівського літопису під 1634 роком розповідає про пошесть віспи у Львові, від якої помер навіть королевич Олександр, брат Владислава IV, який в той час разом з королем проїздом був у Львові [3]. В тому ж літопису вказується під 1641 роком на джерело поширення пошесних хвороб: «Скоро по ярмарку ярославськом у Ярославлю мор ся почал і трвал аж до року» [4]. Про джерела поширення морових хвороб знаходимо звістку також у Львівському літопису під 1642 роком: «І приморок почался починати таким способом. Люде злодії викрали домов 5, що у Ярославлю повимирало богатих людей щонайбольших, і тії речі принесли до Львова, і жиди во Львові передміськії покупили. І так с того почалося примирати помалу-малу. В том же місті син пана Мигалов поїхал до Турок і заповітрился, і сам умер в Турцех, а до Львова товари припроважено. І з того ся мор почал у місті і на передмістю, до святих П'ятниць занесли, і так поп і дяк і много людей померло в том року» [5]. Як бачимо, поширення інфекційних захворювань в ті часи відбувалося через приїжджих з інших країн і ярмарки, де від хворих людей і забруднених ними речей пошесть швидко поширювалася серед великої маси населення. Другим джерелом пошестей було скупчення і пересування великої кількості людей під час воєн. У Львівському літопису під 1648 роком розповідається, що в ту пору «був теж і голод всюди, куди тілько прошли война козацькії. Було і повітря ніякоєсь, бо люд мер окрутне всюди наголову, навіть і в самих їх войськах, набарзі на бігунки. Мнозство їх великоє на дорозіх і на Україні змерло» [6].

Поряд з іншими незвичайними явищами, серед населення України в ті часи викликали занепокоєння такі явища, як землетруси, затемнення сонця і місяця тощо. Все це збуджувало тривогу та спричинялося до виникнення марновірства. Виникненню марновірства сприяла панівна тоді релігійна ідеологія, яка сама по природі своїй є марновірством і здатна викликати та ширити містичні настрої. Треба зазначити, що автори обох літописів, очевидно, самі не були позбавлені забобонів, віддавали достатню дань марновірству і тому відомості про

---

[1] Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 258—259.
[2] Див. стор. 136.
[3] Див. стор. 113.
[4] Див. стор. 120.
[5] Там же.
[6] Див. стор. 122.

різні такі явища ретельно заносили в свої літописи [1]. У Острозькому літописцю під 1624 роком зазначено, що «мор бул в Мирополї і в Барановці. І попалили відьми в Мирополю для перестятя мору, ано єще горше мерло. І в Барановці знашли відьм кілька і боялися палити, аби не горій було» [2].

Львівський літопис і Острозький літописець містять цінні матеріали про внутрішнє становище Польщі в XVI — першій половині XVII століття. В світлі звісток літописів про становище в Польщі в ті часи стають цілком зрозумілі причини неспокійних настроїв, що мали місце в ту пору серед українського населення. Треба в першу чергу зазначити, що українському населенню дуже дошкуляла та міжусобна боротьба, яка точилася всередині шляхетсько-магнатської держави. Особливо згубними для українського населення, як і для трудящих всієї Польщі, були так звані рокоші і конфедерації. Острозький літописець під 1537 роком містить звістку про один з найхарактерніших для феодальної Польщі рокошів, який автор літопису кваліфікує таким саркастичним виразом: «Того же року рокош бул под Ільвовом, назвали єго кокошію войною, іже дома сиділи» [3]. Період королювання Сигізмунда I Старого був одним з найскладніших в історії Польщі. Король прагнув зміцнити свою владу, спираючись на католицьку церкву, проведенням ряду конче потрібних для держави реформ за рахунок інтересів крупної шляхти. Насамперед передбачалося зміцнення матеріальних ресурсів уряду шляхом оподаткування всіх земельних володінь шляхти і заміни посполитого рушення регулярною найманою армією, яку мали утримувати шляхтичі пропорційно у відповідності до їх земельних володінь. Крім того, король хотів повернути урядові державні землі, роздані приватним особам після ухвали сейму 1504 року, якою заборонялося закладати коронну власність без згоди сейму. Як підставу для відбирання розданих державних земель, що мали зміцнити державну скарбницю, король використовував дані королівського архіву, що звався коронною метрикою. Свої заходи король здійснював, наступаючи на права шляхтичів-магнатів і придушуючи реформаційний рух, що ширився серед частини польської шляхти. Внаслідок такої політики король викликав проти себе опір майже всіх верств населення Польщі. На черговому сеймі, що проходив дуже бурхливо з 1 листопада 1536 року до 10 березня 1537 року, накреслені королем заходи не знайшли підтримки. Навпаки, шляхта вимагала доказів королівської власності на землю не на підставі метрики, а в судовому порядку та скасування митних податків, від яких вона була

[1] Див. Львівський літопис, звістки за 1578, 1596, 1598, 1616, 1619, 1637, 1638 роки; Острозький літописець, звістки за 1527, 1571, 1577, 1598, 1605, 1617, 1619 роки.

[2] Див. стор. 136.

[3] Див. стор. 126.

звільнена привілеєм 1496 року. В результаті незгод сейм було розпущено і незадоволені депутати роз'їхалися по домах, поширюючи серед шляхти хвилювання. Король допустив грубу помилку в своїх діях. З метою вишукання додаткових коштів він оголосив посполите рушення, начебто для боротьби проти турків, які тоді Польщі зовсім не загрожували, маючи на увазі замінити рушення грошовим збором — поземельним і з напоїв. Хоч король в основному домігся заміни рушення грішми, але шляхта скрізь обстоювала рушення, на готування і озброєння якого вона вже потратила багато коштів. Разом з тим, шляхта вирішила використати загальні збори землевласників у таборі, де мало зібратися посполите рушення, щоб примусити короля задовольнити вимоги шляхти. На початку липня 1537 року в околицях Львова зібралося близько 150 тисяч шляхти [1]. Тривалі і безладні переговори, що супроводжувалися взаємними образами і зневагою, ні до чого не привели, бо шляхта не мала достатніх сил, щоб домогтися задоволення своїх вимог — в першу чергу відмови короля від розшуку королівської власності на підставі метрики і скасування митного податку з худоби, вигодовуваної шляхтою, а король, вражений таким рухом, переконався, що не зможе провести накреслені реформи і відмовився від податку з худоби, обіцявши задовольнити вимоги шляхти щодо способу розшуку королівської власності тощо. Не добившись будь-яких позитивних наслідків, рокошани розбрелися по домах. Цей безсилий заколот і безглузда метушня замість вигаданої війни проти турків і дістала глузливу назву «куряча війна», а наш літописець влучно пояснив цю назву — «іже дома сиділи».

Обидва літописці під 1606 роком подають звістку про рокош проти короля Сигізмунда III. «Рокош великий под Вислицею был против кролеві, а кроль поймал был Гербурта і інших»,— читаємо у Львівському літопису [2]. «Того же року рокош под Сендомиром был, где кроль поймал пана Жебридовського, воєводу краковського, і Радівіла, подчашого»,— пише про цю ж подію автор Острозького літописця [3]. Це був один з найкрупніших рокошів під керівництвом М. Зебржидовського і Я. Радзівілла, в якому брало участь близько 100 тисяч рокошан [4]. В основі конфлікту лежала боротьба між крупною шляхтою, яка відстоювала свої вольності, і королем, що намагався зміцнити свою абсолютистську владу на основі утвердження в Польщі католицизму, придушення православ'я і викорінення протестантизму, до якого схилялася частина шляхти, виступаючи проти засилля

[1] Г. Шмитт, История польского народа, т. II, СПб., 1866, стор. 43.
[2] Див. стор. 103.
[3] Див. стор. 131.
[4] J. U. Niemcewicz, Dzieje panowania Żygmunta III, t. 2, Kraków, 1860, стор. 38.

католицької церкви в громадських і політичних справах [1]. Саме політика короля, скерована на придушення православ'я, і спричинилася до неймовірного гноблення українського, в першу чергу, трудящого населення.

Надзвичайно характерний виклад звісток у Львівському літопису про так звану московську конфедерацію під 1615 роком: «Конфедерація була москевськая, во Львові ся скарбами ділили, і конфедерацію палили, і сами ся в нівущо пообертали» [2] і далі «Купилися знову конфедерати, а кроль росказал їх зносити. Теди, где заскочено, то імано і гублено. І ве Львові єдного дня под ратушем 19 порану стято, а ку вечеру в замку 6 так же стято, а старшину 4 панув в поле випровадили: Карвацького і Конського на паль убито, а Сцібора і Сума четвертовано. Такую їм нагороду дано»,— підсумовує автор літопису у звістці під 1616 роком [3]. Це була одна з найзгубніших для населення конфедерацій. Після провалу інтервенції проти Російської держави частина польського війська, що була під Москвою, в грудні 1612 року організувала конфедерацію проти короля Сигізмунда III, вимагаючи збільшення і своєчасної видачі оплати за службу у війську та виводу з Росії. Весною 1613 року конфедерати розбрелися по верхньому Поволжю і грабували та убивали місцеве населення, аж поки влітку того ж року не були розгромлені російськими партизанами («шишами») і тільки частина їх прорвалася в межі Польщі. Тут вони обрали центром свого розташування Львів і продовжували нещадно грабувати населення. Весною 1614 року (а не 1615, як сказано в літопису) під тиском військ гетьмана Ст. Жолкевського, одержавши від короля значну суму грошей, конфедерати зробили оголошення про саморозпуск. Але й після цього вони не розійшлися по домах, а продовжували безчинствувати. За наказом короля конфедерати були розгромлені і жорстоко покарані. Слід зазначити, що звістки літопису точно відповідають відомостям, які містяться в донесеннях королю коронного гетьмана Ст. Жолкевського, що керував операцією по розгрому конфедератів [4], але треба мати на увазі, що ці події відносяться не до 1616 року, як значиться в літопису, а до 1614 і 1615 років.

Як бачимо, у звістках, що стосуються рокошів і конфедерацій, виразно позначаються політичні тенденції авторів обох літописів. Незважаючи на те, що літописці обстоювали інтереси

---

[1] В. Гребеньский, История польского народа, СПб., 1910, стор. 99, 101, 176.

[2] Див. стор. 103.

[3] Див. стор. 104.

[4] St. Żolkiewski, Pisma, Lwów, 1861 (далі — С. Жолкевський, Писання), стор. 219—221, 230—240; див. також Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 243—248.

українського народу, співчували його боротьбі проти економічного і національно-релігійного гноблення польською шляхтою та магнатами, в питаннях загальнодержавних інтересів вони були на боці короля і позитивно ставилися до його боротьби за абсолютну королівську владу та схвалювали жорстоке покарання рокошан і конфедератів, які вносили анархію в життя суспільства. Обидва літописці були прихильниками абсолютної монархії, явища на той час прогресивного. Це дає підставу гадати, що обидва літописці належали до передових людей свого часу.

Не менш згубною як для українського народу, так і для польського трудящого населення була збройна боротьба серед самої польської шляхти і магнатських родин. Яскраві приклади такої боротьби містить на своїх сторінках Львівський літопис. Під 1605 роком читаємо коротку звістку: «Стадницький ліський старосту перемиського забил» [1]. Цей же Стадницький фігурує у звістці під 1607 роком: «Гербурт із Стадницьким войну точили і поймал бул Стадницького, і згодилися були в Жолкві. А Стадницькії ся були зобрали з великим людом, було їх 5 Стадницьких і люду було больше тисечі. А Гербурт до Львова бул з'їхал, а Стадницькії за ним, і стали обозом под святим Юрим, шкоду чинили по передмістю великую, а потом, коли от'їздили, казали діло нарихтовати в ратуш, і раз минув, а другий раз трафил, і поїхал» [2]. Нарешті, під 1608 роком читаємо: «Знову Опалінський із Стадницьким о пса войну точил, і людий погубили много. Наостаток Стадницькому козак Шевлюга голову втял, ланцуцькому» [3]. За наведеними скупими літописними звістками криється збройна боротьба між двома шляхетськими родинами, Опалінськими і Стадницькими, яка точилася з 1607 року до серпня 1610 року. Безпосереднім приводом до такої боротьби могли стати і такі дріб'язкові сварки, як непорозуміння із-за собаки, про що говорить літописець і до чого схиляється також польський історик Ф. Сярчинський [4]. Але справжньою причиною боротьби безперечно були політичні розходження, бо Стадницькі були рокошанами, а Опалінські — явними прихильниками короля. Одною з причин такої боротьби міг бути і характер окремих шляхтичів. Крутий характер мав Станіслав Стадницький з Ланцута, прозваний «дияволом», а його сини успадкували від батька прізвисько «диволята». Лише вбивство Стадницького припинило цю безглузду боротьбу. Можна собі уявити, які збитки і втрати терпіли від такого розбишацт-

---

[1] Див. стор. 102.
[2] Див. стор. 103.
[3] Там же.
[4] Див.: W. Lozinski, Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszei połowie XVII wieku, t. II, Wojny prywatne, wyd. 2, Lwów, 1904, стор. 377—378.

ва прості люди. Тому цей випадок зухвалого розбишацтва і записав автор у свій літопис.

На Україні в середні віки католицтво було релігією переважно панівних класів — польської шляхти і магнатів, православ'я — релігією залежного від Польщі українського народу, головним чином, простого люду.

В період феодалізму класова боротьба виступала під оболонкою релігійної боротьби. У ставленні польського уряду до православ'я відбивалася його політика по відношенню до українських народних мас.

Львівський літопис і Острозький літописець містять відомості про події з історії національно-релігійної боротьби на Україні в XVI — першій половині XVII століття. Наступ польських феодалів на українське населення відбувався в союзі з католицькою церквою, яка сама була одним з найбагатших феодальних землевласників і одночасно з економічною експлуатацією здійснювала також ідеологічний тиск на українське православне населення, щоб шляхом окатоличення і ополячення відірвати його від братнього російського народу та цілком підпорядкувати польським магнатам і шляхті.

Обидва літописи містять чимало фактів, в яких розкривається боротьба українського народу проти польсько-шляхетських експлуататорів, що на Україні, як і в інших країнах, за визначенням Ф. Енгельса, хоч і була релігійною за формою, але мала яскраво виявлений соціальний, класовий характер [1]. Автор Львівського літопису записав шість звісток, що стосуються релігійної боротьби. Острозький літописець містить таких звісток чотирнадцять. Автор Острозького літописця у своєму творі частково відбив той сектантський рух, який точився в Польщі в XVI столітті. Особливо цікава звістка цього літопису під 1534 роком: «Секта новокрещенцов, коториї бул головою Ганусь, кравець, менился кролем ізраїльським, а товариш єго звался духом святим» [2]. Відомо, що нарівні з бюргерськими сектами, які лише домагалися дешевої церкви, не виступаючи проти церкви взагалі, існували також секти, що відбивали інтереси селян та плебеїв, як найбільш революційної частини середньовічного суспільства [3]. Секта новохрещенців була поширена як на Сході, так і на Заході, головним чином, серед селян та міських плебеїв. Вона протестувала проти церковного авторитету та феодального устрою, втіленого в католицькій ієрархії. Характерно, що головою секти був кравець, виходець з міського ремісничого населення. В цьому ж літопису під 1540 роком зафіксовано жорстоку розправу з сектанткою Малхеровою, райчиною, яку за прина-

---

[1] Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, К., 1954, стор. 31.
[2] Див. стор. 126.
[3] Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, стор. 33—34.

лежність до секти було спалено, «до которой немало людей поприставало було» [1].

Католицька церква і польсько-шляхетський уряд розглядали унію православної церкви з католицькою, як політичний засіб для підпорядкування собі українського населення. Обидва літописці подають звістки про насадження унії на Україні і відверто виявляють своє негативне ставлення до неї. Одним із заходів для здійснення унії було запровадження на Україні григоріанського календаря. В середні віки свята являли собою не тільки побутово-релігійні традиції. Вони були також основою для датування різних подій в житті народів. Щоб порушити традиції і переплутати дні, в які український народ відмічав свої свята, що неминуче мало привести до плутанини в датуванні різних подій, польський уряд разом з католицькою церквою вирішили запровадити на всій території України, що перебувала під владою Польщі, так званий «новий стиль», або григоріанський календар. Автор Львівського літопису відмітив цю подію під 1582 роком [2], тобто в рік, коли папа Григорій XIII ввів новий стиль. В Острозькому літописцю звістка про це вміщена під 1598 роком [3].

Офіціальне введення церковної унії, на яку дала згоду частина вищого православного духовенства, було здійснене в грудні 1595 року на аудієнції у папи в Римі двох посланців від віровідступницького українського духовенства — єпіскопів володимирського І. Потія і луцького К. Терлецького. На Брестському соборі 1596 року його уніатська частина схвалила унію, а православна — відхилила її. Введення церковної унії дуже стурбувало український народ, який вбачав у ній один із засобів посилення національно-релігійного гноблення. Автори Львівського літопису і Острозького літописця різко виявили своє негативне ставлення до унії. Автор Львівського літопису у звістці під 1592 роком, де зібрано відомості, які стосуються тривалого періоду поступового запровадження унії, що завершився Брестським собором 1596 року, дав яскраву політичну оцінку унії. Коли І. Потій і К. Терлецький прибули до римського папи, то, як пише літописець, «он тому рад бувши барзо, одослал їх до короля, аби їм привілей надал. І дал їм, що і до сего часу мучать християн, як слуги і предитечі антихристові» [4].

Як бачимо, автор Львівського літопису дуже добре розумів, що римський папа і польський король розглядали унію як політичний захід для прибирання до своїх рук православного, в даному разі українського населення, а верхівка українського духовенства, в першу чергу І. Потій та К.Терлецький, дали згоду

[1] Див. стор. 126.
[2] Див. стор. 101.
[3] Див. стор. 130.
[4] Див. стор. 102.

на унію, щоб зберегти своє привілейоване, панівне становище за рахунок пригнобленого населення і в першу чергу селянства. Автор Острозького літописця у стриманих, але виразних формах висловив своє ставлення до унії у звістці під 1590 роком, заявивши, що Потій і Терлецький «всіяли єресь, призволяючи на новий календар» [1]. Немає сумніву, що автор Острозького літописця не розумів, що під виглядом боротьби за православну віру український народ боровся за своє соціальне і національне визволення. Але, об'єктивно описуючи події, він наводить факти, які стверджують це положення. Віступництво від православної віри він розглядав як зраду українському народові. У звістці під 1616 роком, в якій описуються події, що стосуються різних років, автор літопису різко засуджує вчинки православного шляхтича князя Самуїла Корецького, який зрадив українському народові і, прийнявши католицтво, перейшов на бік загарбників і гнобителів свого народу [2]. В цьому ж літопису під 1622 роком наведено важливі подробиці страти народом Іосафата Кунцевича, що відбулася на території теперішньої Білорусії, яка в ті часи становила з Україною єдине ціле: «Місяца апріля, у Вітепську будучи, уніят владика Іасафат всі церкви под унією, тілько єдна не под унією, і он взявши того священика православного в ланцюх на воскресеніє Христово. Мішчане, ужалившися священика, найшли на двор владичий, добуваючи єго. А они, запершися в дворі моцно, і боронилися, з двору стріляли, і застрілили владичії слуги єдного міщанина, котрий міл двох синов вдатних. Тії з жалю великого по своєм отці моцно до двору добивалися, а, добившися, прибігши єден і ударив владику бартою, і убили єго на смерть, і в воду викинули. І за тоє міщан стратили 17 старших» [3]. Як бачимо, в літопису цей факт подається не просто, як випадок в релігійних суперечках, а як виразний прояв класової боротьби. Тільки трапилася ця подія не в 1622 році, як зазначено в літопису, а в листопаді 1623 року [4].

Надзвичайно гостро засуджує автор Острозького літописця дії Мелетія Смотрицького, який з метою збереження привілейованого стану відступився від православ'я. У звістці під 1629 роком він пише: «Мелетій Смотрицький, архієпіскоп полоцький, будучи православний, для архімандритства Дерманського монастира отступив восточния церкви і стався хульником на церков восточную святую. Потом тую свою єресь і письмо проклинав

---

[1] Див. стор. 130.
[2] Див. стор. 133.
[3] Див. стор. 135—136.
[4] П. Жукович, Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.), вып. 4 (1623—1625), СПб., 1908, стор. 69—104.

і палил і топтав у монастирі Печерськом при службі божій і при соборі. Потом паки солгав духу святому, і бисть хульник на святую церков і на патріархи, а хвальца папіжський, кламца на святих божиїх. І умре в таком зломудрії своїм»[1].

Автор Острозького літописця боротьбу українських феодалів і вищого православного духовенства проти засилля на Україні польських магнатів і католицької церкви змальовує як загальнонародну справу. Під 1621 роком в літопису вміщено звістку про призначення київським митрополитом Іова Борецького, в якій виразно відбивається антиуніатський настрій автора літопису, але в ній нічого не згадується про народні маси: «Того же року патріарха ієрусалимський Феофан был в Києві і много благочестія вніс в нашу землю, отступников, котрії во унії були, откидал і проклятству їх отдал, а отца Іова Борецького на митрополитство посвятил»[2].

Особливу увагу приділяли обидва літописці подіям у релігійному житті українського народу, що мали місце після вступу на престол польського короля Владислава IV. У звістці під 1633 роком автор Львівського літопису дуже в лояльних тонах описує доброзичливі вчинки Владислава IV по відношенню до українського населення: «Король Владислав настал, син старого короля, і русі прав старих поправил без унії, і на митрополитство право надал так же без унії»[3]. Автор Острозького літописця у звістці під 1633 роком теж відзначив деякі полегшення в релігійному житті українського народу, що настало з обранням польським королем Владислава IV[4]. Однак треба мати на увазі, що зазначені полегшення були звичайнісінським політичним маневром нового польського короля, який, надавши деякі пільги верхівці козацької старшини і православного духовенства, намагався «заспокоїти» український народ, щоб втягнути його у війну проти російського народу, яка точилася в 1632—1634 роках[5]. Автор Острозького літописця закінчив свій літопис на 1636 році, даючи, як і автор Львівського літопису, позитивну оцінку діям Владислава IV. Автори літописів не могли тоді знати, що «Статті для успокоєнія руського народу» не тільки не припинили наступу католицизму і уніатства на український народ, а навпаки, національно-релігійне гноблення та економічна експлуатація українських народних мас ще більше посилилися, що призвело до визвольної війни українського народу 1648—1654 років.

Увагу обох літописців привернули антинародні дії княжни

---

[1] Див. стор. 136.
[2] Див. стор. 135.
[3] Див. стор. 111.
[4] Див. стор. 136—137.
[5] Історія Української РСР, т. 1, стор. 190.

Анни Алоїзи Острозької. Автор Львівського літопису під 1636 роком говорить, що Острозька і єзуїти своїми діями «учинили много зла християнству» [1]. Значно ширше і в деталях вчинки Острозької описує автор Острозького літописця, про які міг знати лише очевидець або принаймні сучасник подій. Вперше Анна Алоїза Острозька в цьому літопису згадується під 1621 роком у зв'язку з смертю її чоловіка гетьмана Ходкевича, «котрий взял бул ксяжну Острозькую. А она вдовою пановала і напускала у Острог єзуїтов, іже през них много злого сотвори православним, що низшей окажеться» [2].

Автор Острозького літописця власне свій твір закінчив 1633 роком, але у звістках під цим роком він спеціально розповів про події 1636 року «о преждереченной княжні, котрая у Острозі пановала, розмаїтими способами примушовала до унії, ласкою і под утраченнєм ласки, і не могла до того привести» [3]. Автор літопису досить детально розповідає про те, як Острозька чинила утиски священикам, «бо она розуміла, іже би они для недостатку мусять приступити до унії» [4]. Літописець дав високу оцінку рядовому православному духовенству, бо «священики о достаток мало дбали, аби при православії» [5] і чинили опір запровадженню унії. Але Острозька не заспокоювалася. У звістці під 1636 роком літописець зауважує, що вона «тепер свой час прибрала, що давно мислила» [6]. На великдень вона вчинила над православними справжній погром, провела численні арешти, потім здійснила над ними жорстоку судову розправу та піддала тяжким карам ні в чому не винних людей: «Інії не витривали, померли в муках, і покидано за містом на сніденіє псом, не вольно і проводу отправляти, тілько так загребли в пісок без трум; а іних на пол позбивано» [7]. І на завершення всього Острозька запечатала на підлеглій їй частині міста всі православні церкви.

Звістки Острозького літописця під 1633—1636 роками є цінним джерелом для історії міста Острога, що в кінці XVI — початку XVII століття займав визначне місце у боротьбі проти насадження католицизму та був визначним культурним центром і розсадником освіти на Україні. Разом з тим, звістки, що містяться в цьому літопису під 1636 роком, допомагають правдиво висвітлювати вчинки Анни Алоїзи Острозької, ідеалізованої українським буржуазним істориком О. Левицьким, який допустив

---

[1] Див. стор. 115.
[2] Див. стор. 135.
[3] Див. стор. 137.
[4] Там же.
[5] Там же.
[6] Див. стор. 138.
[7] Там же.

очевидне спотворення історичної дійсності [1]. Користуючись творами про життя Острозької, складеними єзуїтами, та документами польського походження, О. Левицький змалював Острозьку як безвільну жертву єзуїтів, яка нібито від природи без сумніву була обдарована добрим серцем, але позбавлена будь-яких ознак самостійності характеру, підпала під вплив єзуїтів і перетворилася в жалюгідне знаряддя в їх руках [2]. Одночасно О. Левицький розповідає про те, що Острозька цілком свідомо всю свою діяльність скеровувала на службу католицизму, а свої численні багатства повністю віддала єзуїтам, про що говориться в її духівниці [3]; двір Острозької, незважаючи на її пустельницьке життя, утримувався в давнішній князівській розкоші [4]. Нібито здатна до милосердя [5], Острозька жорстоко розправлялася з своїми підданими лише за те, що вони дотримувалися православ'я [6]. По-об'єктивістському змальовуючи образ Острозької, О. Левицький, однак, не покладаючись на безсторонність єзуїтів-біографів Острозької [7], у своїй статті висловив таку тверезу думку: «Можна сміливо поручитися в тому, що якби хтось з православних письменників того часу склав на повчання потомкам життєпис Анни Алоїзи, то в ньому образ єзуїтської праведниці був би накреслений зовсім іншими фарбами. На жаль,— продовжує автор,— в південноруському письменстві XVII століття немає нічого подібного до такого твору» [8]. Як бачимо, такий твір знайшовся. Це Острозький літописець.

Описані в Острозькому літописці трагічні події знайшли своє відображення також у тогочасному художньому творі під назвою «Лямент» [9]. Цей віршований твір був написаний через два місяці після подій [10] невідомим автором, що позначив себе ініціалами М. Н. Можливо, це був учитель, один з представників тодішньої українсько-руської освіти, який у передмові до твору зазначив, що він «з Ровного, з найубогшей школи» [11]. Незважаючи на те, що автор говорить про католиків надто стримано, княжну Острозьку називає «поцтивою матроною» [12], намагається

[1] О. Левицкий, Анна Алоиза Острожская.—«Киевская старина», т. VII, 1883, ноябрь, стор. 329—373.
[2] Там же, стор. 332.
[3] Там же, стор. 362—365.
[4] Там же, стор. 348.
[5] Там же, стор. 350.
[6] Там же, стор. 357—358.
[7] Там же, стор. 352.
[8] Там же.
[9] Див. П. Житецький, Острозька трагедія.—«Записки наукового товариства ім. Шевченка», т. 51, кн. 1, Львів, 1903, стор. 1—24.
[10] Подія сталася 18 квітня. Автор у вступі зазначив, що твір стосується подій, «с пильнотою описаних року божого 1636, місяця іюня, дня 14» (там же, стор. 11).
[11] Там же, стор. 13.
[12] Там же, стор. 21.

зберегти цілковиту безсторонність по відношенню до обох ворогуючих між собою партій та дивиться на всі людські вчинки з висоти загальнолюдської справедливості, він, одначе, дав досить яскравий і правдивий опис подій і вчинків єзуїтки Острозької. Розповівши про страту на плацу під час ярмарку приречених на смерть і про те, що інших віддано на поруки, поки шляхтичі таємно порадяться, якої кари їм завдати, автор відверто зазначає:

Больше убогих там єсть виноватий
І предше згинет, ніжлі богатий,
Хто зась ліпше пінязьми заложить,
Той ся не трвожить[1]

Твори Острозький літописець і «Лямент» допомагають нам повністю відтворити справжнє обличчя єзуїтської фанатички Анни Алоїзи Острозької.

Автор Львівського літопису у звістці під 1637 роком описує приклад фанатичної ненависті польських магнатів до українського населення, яка виявилася в діях Фоми Замойського, коронного канцлера. Цей магнат ніколи не приховував своєї ворожнечі і ненависті до українського народу. Вже будучи смертельно хворим, він довідався про дії польської армії проти селянсько-козацьких повстанців під проводом Павлюка і висловив жаль, що «без єго волі важилися того: «Бо скоро я встану с тої хороби, я тоє поганство знесу, а єжелі умру, навіки їм ніхто нічого не вчинить». І так розгнівавшися, жеби пророчество єго сполнилося, умер»[2]. Крім ненависті до українського народу, в наведених словах Замойського відбивається розуміння ним зростаючих сил українських повстанців та висловлюється сумнів у спроможності польської влади подолати український народ, що піднявся на повстання.

Автор Острозького літописця розповідає про українських магнатів, що з класових міркувань перейшли в католицтво. 1636 року князь Владислав Домінік Заславський, рід якого давно відступився від православ'я і українського народу, успадкувавши численні володіння князів Острозьких, рід яких вимер, негайно запровадив у Острозі унію[3], явно намагаючись вислужитися перед католицькою церквою і польсько-магнатським урядом. Своє ставлення до цієї події автор літопису виявив у оцінці вчинку одного священика: «Міщане міли надію на отца Стефана пречиського, хотіли при нім опертися, яко при мурі, же чоловік бул побожного житія, безженний і научений по-латині, по-гречеськи. А он наперед всіх приял унію»[4].

---

[1] П. Житецький, вказ. праця, стор. 23.
[2] Див. стор. 118.
[3] Див. стор. 139.
[4] Там же.

Історична наука має в своєму розпорядженні небагато документальних матеріалів, що висвітлюють внутрішнє суспільне життя українського народу в період його формування та перших віків боротьби проти іноземних загарбників та феодальної експлуатації. До таких документів в першу чергу слід віднести українські літописи, автори яких не тільки фіксували події, але й відображали факти з буденного життя українського народу з його настроями, сподіваннями і ставленням до подій.

Обидва літописці приділяли багато уваги питанням політичного становища України і сусідніх з нею держав та міжнародним відносинам. За XIV і XV століття автор Львівського літопису описав лише дві найвидатніші події: під 1339 роком — загарбання польським королем Казимиром III міста Львова і під 1471 роком — перетворення польсько-литовським королем Казимиром IV Ягеллончиком Київського князівства у повіт Литви з призначенням старостою литовця Гаштольда. Літописець описав більш або менш докладно народні повстання на Україні проти польського панування в кінці XVI — першій половині XVII століття і довів свій літопис до завершення першого етапу визвольної війни українського народу 1648—1654 років, виклавши докладно пункти Зборівського договору, що, як відомо, надавав Україні автономію на дуже урізаній території трьох воєводств — Київського, Брацлавського і Чернігівського. В такий спосіб Львівському літопису було надано яскраво виражене політичне забарвлення. В центрі історичного життя України XIV — першої половини XVII століття автор літопису поставив боротьбу народних мас проти польського панування, за національне і релігійне визволення.

На сторінках обох літописів висвітлюються різні події з історії України XVI — першої половини XVII століття і визвольна боротьба українського народу проти іноземних загарбників та феодальних експлуататорів. Особливо ж для нас цінні ті сторінки літописів, де автори відбивають настрої певних верств українського населення та виявляють своє ставлення до подій.

Міжнародне становище України в XVI — першій половині XVII століття було надзвичайно складним. Тоді Україна входила в сферу боротьби, що велася між коаліцією держав на чолі з Туреччиною, з одного боку, і коаліцією європейських держав, серед яких не абияку роль відігравала Польща,— з другого. Справа ускладнювалася тим, що Польща — в той час одна з наймогутніших християнських держав середньої Європи,— крім боротьби проти турків і татар, вела також агресивні війни проти Росії, зазіхала на Молдавію і Прибалтику та здійснювала загарбницько-колоніальну політику по відношенню до України. В той же час нормальне життя польського суспільства порушувалося нескінченними міжусобицями та боротьбою серед шляхетсько-магнатських родин та їх угруповань. Тривале перебу-

вання Польщі в такому напруженому стані позначилося на становищі держави в цілому, знесилювало її та знижувало боєздатність у боротьбі проти головного ворога європейських народів того часу — турецько-татарських орд.

Львівський літопис і Острозький літописець містять цінні звістки про намагання польських магнатів загарбати Російську державу [1], про війни Польщі у Прибалтиці [2] та про боротьбу за Прибалтику між Польщею і Росією [3], про намагання Польщі прибрати до своїх рук Молдавські землі [4] тощо. Особливо цінні відомості містять обидва літописи про напади на Україну татар і турків, про боротьбу проти них українських козаків та про політику магнатської Польщі в питаннях боротьби проти турецько-татарських агресорів і грабіжників.

Територія України, що перебувала під владою Польщі, зазнавала з півдня систематичних і спустошливих нападів турецьких і татарських загарбників, від яких польський уряд був неспроможний захистити підвладну йому територію. За час з 1498 до 1633 року обидва літописці під різними роками відмітили 29 нападів татар і турків на Україну. Важливо зазначити, що в описах цих нападів літописці звертали свою увагу на спустошливість і жорстоку розправу грабіжників над українським і російським населенням, нездатність польського уряду і шляхетської армії дати належну відсіч ворогам і захистити населення від грабунків та вбивств, на все зростаючу силу і здатність українських козаків захищати свою рідну землю від нападів та спустошень турецько-татарськими феодалами.

Автор Львівського літопису перші шість звісток, вписаних у літопис під 1498, 1500, 1501, 1518, 1524 і 1525 роками, присвятив виключно турецьким і татарським нападам [5]. Не випадково в цьому літопису напад татар на Україну 1498 року зроблено першим записом. Це був перший і нечувано спустошливий напад турків і татар на Галичину. В Густинському літопису, у звістках, заснованих на творах М. Бельського, М. Кромера, О. Гваньїні, наведено відомості про напад ворогів у цьому році на Галицько-руські землі. Весною 1498 року Галичина зазнала нечувано спустошливого нападу татар і турків, яких направив на руські землі, що перебували під владою Польщі, молдавський господар Стефан III Великий, який мстився Польщі після невдалого походу в Молдавію польського короля Яна Ольбрахта. Турки і татари разом з волоськими військами, обминувши Львів, який витримав облогу, де вороги лише спалили передмістя, просунулися у глиб країни і розорили та спалили багато сіл і міст,

---

[1] Див. стор. 102, 112, 113, 126, 130, 131.
[2] Див. стор. 101, 127, 129.
[3] Див. стор. 101, 127.
[4] Див. стор. 102, 103, 104,112, 126, 130, 133.
[5] Див. стор. 99, 100.

в тому числі Перемишль, Радимно, Ярослав, Переворськ, Ланцут та ін. [1]. За свідченнями джерел, татари тоді «людей же о сто тысячей в плен поведе, и распродав татаром и турком. И бе в то время видити полно руси и ляхов в Татарех, Греции, Фракии и Македонии, кроме сих, их же зде безчисленное множество в плененной стране лежаше побитых, такожде и по путех» [2]. У липні того ж року «приидоша татаре и такожде без милости пакости сотвориша огнем и мечем на Подолю и Волыню..., попленивше землю і поведше безчисленное множество християн в плен» [3]. У тому ж році пізньої осені через Молдавію на Поділля вторглися турки «тысячей семьдесят, иже начаше около Днестру, около Галича, Жидачева, Дорогобича, Самбора огнем и мечем поплениша» [4]. Лише люта зима врятувала країну від остаточного розорення її ворогами, яких від морозу загинуло близько сорока тисяч; решту молдавський господар Стефан «поби для користей..., поведающе царю турецькому, яко ляхи постигоша и избиша их» [5]. Польська армія, як показав хід подій, була зовсім нездатною вчинити загарбникам будь-який дійовий опір. Про стан польської армії говорить той факт, що хоч король Ян Ольбрахт звелів всій шляхті зібратися біля Сандомира для опору татарам, «они же собирахуся и собравшеся людей [тобто місцевих українських селян.— *О. Б.*] лупиша» [6]. М. Бельський з властивою йому прямотою свідчить, що польські шляхтичі, незважаючи на наказ короля, свої війська «leniwo zbierali» і татари з великою здобиччю в цілості повернулися в Орду. Довідавшись про відхід татар, «naszy do domu sie też wrócili, gdy malo mniejszą niżli tatarowie szkodę, zwłaszcza w sendomierskiej ziemi, poczynili» [7],— з гіркотою заключає М. Бельський.

Траплялося, що боротьба Російської держави проти Польщі, яка загарбувала українські землі, мимоволі утруднювала становище на території України. Саме так трапилося 1518 року. Битва під Сокалем, про яку згадується під цим роком у Львівському літопису [8], за звістками «Хроніки» М. Бельського, пов'язана з такими обставинами. Московський князь Василій III Іванович, намагаючись відібрати від Польщі західноукраїнські землі, загарбані польськими і литовськими феодалами, вишукував різні засоби для здійснення своїх планів. З цією метою він дійшов згоди з перекопським ханом Магметом Гереєм, який на-

---

[1] Полное собрание русских летописей, т. II, СПб., 1843, прибавление, стор. 361.

[2] Там же.

[3] Там же.

[4] Там же.

[5] Там же.

[6] Там же.

[7] «Наші теж додому повернулися, коли небагато менше ніж татари шкоди, особливо в Сандомирській землі, заподіяли» (М. Бельський, Хроніка, стор. 904).

[8] Див. стор. 100.

правився з військом, що налічувало сорок тисяч чоловік, у польські володіння. В той же час з другого боку князь Василій з своїми військами мав вступити в руські землі, загарбані Литвою. Татари в липні місяці вступили в Поділля і Волинь, переправилися через Західний Буг і просувалися через Львівське, Бельзьке та Любельське воєводства. Польські і литовські війська зібралися в незначній кількості вже тоді, коли татари поверталися назад, захопивши багато полонених та велику кількість худоби. Невигідне співвідношення сил, бо польських і литовських військ нараховувалося всього близько п'яти тисяч чоловік, а татар було близько вісімдесяти тисяч, непогодженість серед командування польськими і литовськими військами та гарячність молодих воєначальників привели до жорстокої поразки польських і литовських військ. Литовський великий гетьман Костянтин Іванович Острозький, подільський воєвода Мартин Каменецький та коронний маршалок Станіслав Галицький, побачивши поразку польсько-литовських сил, виїхали з армії і заховалися в Сокальському замку [1].

Разом з сумними наслідками союзу московського князя з татарами для боротьби проти польських загарбників, у битві під Сокалем яскраво виявилася нездатність польських військ чинити дійовий опір татарській навалі. Однак вторгнення на Поділля в 1524 році дванадцяти тисяч турків, серед яких було чотири тисячі білгородських та інших татар, польські війська зустріли більш організовано, ніж у битві під Сокалем. Всі польські воєначальники мали щире бажання битися з ворогом, але, як зауважує М. Бельський, гетьман Микола Фірлей попереджував, щоб вони не були «barzo gorącу», пригадуючи їм невдачу під Сокалем у 1518 році. Цього разу навала турків і татар була з успіхом відбита польськими військами [2].

Далі автор Львівського літопису відмічає напади татар на Україну під 1558, 1567, 1575, 1588, 1590, 1594, 1618, 1619, 1620, 1621 і 1633 роками [3]. Переважна більшість звісток про ці напади надто лаконічна: «1558. Зимі татаре були на Подолю», «1567. Татаре були на Подолю» і т. д. Лише події 1619 та 1620 років автор літопису описав ширше, виявив своє ставлення до подій та відвів у боротьбі проти татар і турків відповідне місце українським козакам. Особливо яскраво це виявилося в опису битви під Цецорою. Восени 1620 року великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський, маючи в своєму розпорядженні незначні сили, вирішив вступити в Молдавію і встряв у війну з Туреччиною, в якій зазнав жорстокої поразки у битві під Цецорою. Це примусило польську армію панічно відступити, але, наздогнана за дві милі від Могилева на Дністрі, вона 7 жовтня (н. ст.) бу-

[1] М. Бельський, Хроніка, стор. 1007—1009.
[2] Там же, стор. 1027—1028.
[3] Див. стор. 101, 102, 104, 105.

ла розбита наголову турецько-татарськими військами. У цій битві Ст. Жолкевський загинув, а польний гетьман С. Конецпольський і ряд інших визначних осіб, в тому числі і князь С. Корецький, потрапили до турків у полон. Автор Львівського літопису так пояснює причини цієї поразки: «Канцлера Жолковського у Волосіх забито і Корецького взято, бо без козаков войну точил, мовил так: «Не хочу я з Грицями воєвати, нехай ідуть до ролі, альбо свині пасти»[1]. Автор літопису розцінив цей вислів як знущання над козаками і на полі рукопису написав: «Шидерство з козаков», тобто глузування, знущання. Не вдаючись в оцінку історичної відповідності наведеного висловлення про козаків, ми аж ніяк не можемо відмовити літописцеві в його палкому патріотизмі та в шануванні козацької гідності. В умовах, коли кількість козаків зростала і козацьке військо щоразу набувало все більшої сили і значення у боротьбі за інтереси українського народу, політичні міркування не дозволили Жолкевському запросити собі на допомогу значні сили козаків. Тому у битві під Цецорою брала участь лише дуже незначна кількість реєстрових козаків. Ця обставина безперечно відіграла серйозну роль у цецорській поразці, що й знайшло своє відображення в літопису.

Зазнавши поразки під Цецорою, польська армія потрапила в несподівано тяжке становище. Знесилена московським і молдавським походами, Польща, стоячи перед лицем грізного ворога, змушена була напружено готуватися до опору і скупчувала свої сили біля кордонів Молдавії. Сейм, що зібрався у Варшаві спеціально для обговорення питань майбутньої війни, одноголосно обрав начальником всіх польських воєнних сил досвідченого у військовій справі віленського воєводу, великого гетьмана Литовського князівства Яна Кароля Ходкевича. В армію виїхав королевич Владислав, який проїздом відвідав Львів і, пробувши тут кілька днів, з шеститисячним загоном війська вирушив далі. 26 вересня до Львова приїхав також польський король Сигізмунд III і очікував там закінчення походу. Разом з тим, польський уряд змушений був звернутися до українських козаків з пропозицією взяти участь у війні проти турків. Український народ розумів, що турки несуть поневолення в першу чергу Україні. Скликана в Сухій Діброві широка козацька рада, в якій брало участь також православне духовенство, схвалила рішення про негайний виступ на боротьбу проти турків. На чолі українських козаків став Петро Конашевич-Сагайдачний, який відзначався полководницьким мистецтвом і особистою хоробрістю. Українські козаки в кількості сорок тисяч чоловік на чолі з Сагайдачним у битві під Хотином відіграли вирішальну роль у поразці п'ятдесятитисячної турецької армії, після чого

[1] Див. стор. 104.

Туреччина змушена була підписати з Польщею так званий Хотинський мир 1621 року. Автор Львівського літопису відмічає успіх у цій битві українських козаків, а також визнання козацьких заслуг польським королем: «І так за помоччю божиєю а за стараннєм козацьким сталося, где видячи старання їх, сам признал їм рицерство, і отримали звитязтво великоє»[1].

Витримавши величезний натиск ворожих сил в укріпленому таборі під Хотином, Польща добилася почесного миру. Втрати польської армії і українських козаків були дуже великі. Під час облоги хотинських укріплень помер начальник польських військ Ян Кароль Ходкевич. Серед різних версій про смерть гетьмана українських козаків Петра Конашевича-Сагайдачного версія Львівського літопису про поранення його у битві під Хотином може бути найімовірнішою[2], оскільки цей документ складено в час найближчий до подій. Поранений отруєною стрілою під Хотином, Сагайдачний помер 10 квітня 1622 року в Києві. Після закінчення Хотинського походу польська армія, яку від неминучого розгрому врятували українські козаки, і яка понесла величезні втрати в людях, опинилася у винятково тяжкому становищі. Але понесені жертви допомогли розтрощити силу турецької могутності.

Слід зазначити, що похід турецького султана Османа II проти Польщі і поразка турецької армії під Хотином, що коштувала польській армії і українському козацтву величезних жертв і втрат, мала винятково важливе значення не лише для Польщі і України, але й для всього слов'янства. Справа в тому, що в першій чверті XVII століття Туреччина ще вважалася непереможною державою, яка чисельністю і організацією своїх військових сил і засобів боротьби перевищувала всі найбільші держави Європи, Азії і Африки. В Хотинській битві було одержано вирішальну перемогу над грізним до того часу ворогом прогресивної частини людства — мусульманською Туреччиною, яка відповідно до політики, заснованої на вченні корана, намагалась підкорити собі весь християнський і, в першу чергу, слов'янський світ. Щоправда, ця перемога ще не була остаточною, але вдала відсіч у цій битві наступальним діям Туреччини знаменувала собою послаблення могутності ісламської держави, яка, хоч і поволі, але явно почала йти до занепаду і відсуватися на політичній арені Європи на другорядне місце. Важливість цієї події дає підставу вважати, що літописець не випадково приділив їй — в порівнянні з іншими — так багато уваги.

Автор Острозького літописця відмітив напади татар і турків на Україну під 1512, 1516, 1519, 1524, 1527, 1532, 1534,

---

[1] Див. стор. 104.
[2] Там же.

1550, 1564, 1568, 1575, 1577, 1605, 1606, 1607, 1608, 1616 і 1618 роками [1]. Якщо у Львівському літопису активні дії українських козаків проти татар і турків описані лише у битві під Хотином, то Острозький літописець приділяє цьому питанню значно більше уваги. Перша звістка про напад татар на Україну під 1512 роком у цьому літопису сформульована так: «Татар поражено под Вишневцем» [2]. Такий енергійний вираз літописець вжив не випадково. Перекопський хан Менглі Герей, незважаючи на мирні відносини з Польщею, весною 1512 року вторгнувся в руські землі, що перебували під владою Польщі, і з загоном у двадцять п'ять тисяч чоловік розташувався між Буськом і Олеськом. Звідси татари розбрелися у всіх напрямках, нещадно грабували та розоряли міста і села, а населення забирали в полон. Польські війська під командуванням М. Каменецького і литовські на чолі з К. Острозьким своїми вдалими діями розгромили татар під Вишневцем, які зосередили тут усе награбоване майно і полонених, збираючись повертатися назад. Переможці звільнили з полону близько п'ятнадцяти тисяч жителів, відібрали награбоване майно, а також забрали близько десяти тисяч коней, що належали татарам [3]. Немає сумніву в тому, що автор літопису надавав великого значення у цій перемозі війську під командуванням Костянтина Івановича Острозького, яке складалося переважно з українців, що у XVII столітті нарівні з литовцями та білорусами загалом називалися литовцями.

Ще більшої уваги заслуговує звістка про напад на Україну татар, яка вміщена в Острозькому літописцю під 1516 роком [4]. У цьому році відбулися найспустошливіші напади кримських татар на Поділля і Волинь. За свідченням джерел була зовсім розорена територія на сорок миль удовж і стільки ж вшир, над населенням чинилися неймовірні насильства і грабунки, було забрано в полон понад п'ятдесят тисяч чоловік [5]. Польський уряд, який віз тоді агресивну війну проти Російської держави, був неспроможний дати татарам належну відсіч. На боротьбу проти них саме життя висунуло нову суспільну силу. Саме з цим нашестям татар пов'язується початок дій українських козаків. На запитання польського короля Сигізмунда I до Менглі Герея, чому, перебуваючи в мирних відносинах з Польщею, він дозволив своїм людям розоряти польські землі, хан відповів, що це зроблено без його відому людьми, яких він не може утримати в покорі. Бажаючи помститися за таке глузливе

---

[1] Див. стор. 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134.
[2] Див. стор. 125.
[3] М. Бельський, Хроніка, стор. 963—966.
[4] Див. стор. 125.
[5] М. Бельський, Хроніка, стор. 989; Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 367.

до нього ставлення, польський король у 1517 році послав на Україну Предслава Лянцкоронського «собирати люду и такожде татаром пакостити» [1]. Перший похід козаків під Білгород та перші бої з татарами і турками під Очаковом біля Овідієвого озера були вдалими. Згодом кількість козаків збільшувалася, а походи їх проти татар і турків щоразу множилися. Польський хроніст М. Бельський вважає цей похід козаків проти татар і турків початком існування українського козацтва [2].

Автор Острозького літописця з особливою ретельністю вписував у свій твір звістки про боротьбу з татарами і турками, в якій значну роль відігравало військо, що складалося з українського населення. Серед різних звісток під 1527 роком читаємо: «Того же року князь Костантин у Ольшаниці татар побил» [3]. На початку 1527 року двадцять шість тисяч татар напали на литовські володіння. Користуючись тим, що ріки і озера позамерзали, вони дійшли аж до Пінська, розорили Белзьку і Любельську землі, вогнем і мечем руйнуючи і знищуючи все на своєму шляху. Лише князь Костянтин Острозький із своїм загоном переслідував татар і наздогнав їх біля Канева, де вони, повертаючись назад з полоном, зупинилися на ночівлю. Напавши на світанку на татарський табір біля Ольшаниці, Острозький розгромив грабіжників наголову, визволив з полону сорок тисяч в'язнів і спіймав сімсот татар, з якими прибув до Кракова, де його зустріли з пошаною і вдячністю [4].

Як і у Львівському літопису, звістки про напад татар і турків на Україну в Острозькому літописцю теж мають переважно лаконічний характер. Ми не ставимо перед собою завдання проаналізувати всі ці звістки і зупиняємося лише на деяких з них.

У зв'язку з оглядом звісток про боротьбу українських козаків проти татар і турків слід відмітити, що увагу обох авторів літописів не привернула особа князя Дмитра Вишневецького, якого дворянсько-буржуазна історіографія оточила ореолом слави як борця проти турецько-татарських грабіжників і захисника інтересів українського народу, ототожнюючи особу Вишневецького з героєм українських народних дум та історичних пісень Байдою. Автор Львівського літопису взагалі не згадує про діяльність і загибель Вишневецького, а автор Острозького літописця під 1563 роком цю подію відмітив короткою, наче мимохіть кинутою фразою: «Того же року і Вишневецького в Константинополю на гак скинено» [5]. Таке, так би мовити,

[1] Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 368.
[2] М. Бельський, Хроніка, стор. 991.
[3] Див. стор. 126.
[4] М. Бельський, Хроніка, стор. 1040.
[5] Див. стор. 127.

зневажливе ставлення обох літописців до загибелі Вишневецького, мабуть, не випадкове. Вони краще пізніших дворянсько-буржуазних істориків розуміли суть подій, що тоді відбувалися. Немає сумніву в тому, що Д. Вишневецький був хоробрим воякою, але з загарбницькими і авантюристичними замашками. Про це свідчать його часті переходи на службу від одного правителя до іншого. Розпочав свою кар'єру Вишневецький як підданий великого литовського князя Сигізмунда Августа, за якого він з 1551 року став черкаським і канівським старостою[1]. Та влітку 1553 року Вишневецький залишив Литву і перейшов у Стамбул до турецького султана Сулеймана II, де був прийнятий на службу і обдарований, а через півроку повернувся в Литву і знову одержав Черкаське та Канівське староства[2]. Магнат Д. Вишневецький, намагаючись закріпити за собою Запоріжжя, загравав з Сигізмундом Августом і чинив напади на кримських татар. Зазнавши невдачі в своїх намірах, він у 1557 році вирішив перейти на службу до російського царя Івана IV Грозного, який прийняв Вишневецького на службу і щедро обдарував[3]. Та недовго служив Вишневецький російському цареві, незважаючи на обіцянку служити йому «правдою і до самої смерті». У вересні 1561 року Вишневецький втік з Росії і повернувся в Литву[4]. Одержавши згоду польського короля Сигізмунда II Августа на повернення на Україну, Д. Вишневецький оселився на деякий час у Черкасах, де старостою був його двоюрідний брат М. Вишневецький. Повернення Д. Вишневецького з Росії в Литву без сумніву було зв'язано з намірами цього магната здійснити свої загарбницькі плани, про що й свідчать всі його дальші вчинки.

Магнат Д. Вишневецький став жертвою своїх загарбницьких і честолюбивих підступів та польських інтриг у відношенні до Молдавії. Польські і литовські феодали весь час зазіхали на багаті і родючі землі Молдавії. Скориставшись міжусобною боротьбою серед молдавських бояр за оволодіння господарським престолом, яка настала після вбивства 1552 року останнього господаря з роду Драгошичів, Стефана VI Рареша[5], польські і литовські феодали вирішили прибрати до своїх рук Молдавію. Серадзький воєвода А. Ласький спочатку сприяв самозванцеві деспоту Якову Василакі Геракліду в захопленні молдавського господарства, а потім виступив проти нього разом

[1] В. А. Голобуцкий, Запорожское казачество, К., 1957, стор. 71.
[2] Там же, стор. 72—73.
[3] Там же, стор. 80.
[4] Там же, стор. 82—83; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5—6), М., 1960, стор. 576—577.
[5] С. Н. Палаузов, Румынские господарства Валахия и Молдавия, СПб., 1859, стор. 84.

з Д. Вишневецьким [1]. Цей ватажок козаків, знаючи, що Польща зайнята війною з Російською державою, міг вільно орудувати своїми силами на південному сході України і вирішив виступити претендентом на молдавське господарство. В процесі боротьби Ласький встиг замиритися з деспотом, обложеним в Сучаві [2]. Вишневецький, однак, вирішив добиватися здійснення своїх намірів. З цією метою він направив до обложеного господаря свого парламентера польського офіцера Яна П'ясецького, колишнього намісника Ласького в Хотині, який перейшов на бік Вишневецького, з пропозицією відмовитися від Молдавії на користь гетьмана українських козаків. Деспот цю пропозицію відхилив і вирішив боронитися до краю [3]. Тим часом обурені бояри, вважаючи, що деспот, який був ставлеником Польщі, доживає останні дні, обрали нового господаря Стефана Томшу, що теж перебував у змові проти деспота. В такий спосіб виявилося, що новообраний господар мав двох супротивників — обложеного деспота і козацького гетьмана. Причому, другий — Дмитро Вишневецький, був значно небезпечніший за першого. Томша вдався до хитрості, яку Вишневецький не розгадав і попав у пастку. Новоявлений господар послав до Вишневецького обраних бояр і звелів переказати, що він, Томша, прийняв на себе обов'язки молдавського господаря тимчасово, і що всі бояри і народ бажають мати своїм господарем хороброго гетьмана українських козаків. Вишневецький повірив посольству і, нічого не підозрюючи, взяв з собою лише близько чотирьох тисяч козаків і перейшов з ними через ріку Прут. У цей же самий час Томша переправив через ріку Серет всі наявні у нього військові сили і поспішав назустріч Вишневецькому, щоб покінчити з цим претендентом на молдавське господарство. Вишневецький занадто пізно побачив свою помилку. Одчайдушна хоробрість козаків не могла врятувати їх у жорстокій битві з переважаючими силами ворогів. Вишневецький і П'ясецький були схоплені. Томша, щоб заслужити довір'я і милість турецького султана, відправив їх у Константинополь, де вони були страчені [4].

Як бачимо, у всьому житті і загибелі Д. Вишневецького не було нічого героїчного, і ніяких особливих заслуг перед українським народом, як і перед українським козацтвом у нього не було. Шляхетські апологети магнатства та українські буржуазно-націоналістичні історики значно пізніше вигадували легенди про подвиги Вишневецького та оточили його ореолом борця

---

[1] С. Н. Палаузов, вказ. праця, стор. 93.
[2] Там же, стор. 95.
[3] Там же.
[4] С. Н. Палаузов, вказ. праця, стор. 95—96; М. Бельский, Хроніка, стор. 1148—1149.

проти жорстокого турецько-мусульманського варварства [1]. Вони ж намагалися ототожнити його з Байдою — героєм відомої української народної пісні, який, нехтуючи життям, іде на смерть в ім'я боротьби проти бусурманських грабіжників і загарбників. Тим часом, є підстави вважати, що пісня про Байду значно ранішого походження і Д. Вишневецький з її героєм нічого спільного мати не міг [2].

Коли б у діяльності Д. Вишневецького справді було щось героїчне, то воно, безумовно, знайшло б відображення у творах сучасників, в тому числі і у Львівському літопису та Острозькому літописцю. Але, як ми бачимо, автор першого літопису зовсім обминув особу Д. Вишневецького, а другий згадав про його страту, як про рядову подію. Відсутність свідоцтва у Львівському літопису і Острозькому літописцю про подвиги Д. Вишневецького, як у літописних документах, що за часом написання стоять найближче до подій, становить одну з підстав для остаточного розвінчання його як захисника українського народу.

Не випадково увагу автора Острозького літописця привернули події 1575 року, у звістках під яким читаємо: «Того же року Богдан Ружинський с козаки низовими, впадши за Перекоп, барзо великії шкоди починил» [3]. Справа в тому, що після втечі 17 червня 1574 року польського короля Генріха Валуа у Францію, Польща переживала один з найтяжчих періодів безкоролів'я. Цим скористалися татари, які в кількості вісімдесяти тисяч вторглися 8 вересня 1575 року на Поділля, розтеклися вглиб країни і вчинили жахливі спустошення. Вони спалили велику кількість міст і сіл, убили багато дітей і стариків, забрали в полон п'ятдесят п'ять тисяч жителів, захопили сто п'ятдесят тисяч коней і незліченну кількість різної худоби та іншого майна й цінностей [4]. У всій Польщі настала нечувана паніка, населення тікало на захід, дехто дістався аж до Кракова. Польські воєводи виявилися неспроможними вчинити татарам дійовий опір. Лише українські козаки на чолі з Богданом Ружинським вторглися за Перекоп і, нікого не милуючи, помстилися татарам за вчинені на Україні збитки. Та, як зауважує М. Бельський, це ні в якій мірі не відповідало шкоді, заподіяній татарами в руських землях [5].

Про особливо активні дії українських козаків проти турків

---

[1] Д. Эварницкий, История запорожских козаков, т. I, СПб., 1892, стор. 83—86; Н. И. Костомаров, Собрание сочинений, кн. 8, т. 21, СПб., 1906, стор. 729—731; М. Грушевський, Байда-Вишневецький в поезії і історії.— «Записки українського наукового товариства в Києві», кн. III, Київ, 1908, стор. 108—139; його ж, Історія України-Русі, т. VII, Київ—Львів, 1909, стор. 126.

[2] Українська радянська енциклопедія, т. 2, К., 1960, стор. 403.

[3] Див. стор. 129.

[4] М. Бельський, Хроніка, стор. 1366.

[5] Там же, стор. 1367.

і татар розповідається в Острозькому літописцю під 1609 роком. На варшавському сеймі, який відбувався в тому році, турецький і татарський посли скаржилися на козаків, що вони «пред тим Перекоп збурили і замок з містом спалили і шкоди великії починили, і старосту перекопського взявши, кролю дали, а назад ідучи, і Очаков збурили» [1].

Дані про напади татар і турків на Україну, що містяться у Львівському літопису і Острозькому літописцю, показують, що ці напади в XVI і першій половині XVII століть були найбільш нестерпним лихом, яке зносив український народ. Наші літописці це добре розуміли, чому вони і записували в свої літописи досить ретельно всі відомі їм випадки нападів татар і турків на територію України. Серед цих звісток є відомості про облогу татарами Меджибожа в 1564 році [2], про напад татар на Україну восени 1588 року [3], про спустошення татарами Вінниці, Гайсина, і Шаргорода 1607 року [4], про напад татар на Остропіль 1618 року [5] та інші, про які відомостей в інших джерелах не знаходимо.

Взагалі, слід відзначити, що за кількістю і достовірністю звісток про напади татар і турків на Україну Львівський літопис і Острозький літописець, як документи, що складалися невдовзі після подій, мають значення першорядного джерела для висвітлення цього питання. Літописи переконливо доводять, що магнатська Польща була нездатна захистити підвладну їй територію України, як і прилеглу до неї територію Польщі та Литви, від турецько-татарської агресії. Лише возз'єднання України з Росією забезпечило злам у співвідношенні сил між Україною і Кримом. Спільні зусилля російського і українського народів, скеровані на боротьбу проти турецько-татарських грабіжників, привели до цілковитого розгрому татарських орд і остаточної ліквідації осиного гнізда міжнародного піратства, яким була Кримська орда.

Звістки обох літописів про події в Росії та про взаємовідносини між Польщею і Росією цінні для вивчення зв'язків між українським населенням, що перебувало під владою Польщі, і російським народом. Ці звістки свідчать про глибокий інтерес братнього українського народу до історичних подій в Росії, яка йшла по шляху утворення сильної держави з централізованою владою, що намагалася ліквідувати феодальну анархію.

Автор Львівського літопису під 1556 роком вмістив коротку звістку: «Ляхове до Інфлянт шли на войну» [6]. Щоб зрозуміти, чому саме літописець відмітив у своєму творі цю подію, слід по-

---

[1] Див. стор. 132.
[2] Див. стор. 127.
[3] Див. стор. 102.
[4] Див. стор. 131.
[5] Див. стор. 134.
[6] Див. стор. 101.

знайомитися з політичними обставинами, які існували на той час у питаннях, зв'язаних з Прибалтикою. Між Польщею і Литвою, з одного боку, і Росією — з другого, точилося тривале суперництво за Лівонію. Саме через Лівонію російський уряд добивався виходу в Балтійське море для зближення з Західною Європою, що необхідно було для дальшого розвитку продуктивних сил Російської держави. Разом з тим, Лівонія в руках Росії стала б ключем для оволодіння руськими землями, що підпали під владу Литовського князівства. Польський король Сигізмунд II Август скористався з того, що меченосці ув'язнили ризького архієпіскопа, який був братом короля, і убили королівського посла Каспара Лонцького [1], і вирушив у Лівонію з стотисячною армією. Налякані меченосці смирилися і уклали з Польщею оборонний і наступальний союз [2]. Російський цар Іван IV Васильович Грозний, занепокоєний успіхами польського короля, розпочав війну з меченосцями, захопив Дерпт і Нарву — найважливіший порт на Балтійському морі [3], і в 1559 році вступив у Курляндію. Не маючи змоги відстояти себе від зазіхань сусідів, тому що крім Росії у війну з Лівонією вступили Швеція і Данія, великий магістр лівонський ордена меченосців Готгард Кеттлер і ризький єпіскоп звернулися за допомогою до Польщі. 1561 року у Вільні був підписаний акт про приєднання Лівонії до Польщі і Литви, за яким орден рицарів-меченосців скасовувався, а великий магістр ордена Кеттлер, відмовившись від чернецької обітниці, одержував Курляндію у вічне спадкове володіння по чоловічій лінії як світський васал Польщі. При цьому лівонцям була обіцяна свобода протестантського віросповідання та їхні давнішні права [4]. Такий стан боротьби між Росією і Польщею за Лівонію і привернув увагу нашого літописця.

Під 1605 роком автор Львівського літопису подав надзвичайно яскраву характеристику становища, в якому опинилися польські інтервенти в окупованій ними Москві: «Того ж року цар московський ся явил і ве Львові бул. Мнішко, воєвода руський, дочку за него дал і до Москви его провадил на паньство і осадил его бул. Єднак же ляхи хотіли верх мати над Москвою, почали їх зневажати. Москва, видівши, що зле, ізмінила царя, убили, і людей много, а других в неволю побрано, і Мнішко сиділ. І с того ся война почала в Москві і точилася много. Потім през присягу поддалась була столиця гетьманові Жолкувському. Потом знову облегла їх була Москва і так їх трапили, же не мали що їсти, а ні пити. Же до того пришло було, же не толко псов, альбо коток, альбо щуров, але і людей їли, спячих різали, а моч

---

[1] М. Бельський, Хроніка, стор. 1131.
[2] История Польши, т. 1, изд. 2, М., 1956, стор. 186.
[3] Там же.
[4] История Польши, т. I, стор. 187; Г. Шмитт, История польского народа, т. II, стор. 66.

свою пили»[1]. Як бачимо, автор Львівського літопису з неприхованим презирством і ненавистю говорить про польських загарбників, які вдерлися в столицю братнього російського народу.

Під цим роком літописець зібрав звістки, що стосуються неодноразових спроб польських феодалів підпорядкувати собі Російську державу. Політична обстановка, що склалася в Російській державі і в стані польських інтервентів у 1604—1612 роках, була надзвичайно напружена. Один з претендентів на московський престол Лжедмитрій І (1605—1606) був забитий прибічниками Василія Шуйського[2]. Така ж доля спіткала і Лжедмитрія II (1607—1610), прозваного «Тушинським злодієм», якого забив один з його прихильників[3]. Польський коронний гетьман Станіслав Жолкевський, прибічник планів підкорення Російської держави Польщі, вороже ставився до здійснення цього задуму за допомогою лжедмитріїв, але енергійно підтримував кандидатуру королевича Владислава на московський престол. Скориставшись з розбрату, що точився серед бояр і вищої російської знаті, Жолкевський схилив деяких з них на присягу Владиславу. В серпні 1610 року на підступах до Москви Жолкевський привів до присяги Владиславу бояр і московських жителів[4]. Вночі з 20 на 21 вересня поляки вступили в Москву[5]. Відчуваючи нестійкість становища і знаючи про інтриги польського короля Сигізмунда III, який намагався сам сісти на московський престол, що неминуче викликало б заколот серед всього російського народу, Жолкевський в кінці жовтня залишив Москву, не бажаючи затьмарювати своїх військових успіхів і втрачати свій престиж в очах московського населення, яке він зумів привернути до себе[6]. Могутня хвиля народного руху змела польсько-шляхетських інтервентів з російської землі. Частина поляків, що засіла в Кремлі, доведена тривалою облогою і голодом до скрути, капітулювала[7]. Остаточно Москва була звільнена від інтервентів 26 жовтня 1612 року і плани польських магнатів підкорити собі Російську державу назавжди було поламано[8]. Автор Львівського літопису добре розумів суть цих подій і відверто виявив своє цілком негативне ставлення до польських інтервентів.

---

[1] Див. стор. 102—103.

[2] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. IV (тома 7—8), стор. 455.

[3] Там же, стор. 619.

[4] Там же, стор. 584.

[5] Там же, стор. 592.

[6] Там же, стор. 593.

[7] Там же, стор. 686—687.

[8] Там же, стор. 687; История Москвы, т. I, М., 1952, стор. 356; К. Маркс, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, М., 1946, стор. 167—173.

Торкаючись війни Росії проти шляхетської Польщі 1632—1634 років, автор Львівського літопису дає дуже цінну за своєю об'єктивністю характеристику становища російської армії під Смоленськом. У звістках під 1634 роком він свідчить, що «Шагін [Шеїн], гетьман московський, з войськом великим окопался у острожку противко короля, который бул барзо оборонний, с которого ся боронил, же не могли їм що чинити», але Шеїн, почувши, що до поляків прибули підкріплення на чолі з королем, «перестрашившися і мусил ся поддати»[1]. Операціями проти польської армії тоді керував російський воєвода М. Шеїн. Близько десяти місяців польські війська були обложені в Смоленську. Змучені голодом та стомлені до знесилення, вони вже були готові капітулювати. Та прибуття під Смоленськ свіжих польських сил докорінно змінило обстановку. Владислав відбив війська Шеїна від Смоленська та примусив їх окопатися, внаслідок чого російська армія з облягаючої перетворилася в обложену. Будучи відірваними від баз постачання, російські війська опинилися в надзвичайно скрутному становищі. Шеїн змушений був капітулювати, але виговорив право вивести свої війська в кількості близько десяти тисяч недоторканими. Російський цар Михаїл Федорович стратив Шеїна, звинувативши його в зраді[2]. Автор Львівського літопису справедливо вважав, що російський цар, який на Шеїна «велике уфанє [надію] міл», але після капітуляції російської армії «мусил юж і сам склонитися до примир'я і учинил примир'я», просто «сам ся на Шагіну **помстил** (підкреслено мною.— *О. Б.*), которого із єго народом вигубил»[3]. Правильне розуміння літописцем подій Смоленської війни свідчить про його хорошу обізнаність у військовій і політичній обстановці, що створилась було тоді для Росії. За тих обставин рішення Шеїна про капітуляцію не відіграло вирішальної ролі в подіях, що привели до Поляновського миру 1634 року.

Автор Острозького літописця порівняно більше приділив уваги подіям в Росії і взаємовідносинам між Польщею та Росією. Цікаво, що перший запис у літопису під 1500 роком присвячено успішним діям Російської держави проти Польщі: «Москва Сівер землю взяла, Путивль, Дорогобуже, Торопець і іншиї міста»[4]. Під 1509 роком подана звістка про те, що «князь великий московський міста зацного і славного Пскова обітницями достал і звон великий, котрим на гвалт звонено, до Москви отпровадил»[5], що в тодішніх умовах мало дуже важливе значення, оскільки було покінчено з незалежністю Пскова і здійснювалося

---

[1] Див. стор. 112—113.

[2] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. V (тома 9-10), М., 1961, стор. 164—173.

[3] Див. стор. 113.

[4] Див. стор. 125.

[5] Там же.

зміцнення в цьому пункті Російської держави. Літописець саме тому і вважав за потрібне внести звістку про цю подію у свій твір. Під 1514 роком коротко записано: «Поддался Смоленеск Москві» [1]. Ця подія звязана з переходом М. Глинського з Литви на бік Російської держави і наступною його спробою втекти назад в Литву. Відомо, що один з могутніх литовських бояр руського князівського походження Михайло Глинський, не примирившись із зазіханнями польської шляхти на необмежене панування в Литовському князівстві, повстав проти польського короля і великого литовського князя Сигізмунда І, маючи намір відторгнути від Речі Посполитої споконвічні руські землі. З цією метою він вступив у контакт з московським князем Василієм III Івановичем, який прагнув повернути в склад Російської держави руські землі, захоплені Литвою, і в першу чергу Смоленськ, що був ключем для оволодіння Білою Руссю. В результаті тривалої війни, що незабаром розпочалася, і двократних невдалих штурмів укріпленого міста, Смоленськ, нарешті, в 1514 році був взятий російськими військами. З населенням міста, що дуже потерпіло під час штурму, і з захисниками, що капітулювали, Василій III повівся дуже гуманно, дозволив їм обрати собі російське або литовське підданство і обдарував грішми: ті, що прийняли російське підданство, одержали по два карбованці, а ті, що залишилися в литовському підданстві — по одному карбованцю. Свою лють, викликану втратою Смоленська, Сигізмунд І зігнав на своєму смоленському наміснику Сологубі, який після капітуляції міста повернувся до короля. Сологуба було звинувачено в зраді, над ним вчинили судову розправу, засудили до страти і відтяли голову [2]. Польща не змогла відновити попереднього становища, незважаючи на значні успіхи польського війська в битві під Оршею, що відбулася через місяць після падіння Смоленська. Поразка російського війська під Оршею була наслідком зради головного начальника російських військ М. Глинського, який у вирішальний момент залишив свій пост і втік до польського короля. На шляху до Мінська, де в той час перебував Сигізмунд І, Глинського було спіймано і повернено в Дорогобуж, де в той час перебував Василій III по дорозі в Москву. Звідти Глинського відправили в Москву, де його довгий час тримали в ув'язненні [3]. Однак, незважаючи на невдачу для російської армії під Оршею, все ж таки Смоленськ залишився за Росією. Втрата Польщею Смоленська була дуже важливою подією у взаємовідносинах між Польщею та Росією, яку літописець не міг обминути і вписав її у свій твір.

---

[1] Див. стор. 125.

[2] П. Д. Брянцев, История Литовского государства с древнейших времен, Вильна, 1889, стор. 322; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5—6), стор. 244.

[3] П. Д. Брянцев, вказ. праця, стор. 323.

Очевидно, події в Росії дуже цікавили автора Острозького літописця, тому він і відмітив під 1521 роком, що «Махмет, перекопський цар, взял Казань под Василієм, князем московським, і в Москві [тобто в Російській (Московській) державі.— *О. Б.*] больш 300 000 в'язнів набрал» [1]. Слід зазначити, що в цей час у зв'язку з війною, яку московський князь Василій III Іванович вів у Польщі, створилися сприятливі умови для наступу на руські землі турецьких військ і орд кримських татар. Правда, ні Казані — центру Казанського ханства, що в ту пору перебувало в тимчасовій васальній залежності у Російської держави,— ні Москви, до якої кримські татари було підійшли, вони не взяли. Але наслідки нашестя татар були жахливі. Така подія в Російській державі, цілком природно, привернула увагу літописця.

Автор Острозького літописця не міг обминути такої події, як смерть у 1533 році Василія III Івановича, після якого залишився його трирічний син Іван [2], що потрапив під опіку трьох наближених до князя осіб: Михайла Юр'єва, Михайла Глинського, Івана Шигоні-Поджогина та матері Олени Глинської, що стала правительницею Російської держави. Якщо при Василії III зміцнювалися нові форми державного життя, що будувалися на засадах централізації і зміцнення верховної влади, то правління Олени характеризувалося пожвавленням боротьби між окремими угрупуваннями бояр за вплив на хід державних справ і зміцнення своєї влади [3]. Автор літопису, який позитивно ставився до зміцнення централізованої державної влади, відмітив у своєму творі смерть великого московського князя, що боровся за зміцнення центральної влади в Російській державі.

Далі літописець відмічає взяття російськими військами Нарева 1558 року, Полоцька 1563 року, поразку російських військ під Невелем 1563 року, продовження боротьби між Польщею і Росією та зв'язані з нею події під Радошковичами, Улою та Вітебськом 1568 року [4].

Цікавлять також автора літопису події на далекій східній окраїні Російської держави. Описуючи під 1570 роком успішну мирну місію польського посла Андрія Тарановського до турецького султана, літописець передає спостереження королівського посланця в турецькому таборі, де він перебував, вказуючи на успіхи російських військ: «Там под Астороханєм, которого замку Волга ріка обишла в коло, борзо много турков і татар Москва побила, а другії з голоду поздихали» [5]. Під 1571 роком літописець занотовує звістку про найзгубніше нашестя татар на Моск-

---

[1] Див. стор. 125.

[2] Див. стор. 126.

[3] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III, (тома 5—6), стор. 395—397.

[4] Див. стор. 127.

[5] Див. стор. 128.

ву, під час якого все місто, за винятком Кремля, було спалено [1], коли загинуло понад 800 000 російського населення і війська та було забрано в полон понад 150 000 чоловік [2]. Під 1577 роком відмічено поразку російського війська під фортецею Кесь [3], що трапилась під час походу Івана IV в Лівонію, коли польський король Стефан Баторій, оволодівши Данцігом, оголосив війну Росії. Кесь була віддана полякам лівонцями, які на чолі з своїм королем Магнусом перейшли на бік Польщі [4]. Літописець під 1579 роком вмістив звістку про облогу і взяття Баторієм Полоцька [5], що було дуже дошкульною для Росії втратою, бо з падінням цього міста для поляків відкривалася дорога в Лівонію і Литву. Зважаючи на важливість цього факту в боротьбі між Польщею і Росією, автор і вніс його у свій твір.

В порівнянні з Львівським літописом автор Острозького літописця дуже стримано описує події, зв'язані з польською інтервенцією в Російську державу в 1604—1612 роках. У звістці під 1605 роком читаємо: «Того же рока за кроля Жигмонта поляци до Москви князя Дмитра Івановича на царство отпровадили і москву поразили, котрий в Польщі невідоме кілько літ мешкал, чернцем будучи» [6]. Під 1606 роком він подав звістку про Лжедмитрія II у досить лояльній формі: «Знову озвался Дмитр, цар московський, который маючи гетьманом князя Романа Ружинського, землю Сіверную опановал і Шуйському великії война поразил, і татаров перекопських до кілька на сту тисяч у Москві побил і под столицею обозом ся положил» [7]. Трохи в іншій редакції він повторив цю звістку під 1607 роком, додавши, що «знову Дмитрія на Москву поляци провадили» [8]. З викладу цих звісток випливає, що автор Острозького літописця начебто не розрізняв Лжедмитрія I від Лжедмитрія II і, очевидно, вважав їх за одну особу у цілковитому узгодженні з офіційною польською версією в цьому питанні.

Події 1604—1612 років мали дуже важливе значення як для Польщі, в складі якої перебувала основна частина території України, так і для Російської держави. Ці події, природно, не могли не цікавити авторів Львівського літопису і Острозького літописця, як осіб руської народності, тому вони і вписали звістки про них у свої твори. Але ставлення до подій, що відбувалися в ці роки, у літописців різне. Автор Львівського літопису дав чітку

---

[1] Див. стор. 128.

[2] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5—6), стор. 607; М. Бельський, Хроніка, стор 1209—1210.

[3] Див. стор. 129.

[4] С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5—6), стор. 646.

[5] Там же.

[6] Див. стор. 130—131.

[7] Див. стор. 131.

[8] Там же.

оцінку діям польських інтервентів, з гнівом і презирством охарактеризувавши те становище, в якому опинилися загарбники в обложеній російською народною армією Москві. Автор Острозького літописця не виявив чітко свого ставлення до польської інтервенції в Російську державу, хоч віч був сучасником подій, або описував їх незабаром після того, як вони відбувалися. Більше того, він, мабуть, не зміг зовсім звільнитися від впливів польського оточення. Працюючи над звістками за ці роки, літописець продовжував вживати звороти, властиві для нього в першій частині літопису, коли він перебував під впливом «Хроніки» М. Бельського. Наприклад, у звістці під 1608 роком він писав, що «князь московський *наших* [підкреслено мною.— *О. Б.*] за посланням короля его милості пана Мнішка і иних повипускал» [1]. І взагалі, звістки про інтервенцію в Російську державу цей літописець подав у досить лагідних по відношенню до поляків тонах. Однак, судячи по змісту Острозького літописця в цілому, це не заважало його авторові бути на боці свого українського народу і сміливо засуджувати неподобства, які чинила польська шляхта по відношенню до православного українського, білоруського і російського трудящого населення, що перебувало під владою та визиском магнатсько-шляхетської Польщі і католицької церкви.

Обидва літописці цікавилися подіями, зв'язаними з Молдавією, з якою український народ прагнув підтримувати добросусідські відносини. Польські феодали уперто намагалися прибрати Молдавію і Волощину до своїх рук. Замість того, щоб дійти з Молдавією згоди і разом боротися проти спільного ворога — турецько-татарських загарбників, польський уряд намагався порядкувати в Молдавії за допомогою своїх ставлеників, яких він просував на посаду молдавських господарів.

Посягання Польщі на Молдавію завжди завдавало великої шкоди українському народові, бо географічне положення України перетворювало її в плацдарм боротьби між Польщею і Молдавією. Вище вже говорилося про спустошливий напад на Україну турків і татар у 1498 році, яких сюди направив молдавський господар Стефан III Великий, що мстився польському королю Яну Ольбрахту за напад на Молдавію [2]. Яскравим прикладом втручання Польщі у внутрішні справи Молдавії є події, про які автор Львівського літопису під 1562 роком коротко записав: «Домшу, господаря волоського, стято» [3]. Подію, що передувала цьому факту, автор Острозького літописця відмітив під 1563 роком: «Того же року деспот стят» [4]. На цей раз Польща намагалася прибрати Молдавію до своїх рук за допомогою

[1] Див. стор. 132.
[2] Див. стор. 56—57.
[3] Див. стор. 101 та 63—64; страта Томші відбулася в 1564 році.
[4] Див. стор. 127.

самозванця Якова Василакі Геракліда, якого вона поставила на господарство, вигнавши попереднього господаря Олександра IV Лепушано. Але Гераклід не зумів утриматися на господарстві Молдавії, за яку точилася боротьба між польськими і турецькими феодалами, й загинув від руки новообраного господаря Стефана VII Томші, який намагався спертися на Туреччину. Коли ж Туреччина відновила на молдавському господарстві Олександра IV Лепушано, то Томша втік на територію Польщі з наміром таємно перебратися в Угорщину, але був схоплений на кордоні польською вартою і ув'язнений. Польський король Сигізмунд II Август, щоб помститися Томші за нехтування ним Польщі та намагаючись зміцнити замирення з Туреччиною, наказав його стяти [1].

Автор Львівського літопису під 1574 роком вмістив таку коротку звістку: «Іона, господар волоський, битву точил з цесарем турецьким» [2]. Про це ж саме під тим же роком, але значно ширше, автор Острозького літописця записав: «Того же року Івоня турков до кілька раз поразил, Тагіню і Білгород взял. Того ж часу Івоня забит. Козаци там же побиті» [3]. Не випадково обидва літописці вмістили в своїх творах звістки про цю подію. Адже Івоня (Іона), прозваний Іваном Лютим (Грозним), був одним з тих господарів Молдавії, що запропонував відновити союз європейських християнських держав для боротьби проти мусульманських держав на чолі з Туреччиною і зумів привернути до себе молдавських бояр і народ, за якими, мабуть, піднялась би вся Україна і Польща [4]. Та польський король Генріх Валуа і магнати в особі сенату рішуче відмовили Іоні в підтримці його заходів. Тоді Іона звернувся до українських козаків, які на чолі з своїм ватажком Іваном Свірговським виступили на боротьбу проти турків разом з молдаванами. У жорстоких битвах молдавани і козаки одержали кілька блискучих перемог над переважаючими силами турків. Але внаслідок зради молдавського боярина, колишнього хотинського старости Ієремії Чарневича, залишеного Іоною на березі Дунаю біля фортеці Браїли з тридцятитисячним військом, щоб стежити за пересуванням турків, який за велику суму грошей пропустив турецькі війська через Дунай, військо Іони і козаки у битві під Бендерами біля Кагульського озера, недалеко села Рошкани, зазнали жорстокої поразки. Іона по-зрадницькому був забитий турецьким пашою, а всіх молдаван озвірілі турки порубали. З жорстокої битви з

---

[1] С. Н. Палаузов, вказ. праця, стор. 85—97; Д. Зубрицький Хроніка міста Львова, стор. 186—187; История Румынии, под. ред. М. Роллера, М., 1950, стор. 125—126.
[2] Див. стор. 101.
[3] Див. стор. 128.
[4] С. Н. Палаузов, вказ. праця, стор. 99—100.

турками вийшли живими лише 16 козаків, в тому числі і Свірговський, які потрапили в полон [1].

Факт особливо зухвалого втручання у молдавські справи відмітив автор Острозького літописця під 1597 роком лаконічною фразою: «Воєвода седмигродський поражон» [2]. В другій половині XVI століття Туреччина остаточно прибрала Молдавію, Волощину та Трансільванію до своїх рук. Не втручаючись у внутрішнє життя країни, турецькі султани обмежували зовнішньополітичні права господарств, садовили на них своїх ставлеників, віддаючи господарство тому, хто більше за нього заплатить. Турецькі султани особливо широко почали практикувати продаж посади молдавського господаря, коли з припиненням династії Драгошичів, починаючи з 1552 року відбувалися так звані вибори господарів [3]. Все це спричинилося до нещадного грабування трудящих Молдавії [4]. Країна підпала під нестерпне турецьке іго, у визволенні з-під якого народи Молдавії, Волощини та Трансільванії могли покладатися тільки на власні сили. В кінці XVI століття визначилися тенденції до об'єднання цих земель для посилення опору Туреччині. Осередком цього руху стала Трансільванія на чолі з князем Сигізмундом Баторієм, яка користувалася відносною незалежністю. За допомогою семиградського господаря С. Баторія 1595 року Стефан Розван усунув з молдавського господарства турецького ставленика Арона Тірана і став господарем Молдавії [5]. Незважаючи на те, що Розван орієнтувався на Польщу, він, однак, розуміючи важливість посилення опору цих земель Туреччині, вирішив підпорядкувати Молдавію Трансільванії і оголсив себе в ленній залежності від С. Баторія [6].

Дальший крок на шляху об'єднання зусиль для боротьби проти турків зробив той же Розван, коли повів молдавські полки у Волощину на допомогу тамошньому воєводі Михайлу Хороброму, який в той час вів успішну боротьбу проти турків. Саме на цьому важливому етапі боротьби вирішальну роль відіграла зрадницька політика польських феодалів, які всупереч інтересам антитурецької боротьби не могли спокійно дивитися на об'єднання і зміцнення названих земель. Скориставшись з того, що Розван перебував у Волощині, Польща в серпні 1595 року просунула на молдавське господарство свого ставленика Ієремію

[1] Л. Горецкий, Описание войны Ивони, господаря волошского (1574).— Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1 (XVI ст.), К., 1890, стор. 104—132; Н. А. Мохов, Очерки истории молдаво-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века), Кишинев, 1961, стор. 45—52; С. Н. Палаузов, вказ. праця, стор. 100—103; Летопись Самовидца, стор. 333—348.

[2] Див. стор. 130.

[3] С. Н. Палаузов, вказ. праця, стор. 84.

[4] История Молдавии, т. I, Кишинев, 1951, стор. 164—167.

[5] С. Н. Палаузов, вказ. праця, стор. 104.

[6] Там же.

Могилу [1]. Блискучі перемоги об'єднаних сил над турками обіцяли їм значні успіхи в боротьбі за свою незалежність. До 1600 року Михайло Хоробрий об'єднав під своєю владою всі землі давньої Дакії [2]. Та інтриги проти хороброго господаря бояр, яких він позбавив права необмеженої влади над селянами, а також протидії сусідів — Австрії і особливо Польщі, яким міг загрожувати міцніючий господар,— привели його до загибелі. Михайло Хоробрий загинув 19 серпня 1601 року; його по-зрадницькому було забито агентами австрійського імператора Рудольфа II [3]. Лише передчасна смерть Михайла Хороброго допомогла Польщі утвердити над Молдавією владу Ієремії Могили, що дуже дорого обійшлося молдавським трудящим, бо крім щорічної данини туркам у розмірі 40 тисяч злотих, Ієремія сплачував щороку 28 тисяч злотих польському королю [4].

Під 1612 роком автор Львівського літопису подав ще одну звістку, що стосується молдавських справ: «У Волосіх побито польськоє войсько с Потоцьким, без волі королевської поїхал» [5]. Це черговий епізод з історії втручання Польщі у внутрішні справи Молдавії. Під час господарювання в Молдавії ставленика Польщі Ієремії Могили, Польща для захисту своїх інтересів тримала в Молдавії збройні загони, які грабували населення і чинили безчинства, що викликало велике обурення молдавського населення [6]. Після смерті Ієремії, що настала 10 липня 1606 року, і його брата Симеона, який був молдавським господарем після Ієремії й помер 24 вересня 1607 року, настав період затяжної боротьби між їхніми наслідниками за престол, що привела до розколу боярства на два ворожі табори і до нескінченних війн. Господарем Молдавії з листопада 1607 року продовжував залишатися ставленик Польщі, син Ієремії, Костянтин Могила. В листопаді 1611 року ставленик Туреччини Стефан IX Томша за допомогою татар усунув Костянтина з господарства і став господарем Молдавії. Костянтин Могила втік у місто Хотин під захист поляків. Його шурин Стефан Потоцький, сподіваючись на допомогу короля, але без його відома і згоди, з загоном польського війська, що налічував 6 тисяч чоловік, вступив у Молдавію з метою відновити на господарстві Костянтина Могилу. У битві під містечком Корнуллуй-Сас біля ріки Прут татарський загін у складі 30 тисяч чоловік на чолі з Стефаном Томшею розгромив поляків. Лише незначна частина їх врятувалася втечею, а більша частина разом з Стефаном Потоцьким потрапила в полон. Щоб відомстити полякам за вчинки Потоцького, тата-

[1] История Молдавии, т. I, стор. 220.
[2] С. Н. Палаузов, вказ. праця, стор. 46.
[3] Там же, стор. 47.
[4] История Молдавии, т. I. стор. 158.
[5] Див. стор. 103.
[6] История Молдавии, т. I, стор. 220.

ри вторгнулися на Поділля і Волинь, де нещадно грабували і забирали в полон українське населення [1].

В скупих звістках Львівського літопису і Острозького літописця про боротьбу польських феодалів за підпорядкування собі сусідньої Молдавії відбивається чималий інтерес обох літописців до молдавських справ і українсько-молдавських відносин. Ці звістки допомагають розкрити загарбницьку політику польських феодалів, які заради своїх особистих і класових інтересів зраджували справі спільної боротьби проти найлютіших ворогів українського, російського, польського і молдавського народів — турецько-татарських загарбників.

Природно, що обидва літописці найбільше уваги в своїх творах приділили визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетських загарбників та феодального гноблення.

Національно-визвольна і класова боротьба на всіх ступенях розвитку суспільства і у всіх народів на вирішальному етапі неминуче переходить у збройну боротьбу. На Україні в період феодалізму збройну боротьбу вели козаки і селянство, яке було головною і вирішальною силою у боротьбі проти соціального гноблення польських і українських феодалів-кріпосників та іноземного поневолення [2]. Обидва літописці широко висвітлюють роль у визвольній боротьбі українського козацтва, центром якого в XVI столітті стала Запорізька Січ, що відіграла прогресивну роль в історії українського народу [3]. Українське козацтво утворилося в основному за рахунок селянства та міської бідноти, що тікали в південні степи від феодального гноблення, і перетворилося в грізну військову силу. На Україні, як і в інших країнах, селяни, доведені експлуататорами до краю, залишали села, шукаючи кращих умов для життя. Однак війна не була єдиною галуззю діяльності козаків, як про це любили твердити деякі дворянські та буржуазні історики, а вимушеним станом, бо «збіглі кріпаки прагнули тільки того, щоб вільно розвинути і зміцнити свої вже наявні умови існування» [4]. Будучи в основному військовою організацією, Запоріжжя одночасно було також своєрідним соціально-економічним явищем з елементами державності, суспільними станами, розвиненою господарською діяльністю і класовою боротьбою. Говорячи про козаків, К. Маркс зазначив, що з українських і російських втікачів на Подніпров'ї «утворилася християнська козацька республіка» [5]. Польський уряд в особі короля Сигізмунда I, який «за хо-

---

[1] История Молдавии, т. I, стор. 221; А. С. Петрушевич, Дополнения к сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. Львов, 1891, стор. 53—54.

[2] Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, стор. 8.

[3] Там же, стор. 7.

[4] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 73.

[5] К. Маркс, Хронологические выписки. — Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 154.

робрий захист кордонів Литви... дав їм [козакам.— *О. Б.*] багато громадських вольностей разом з землями нижче дніпровських порогів, де вони збудували місто Черкаси» [1], та Стефана Баторія, який «дав їм королівський прапор, бунчук, булаву і печать» [2], фактично визнав українське козацтво як окремий суспільний стан, близький за своїм становищем до дрібної шляхти. Польська шляхта розуміла справу так, що козаки в складі Речі Посполитої створюють свою державу. Цей факт підтверджувався в різних польських документах, в одному з яких про козаків говорилося, що вони «ані магістратів в містах, ані старостів, ані гетьманів не слухають, сами собі права складають, сами урядовців і вождів становлять і немов у великій республіці іншу республіку творять» [3]. Ще з більшою тривогою говорить польська шляхта про українських козаків в іншому документі: «Забувши віри і підданства, становлять собі окрему республіку..., вся Україна від них завойована, шляхтич в домі своєму не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада при козаках, присвоюють собі суд, встановлюють права» [4].

Українське козацтво, як військова сила, особливо прислужилося українському населенню та населенню Польщі й Литви своєю боротьбою проти нападів татар і турків, з якими польський уряд своїми силами не міг впоратися. Одночасно українські козаки почали все частіше виступати проти польсько-шляхетських експлуататорів та брати активну участь у селянських антифеодальних повстаннях. Запорізьке козацтво у своїх діях дедалі більше не рахувалося з польським урядом, самостійно вело війни з сусідніми державами, приймало іноземних послів та укладало з ними угоди. Однак польський уряд не міг примиритися з посиленням українського козацтва і з все зростаючим загальним опором безмежному пануванню магнатів і шляхти на Україні. Польські феодали, намагаючись за допомогою зброї придушити селянсько-козацькі виступи, чинили жорстокий терор, нещадно караючи учасників рухів, особливо ватажків повстань. Перший акт розправи польського уряду над козацькими ватажками, записаний у Львівському літопису і Острозькому літописцю, стосується загибелі Івана Підкови. Під 1577 роком автор Острозького літописця коротко записав: «Того же року кроль Стефан дал Подкову козака ве Львові стяти» [5]. Слід,

[1] К. Маркс, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 154.

[2] Там же.

[3] Жерела до історії України-Русі, т. VIII, Матеріали до історії української козаччини, т. I, Документи по рік 1631, Львів, 1908, стор. 285. Цитую в перекладі за книгою: І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 56.

[4] Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 285.

[5] Див. стор. 129.

однак, зауважити, що літописець помилково датував цю подію, бо страта Підкови відбулася в 1578 році. Автор Львівського літопису у звістці під 1578 роком відтворює атмосферу, за якої було страчено хороброго козака Івана Підкову: «Баторій бул во Львові і поїхал на лови, а казал козака Подкову стяти, бо посол турецький скаржил на него, що татарув біял і до Польщі недопущал»[1]. Як бачимо, літописець з гіркотою і іронією пише про те, що Баторій звелів скарати на горло Підкову за те, що він «татарув... до Польщі недопущал», підкреслюючи цим чорну невдячність польського короля по відношенню до українських козаків, які грудьми захищали українські землі, що були під владою Речі Посполитої.

Уяснити міркування, якими керувався польський король, даючи згоду на страту Підкови, допомагає польський хроніст М. Бельський. Він розповідає, що Стефан Баторій через деякий час після сейму, що відбувався у Варшаві з 14 січня до 14 березня 1578 року, поїхав до Львова з приводу занепокоєнь, що виникли в зв'язку з арештом Підкови. Хроніст зауважує, що король був би стратив Підкову ще під час сейму, бо мав на нього злість за турбування королівського приятеля, молдавського господаря Петра V Кривого, але не міг на це зважитися, тому що шляхта шанувала Підкову, який захищав українські землі від нападів татар і турків, і відправив його до в'язниці у Раву[2]. Цікаві подробиці про обставини, за яких було страчено Підкову, подає історик міста Львова Д. Зубрицький. Король учинив розправу над Підковою у Львові на догоду Туреччині і Криму, з якими він намагався поліпшити взаємовідносини в зв'язку з тим, що назрівала війна Польщі з Росією. Щоб уникнути прохань і домагань шляхти про помилування Підкови, король у день страти в'язня поїхав на полювання. Підкові на ринку прилюдно було відтято голову 16 червня 1578 року[3]. Страта козацького ватажка Івана Підкови була одним з фактів віроломної політики польського уряду по відношенню до українського козацтва. Козаки виступали на захист інтересів українського селянства та міської бідноти, але польські магнати користувалися також послугами козаків для захисту своїх володінь від нападів татар і турків. Однак це не заважало польському уряду приносити козаків у жертву, коли це вимагалося політичними міркуваннями.

По-різному поставилися літописці до страти польським урядом Северина Наливайка. С. Наливайко, видатний керівник нереєстрового козацтва і повсталого селянства в період 1594—1596 років, був сином селянина з містечка Гусятина на Поділлі, який займався хліборобством та ремеслом і загинув від побоїв,

[1] Див. стор. 101.
[2] М. Бельський, Хроніка, стор. 1439—1440.
[3] Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 202—203.

заподіяних йому магнатом Калиновським. С. Наливайко служив у надвірному війську князя Василія Костянтина Острозького. Людина великої відваги і військової хоробрості, Наливайко не міг задовольнитися своєю службою у магната, коли навкруги рідний народ стогнав під ярмом панського гноблення. В 1594 році Наливайко залишив службу в Острозького, зібрав загін козаків і почав боротьбу проти магнатів і шляхти, оперуючи переважно в Білорусії, в районі Слуцька і Могильова. Автор Острозького літописця у звістці під 1597 роком писав: «Наливайко в Слуцьку і в Могилеві великії шкоди починил і сам громлен, а потом пойман і на паль збит» [1]. Якщо ми пригадаємо, що літописець був звязаний з Острогом, можливо, стояв близько до Острозьких взагалі, а до Василія Костянтина Острозького ставився з особливим пієтетом [2], то для нас стане зрозуміло, чому автор Острозького літописця саме так висловився про діяльність С. Наливайка. Автор Львівського літопису під тим же роком коротко відмітив: «Наливайка згублено» [3]. Така лаконічна фраза не дає можливості виявити ставлення літописця до відміченої ним події. Однак форма і, головне, зміст самого виразу, начебто говорять про те, що автор літопису розумів характер діяльності Наливайка, позитивно оцінював його діяльність і співчутливо поставився до особи С. Наливайка, якого магнати *згубили* як керівника народного повстання. Героїчна боротьба повсталого українського народу під керівництвом Северина Наливайка, його мужня поведінка під час страти і сама страта залишили глибокий слід у свідомості його сучасників та знайшли відбиття в різних документах, в тому числі і в даних літописах. Ім'я С. Наливайка стало символом боротьби за волю і породило багато оповідань та легенд. Героїчний образ ватажка повсталих народних мас з любов'ю оспівував Т. Г. Шевченко, а також поет-декабрист К. Ф. Рилєєв.

Обидва літописці відмітили у своїх творах черговий широкий наступ польської шляхти на українських козаків. Автор Острозького літописця під 1624 роком вмістив коротку звістку: «Гетьман коронний с козаками ся воєвал за росказаннєм кроля» [4]. Автор Львівського літопису цю подію трохи ширше описав під 1626 роком: «Гетьман Конецьпольський ходил за козаками аже до Медвежих Лоз і гетьмана дал їм Дорошенка. Завіл бул ляхов хорошенько, але не хотіл бити, мусили би ся були просити» [5]. У цих коротких звістках відбито одну з важливих подій в історії українського козацтва. У тяжкій боротьбі проти польсько-шляхетського панування на Україні широкі маси україн-

---

[1] Див. стор. 130.
[2] Див. стор. 131—132; звістка під 1608 роком.
[3] Див. стор. 102.
[4] Див. стор. 136.
[5] Див. стор. 105.

ського населення і козацтво шукали підтримки і захисту у братнього російського народу. Виконуючи волю українського козацтва, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний у 1620 році відправив до російського уряду посольство з листом, в якому писав, що, як і раніше, українські козаки готові служити «проти всяких його царської величності ворогів» [1]. У 1624 році митрополит Іов Борецький порушив перед російським урядом питання про возз'єднання України з Росією [2]. Польсько-шляхетський уряд особливо боявся зміцнення зв'язків козацтва, як організованої сили українського народу, з Москвою. Вирішено було розгромити козацтво і послабити сили українського народу, в низових прошарках якого назрівало нове повстання. З цією метою в 1625 році на Київщину, в центр козацтва, було надіслано польське військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецьпольським. У бою біля Курукового озера, проти Кременчука, польське військо зазнало поразки і понесло значні втрати убитими і пораненими. Але й козаки не мали достатніх сил для продовження боротьби. Внаслідок такого становища було укладено Куруківську угоду від 27 жовтня (17 жовтня) 1625 року [3], яка являла собою не що інше, як компроміс між польським урядом і козацькою верхівкою за рахунок інтересів народних мас.

Незважаючи на компромісну угоду, поразка польського війська під Куруковом мала в історії українського козацтва істотне значення, бо козаки вперше примусили польський уряд вступити з ними в переговори і добилися збільшення козацького реєстру до 6 тисяч чоловік замість одної тисячі, яка була визначена в 1617 році в результаті угодовської політики гетьмана П. Сагайдачного по відношенню до Польщі [4]. Однак за умовами Куруківської угоди десятки тисяч козаків, що не увійшли в реєстр, опинилися в безправному становищі і за вимогами угоди повинні були негайно повернутися до своїх власників [5]. Це викликало різке незадоволення рядового козацтва і широких народних мас, які продовжували героїчну боротьбу проти загарбників і експлуататорів. Після Куруківської угоди реєстровці обрали гетьманом М. Дорошенка, який теж повів по відношенню до Польщі угодовську політику. Літописець прямо — і справедливо — називає Дорошенка ставлеником С. Конецьпольського. Вираз про те, що Дорошенко обдурив було поляків «хорошенько, але не хотіл бити» і вони «мусили би ся були просити»,— мабуть є простою літературною фразою, за допомогою якої ав-

---

[1] П. А. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, М., 1877, стор. 95

[2] Воссоединение Украины с Россией, т. I., стор. 46—48.

[3] Архив Юго-западной России, ч. III, т. 1, К., 1863, стор. 284—292.

[4] Історія Української РСР, т. 1, стор. 184—185.

[5] Там же, стор. 187—188.

тор літопису намагався підкреслити факт поразки козаками поляків у битві під Куруковом.

Наступальні сили українського народу у збройній боротьбі проти польської шляхти зростали з кожним роком і зрештою дійшло до повстання 1630 року, що було важливою подією в історії боротьби українського народу проти польсько-шляхетських загарбників, яка передувала визвольній війні 1648—1654 років. Слід зазначити, що опис повстання 1630 року, як відображення збройного виступу українського народу проти польських феодалів, у обох літописах займає чільне місце.

Автор Острозького літописця у стислій формі, чіткими виразами описав повстання 1630 року і відверто виявив своє позитивне ставлення до цих подій: «Поляци, посполитоє рушення, хотіли козаков знести і стали обозом под Переясловлем і кілька крот потреби міли. І поражені поляци от козаков, і мало що ся остало войська ляцького, і мусили єднати козаков і примир'є взяли. Ліпей здобилися козаки дома, ніже на море ходячи. Ні єдин шляхтич не пришол до дому, а черні без лічби, жолнірства, німцов — все там полегло» [1]. Безперечно, літописець втрати поляків значно перебільшив, але йому ніяк не можна відмовити у патріотизмі і доброзичливому ставленні до українських козаків.

Автор Львівського літопису особливо багато уваги приділив описові повстання 1630 року, події, яка в той час, очевидно, була в центрі уваги всіх верств українського населення, коли селянсько-козацькі маси на чолі з талановитим організатором і керівником Тарасом Федоровичем (Трясилом) могутньою лавиною піднялися на боротьбу проти польсько-шляхетських загарбників і гнобителів.

Звістки Львівського літопису під 1630 роком мають виняткове значення для історичної науки, бо вони є єдиним описом цієї найважливішої події з історії боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування початку XVII століття на Україні. Подібного опису досі не виявлено в будь-яких інших тогочасних документальних або літературних джерелах.

Як уже говорилося вище, свій опис повстання 1630 року літописець склав на основі документа, створеного гетьманом Орендаренком [2]. Щоб пересвідчитися, в якій мірі авторитетне джерело, використане автором літопису для опису подій повстання 1630 року, варто визначити політичне обличчя гетьмана Оренди, або Орендаренка, як його ще називали, що, за словами літописця, сам писав і розповсюджував свої «новини» [3]. Наявні в науковому обігу джерела дозволяють це зробити.

---

[1] Див. стор. 136.

[2] Див. стор. 21.

[3] Див. стор. 111.

Героїчна боротьба українського народу під проводом Тараса Федоровича (Трясила) привела до поразки польських військ під командуванням великого коронного гетьмана Станіслава Конецьпольського, якої вони зазнали 25 травня 1630 року під Переяславом, і поляки змушені були піти на примирення з козаками. Але і на цей раз козацька старшина зрадила народні маси. У переговорах під Переяславом козацька старшина добилася лише збільшення реєстру з 6 до 8 тисяч чоловік, з метою включити до нього лише частину заможніших козаків-виписчиків. Польське командування вимагало крім того видачі йому Тараса Федоровича та ближчих його помічників. Козацька маса відмовилась видати Конецьпольському свого ватажка і, щоб уникнути зради з боку реакційної частини старшинської верхівки, Федорович з загоном козаків, незадоволених угодою, пішов на Запоріжжя. Такі наслідки повстання ще більше загострили протиріччя між старшинською верхівкою і рядовими козаками, які не хотіли миритися з угодовською політикою старшини у відношенні польського уряду, і продовжували боротьбу за свої права.

Після відходу Федоровича на Запоріжжя деякий час козацьким гетьманом був Антон Конашевич Бут, за якого відбувалися переговори під Переяславом. При укладенні Переяславської угоди Конецьпольський затвердив гетьманом реєстрового козацтва Оренду або Орендаренка Тимоша Михайловича. Антон Бут, не бажаючи підкоритися новому гетьманові, теж зількома тисячами козаків пішов на Запоріжжя. Тут нереєстрові козаки разом з запорізькими брали участь у морських походах і нападали на турецькі і татарські володіння. Не заспокоїлися і не підкорилися польському уряду і реєстрові козаки, тому що ні збільшення реєстру до 8 тисяч чоловік, ні збільшення у зв'язку з цим плати, ні свободи віросповідання, обумовлених Переяславською угодою, вони добитися не змогли. У зв'язку з таким становищем і під тиском заможної частини реєстровців Орендаренка з гетьманства було усунено і на його місце обрано представника верхівки реєстровців Івана Кулагу-Петражицького, якого польський король Сигізмунд III затвердив своїм універсалом від 22 вересня 1631 року. Згодом, а саме — літом 1632 року, за угодовську політику щодо польського уряду на загальновійськовій раді біля Маслового Ставу Кулагу з гетьманства було скинуто, а потім забито козаками в Каневі [1].

Як бачимо, Орендаренко не пішов на угодовство з польським урядом і не зазнав кари від рядового козацтва. Це дає підста-

[1] К. Г. Гуслистий, Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття.— Нариси з історії України, вип. III, К., 1941, стор. 136—140; М. Грушевський, Історія України-Русі, том VIII, ч. 1, Київ — Львів, 1913, стор. 123, 130—131, 153—154.

ви припускати, що він залишався лояльним по відношенню до рядового козацтва і народних мас та, як скривджений польським урядом і старшинською верхівкою, він об'єктивно і правдиво описував добре відомі йому події, учасником і очевидцем яких він був. Це дозволяє нам розглядати опис повстання 1630 року, зроблений Орендаренком, як першоджерельний і достовірний документ.

Опис повстання 1630 року настільки важлива і цінна історична пам'ятка, що вона приверне до себе увагу не лише істориків, а й літературознавців та мовознавців. В даній роботі ми розглянемо цей документ лише як історичне джерело, звертаючи увагу в першу чергу на звістки, відмічені автором Львівського літопису, з приводу яких він зробив свої помітки і зауваження на полях рукопису, та розглянемо його коментарі до певних фактів, даних ним в тексті документа в дужках, де відбилося ставлення літописця до подій, його ідейні погляди.

Для нас дуже цінне солідаризування автора літопису з визначенням причини повстання козаків проти поляків, яке дав автор опису повстання 1630 року: «Жолніре до Києва приїхали с тим інтентом, аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви... То єдині в Києві, а другії всюди поза Дніпром, где нігди ніхто не пам'ятаєт, аби туди стояти міли. І так збродні і кривди незноснії чинили, людей без дання причини забиваючи» [1]. Як бачимо, автор опису повстання 1630 року вважав головною причиною боротьби козаків проти польської шляхти жорстокість, з якою польські магнати ставилися до українського населення, навіть намагаючись винищити його фізично. Автор літопису на полі рукопису відмітив: «Причини войни з козаками», тобто чітко сформулював свої думки з приводу наведених фактів і міркувань і висловив своє ставлення до них.

Деякі польські магнати, як наприклад Ієремія Вишневецький, проявляли звірячу жорстокість по відношенню до українського населення. Та зразком неперевершеного ката, який нещадно винищував і убивав не тільки українських селян, але й дрібну шляхту, був С. Лащ-Тучапський. Ми знаємо про сваволю і безчинства Лаща, що відносяться до 1646—1649 років, з розповіді І. Єрлича [2]. В опису повстання 1630 року маємо відомості про найжоростокіші вчинки Лаща в цей період: «Пан Лащ, до Києва шедши, Лисінку містечко на самий день великодній вшистко вистинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих, і попа з ними. По дорозі людий невинних, буле би тілько русин бул, забивали» [3]. Автор літопису на полі рукопису відмітив: «Діло Лащове на самий великдень», підкресливши цим самим, що Лащ зробив це навмисне в день традиційного свята,

[1] Див. стор. 105—106.
[2] J. Jerlicz, Latopisiec albo Kroniczka, t. I, Warszawa, 1853, стор. 49—50
[3] Див. стор. 106.

щоб якнайгірше досадити православним. Треба мати на увазі, що поява людей типу Лаща була обумовлена тим державним ладом, який існував тоді в Польщі. Адже Лащ, який відзначався жорстокістю, віроломством, сваволею і безкарністю, був коронним стражником, тобто урядовцем, а безчинствувати він міг лише тому, що у своїх наскоках і розбишацтві користувався захистом краківського каштеляна, великого коронного гетьмана С. Конецьпольського, у якого він фактично перебував на службі. Громлячи і грабуючи українських селян і середніх та дрібних шляхтичів, Лащ допомагав Конецьпольському привласнювати їхнє майно і землю. Звістки Львівського літопису доповнюють характеристику цього шляхетського виродка.

У процесі війни козакам доводилося боротися не тільки з тими польськими військами, що стояли обозом, але й винищувати ті військові підрозділи, які пересувалися по території України. До козаків щоденно прибували нові сили, яких незабаром набралося близько ста тисяч. Наявність численних повстанських сил дозволила практикувати партизанські методи боротьби, за допомогою яких громилися окремі підрозділи і групи, що йшли на з'єднання з основними польськими силами. Про партизанські методи боротьби і винахідливість повстанців яскраво розповідає сам автор опису повстання: «Где ж который ішол до войська польського, заступивши, побили, вшистко побрали, а що гайдуци були, же русь була, зоставляли, не забивали, а в їх сукні повбиравшися, тих жолніров кілька сот побили, котрії за гайдуками шли, бо жолніре розуміли, же гайдуки стоять, і обезпечилися» [1]. Літописець на полі рукопису відмітив: «Стратекма козацькоє», тобто військова хитрість.

В окопі за Дніпром козаки натрапили на «роту єдну вельце богатую, мудрую, зо вшистких панят, ім'я їй було Золотая рота — на хоренкві коло золотоє було — на світанню вшистких побито, і ноги не впустили, і там в окопі поклали і ховати не казали» [2]. Це, мабуть, була добірна частина, «котрая рота стала, повідають, в Ченстохові, полковник їй бул ніякись Мишчинський», на яку, очевидно, покладалися особливі завдання. Знищення цієї роти, безперечно, було відчутною втратою для ворога. Автор літопису на полі рукопису позначив: «Золотая рота».

В ході війни польські війська несли тяжкі втрати. Однак окремі частини похвалялися своєю силою, а втрати намагалися приховати. В опису повстання 1630 року є таке місце: «С короличевої роти, що стала в Луцьку і на русь окрутнє ся перехваляли, «гди ся вернемо, вшистких вас в п'ясті міти будемо», мовили, п'ятдесят товаришов згинуло, окром пахоликов» [3]. Автор опису повстання викриває фальшування дійсності: «Німцов і гай-

[1] Див. стор. 107.
[2] Див. стор. 108.
[3] Див. стор. 109.

дуков, ніц, альбо мало ся што остало, тих, що за Дніпром були. Бо тії, що монастирі лупили за Дніпром, так повідають, же триста вельце значних панов коронних згинуло; вшисткого войська до десяти тисячий згинуло» [1]. Автор літопису на полі рукопису робить помітку: «1000», підкреслюючи цим і наголошуючи, що польського війська загинуло не десятки, а тисячі чоловік.

Закінчується опис повстання 1630 року досить оптимістичними і багатозначними словами: «То видячи пан гетьман, же зле, що біють, хоть би єще десять раз так великоє було войсько, нога би їх не войшла, молился, слише, бо і єго намет навіжали: «Найсвятійшая панно, винесь же мене оттоль здорового!» І так о примир'є просил, і що хотіли козаки, то собі вимовили, же знову козаков хоть сто тисячий. Яко і сам виділ, гди му, слише, Тарас обраного войська показал позосталого: юж не 6 тисячий нех будет, гетьмана не он, а ні кроль маєт надавати, тілько сами обирати, признал му рицерство» [2]. Як відомо, Переяславська угода 1630 року містила зовсім інші умови, які дуже обмежували права рядового козацтва, але це ні в якій мірі не суперечить наведеному в опису повстання, бо в момент найсильнішого удару козаків, нанесеного польській армії, переляканий Конецьпольський міг іти на великі поступки, які потім були зведені нанівець в результаті угодовської політики старшинської верхівки щодо польського уряду. Тут же автор опису повстання показує надзвичайну розгубленість Конецьпольського у зв'язку з величезними втратами з обох сторін: «При пану гетьману отцов було честніших п'ять. Теди, слише, показовал їм, слези отираючи, труп великий, тії слова мовячи: «Ото ж унія — лежить русь с поляками!» [3] Нам невідомо, як воно було написано в «новині», але автор літопису слова Конецьпольського виділив, написавши їх великими літерами, а на полі рукопису латинськими буквами позначив: «Dikta Coniecpolsky». Безперечно, автор опису повстання, як і автор літопису, добре розуміли згубність унії, яку з такою упертістю насаджували на Україні католицька церква і польський уряд. Як бачимо, обидва автори показують, що це зрозумів і польський гетьман Конецьпольський, який навіть наважився висловити докір представникам католицького духовенства, показуючи їм наслідки повстання, що, на його думку, викликано запровадженням унії.

Останній абзац опису повстання 1630 року характерний як своїм змістом, так і ставленням до цих подій автора літопису: «Пан гетьман, гди за Дніпр мал іти, теди мнісі домінікани меч посвящовали і около костела носили, і през вшистку мшу на олтару лежал с тим докладом, же на то поганство, на русь, жеби

---

[1] Див. стор. 109.
[2] Див. стор. 109—110.
[3] Див. стор. 110.

їх викоренати»[1]. Автор літопису на полі рукопису проти цієї фрази поставив єдине слово: «Зри!», в яке він вклав цілком виразний зміст, підкресливши, що Конецьпольський збирався, так би мовити, в «хрестовий похід», з метою винищити православ'я і весь народ, який його дотримувався. Своїм написом автор літопису мав на меті привернути на цей факт особливу увагу.

Слід також відмітити, що під текстом опису повстання після останнього абзаца на вільному місці між рядками автор літопису вписав таку фразу: «Собралися бо лізти на главу її і на віру, іскопа яму і впасти»[2]. Ця фраза до цього часу залишалася непрочитаною і у виданнях літопису не наводилася. У цій фразі, яку літописець, очевидно, вписав пізніше, досить яскраво відбилося ставлення автора літопису до походу Конецьпольського на Україну, що склалося у нього, мабуть, трохи згодом, коли він повністю усвідомив суть цієї події.

В цілому як автор опису повстання 1630 року, так і автор Львівського літопису у своєму ставленні до подій виявили себе прихильниками українського народу, поборниками інтересів селянства і рядового козацтва та патріотами своєї батьківщини.

Зміст Львівського літопису після 1630 року, за незначними винятками, присвячено військовим подіям як на Україні, так і за межами її. У звістках літопису з кожним роком відчувається наростання сил українського народу і наближення рішучої збройної сутички з польсько-шляхетськими загарбниками та феодальними експлуататорами.

У звістках під 1635 роком автор Львівського літопису наводить важливі дані про причини невдоволення козаків будівництвом фортеці Кодак на Дніпрі, яку польський уряд збирався використати для перешкоди козакам на шляху до Чорного моря та про зруйнування фортеці козаками на чолі з Іваном Сулимою, відомим козацьким ватажком у 1628—1629 роках. Однак слід зауважити, що в звістках про ці події є неточність. Івана Сулиму названо Самуйлом. Та навряд, щоб ця деталь внесла сумнів у те, що Сулима 1628 і 1635 років не одна і та ж особа. Мабуть, тут літописець змішав Сулиму з відомим легендарним героєм козацьких морських походів Самійлом Кішкою[3]. Будівником Кодака був не «ніякий капітан», а французький інженер Боплан, про що він сам писав у своїй праці про Україну: «На Кодаку в липні 1635 року було закладено мною замок»[4]. Капітан, про якого згадував літописець, може був одною і тією ж особою, що фігурувала у Боплана як начальник гарнізону Кодака. За свідченням Боплана, Сулима напав на гарнізон Кодака і

---

[1] Див. стор. 111.

[2] Там же.

[3] Г. Боплан, Описание Украины, СПб., 1832, стор. 19; М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. 1, стор. 218, 219.

[4] Г. Боплан, вказ. праця, стор. 19.

«висік двохсотенний гарнізон, що стояв під начальством полковника Маріона, родом француза»[1]. Можливо, що Маріон дійсно одружився у Львові на дочці якогось «пана Дзяного» (Івана), родом італійця (влоха), про що писав літописець. Жорстока розправа над гарнізоном Кодака була, мабуть, викликана надмірними утисками, що чинилися над козаками з наказу начальника гарнізону.

Своїм описом знищення українськими козаками під проводом Сулими польського гарнізону фортеці Кодак і зруйнування самої фортеці літописець підтверджує думку литовського канцлера Альбрехта Радзівілла, який, ставлячись явно по-ворожому до українських козаків, все ж змушений був визнати, що Маріон, мабуть, перебільшив свої повноваження, вийшов за межі своїх прав і «видумав більше: не тільки не давав проходу козакам водою в сусідстві, але й боронив їм ловити рибу і звіря полювати, і непослушних забивав у кайдани ручні і нашийні — двадцять таких держав у в'язниці, а ще більше, судячи по всьому, збирався їх наловити в будучності»[2]. Автор літопису позитивно поставився до зруйнування козаками Кодака, однак він вважав, що з капітаном козаки обійшлися занадто жорстоко і зробив на полі рукопису напис: «Збитки козацькії над капітаном»[3].

Під тим же 1635 роком автор Львівського літопису вмістив звістку про одну з трагічних подій в історії козацтва, коли Сулима та інші козацькі керівники загинули від рук польського уряду в результаті зради частини реєстрових козаків. Автор літопису не намагався приховувати цей сумний факт. Навпаки, з обуренням і властивою для нього прямотою літописець викриває підступність і віроломство зрадників, що виявилися серед реєстровців. Літописець зазначив, що козаки запідозрили небезпеку, тому «они юм [реєстровцям.— *О. Б.*] не вірили, боячися здради», але пильність їх була недостатньою, тому вони «і не уйшли її»[4]. А на полі рукопису літописець прямо написав: «Присяга здрадливая реєстровців».

Про зраду в справі Сулими говорять пізніші листи козаків. Очевидно, частина реєстровців пішла на угоду з польським королем і погодилася доставити до нього Сулиму. Останній, мабуть, заховався було в Запорізькій Січі, тому що у відповіді козацьким послам, які доставили Сулиму і його товаришів у Варшаву, говориться з похвалою, що козаки «своєвольників добувши, човни попалили, кіш знищили, армату звідти забра-

---

[1] Г. Боплан, вказ. праця, стор. 19.
[2] Цит. за кн.: М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. I, стор. 212.
[3] Див. стор. 114.
[4] Там же.

ли» [1]. Чотирьом полоненим відтяли голови. Особливо жорстоко обійшлися шляхтичі з Сулимою, тіло якого після страти було розрубано на чотири частини і розвішано на кутах міських стін. Двох в'язнів помилувано. Одним з помилуваних був Павлюк, який згодом очолив могутнє селянсько-козацьке повстання.

Цінну за своїм характером звістку вмістив автор Львівського літопису під 1636 роком. Коронний гетьман С. Конецьпольський «ведлуг своїх способов» поїхав на Україну до обозу. Син руського воєводи Яна Даниловича Станіслав Данилович взяв з обозу близько семисот чоловік і поїхав на відбирання податків на староство до місцевостей, де мешкали козаки, і наказував, щоб вони відбували підданство нарівні з міщанами. Козаки відповіли: «Ми смо люд рицерський, тому смо не привикли, бо то нам не звичай, але тя прохаєм, заховай нас з ласки своєї, милостивий пана, бо можем ся на що вам придати» [2]. Воєводич з погордою відповів: «Я не дбаю о вас, бо я маю над вас ліпших рицирів» [3]. Почувши таку відповідь, козаки «подяковали му за мешкання» [4], тобто залишили його. Далі розповідається, як Данилович у сутичці з татарами зазнав поразки, німці, що були з ним, «як мухи погинули» і сам він ледве утік від татар і то за допомогою козаків. Намагаючись помститися татарам, він ще раз пішов проти них теж без козаків і там «єго зо вшистким взяли татаре» [5].

Звертає на себе увагу той факт, що звістки про цю подію автор літопису розпочав саркастичною фразою: «Того ж року пощастилося ляхом» [6]. З описаного епізоду літописець робить важливий висновок про вороже ставлення польського шляхтича до козаків. Він розцінив дії Даниловича та подібних до нього, як відверте намагання прибрати козаків до своїх рук, і підкреслив це, вмістивши на полі рукопису проти цієї звістки помітку: «Початок неволі козацької».

Надзвичайно влучну характеристику дав автор Львівського літопису польському магнатові Лукашу Жолкевському, про якого він говорить, що це той, «що с козаками оріхи гриз» [7], тобто загравав з козаками та вербував серед них зрадників, за що козаки помстилися і Жолкевському, і зрадникам. Справа тут ось в чому. Лукаш Жолкевський, переяславський староста, вважався у польського уряду «фахівцем» у козацьких справах і часто призначався повноважним комісаром для

[1] Цит. за кн.: М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. I, стор. 222.
[2] Див. стор. 116.
[3] Там же.
[4] Там же.
[5] Там же.
[6] Див. стор. 115.
[7] Див. стор. 116.

втихомирення козацьких мас під час селянсько-козацьких заворушень. Такі повноваження, зокрема, він одержав для заспокоєння козаків напередодні повстання під керівництвом Павлюка. В своїх діях Л. Жолкевський широко застосовував віроломство, зрадництво, підкуп. Найбільш вірну характеристику Л. Жолкевському дав Павлюк в одному з своїх універсалів від 12 серпня 1637 року, адресованому «посполъству і всій братії», в якому говорилося: «А тих зрадників, скільки єсть їх у вас у війську, що їм обіди, вечері і бенкети у п. Жолкевського бували і за то товаришів наших п. Жолкевському повидавали, і не одному вуха пообтинано та до Гадяча вали сипати запроваджено,— тих зрадників військових не бороніть, піймавши, до армати військової приставте. Вони повинні за себе по справедливості відповісти» [1].

Селянсько-козацьке повстання 1637—1638 років висвітлено в історичній літературі достатньо. Звістки Львівського літопису подають деякі нові фактичні дані про це досить широке повстання. Разом з тим, ми тут знаходимо важливі політичні моменти з історії польсько-українських відносин, спроби автора літопису осмислити суть подій та пояснити причини поразки козаків, що об'єктивно привело б до виправдання повстанців у невдачі, яка їх спіткала. Автор літопису говорить про якихось 12 тисяч татар, що в 1637 році піддалися польському королю і присягнули перед гетьманом С. Конецьпольським. Цим татарам нібито було вказано «мешканнє за Дніпром межи козаками» [2]. Польний гетьман М. Потоцький, прибувши до обозу, з дозволу великого коронного гетьмана С. Конецьпольського, наказав усьому польському війську іти на зимову лежу за Дніпро, «рекомо для татар, але больше для козаков» [3],— зауважив літописець. Козаки взяли це до уваги і «еще ся войсько лятськоє не осмотрило, а они юж гдесь заділи 5 хорогвий (їдять не лупячи)» [4],— зазначив літописець, підкресливши оперативність козаків у військових діях. Шляхтичі на Лівобережжі, користуючись присутністю тут польських військ, знахабніли. «Юж ся козаков не боїмо» [5],— говорили вони.

Як правило, представники польської влади не реагували на скарги українських селян і козаків на безчинства та сваволю шляхтичів. Трапилося так, що одного разу козаки послали підводи з живністю іншим козакам, у яких живності не було. Коли обоз проїздив повз замок одного шляхтича, той, вважаючи, що

---

[1] Цит. за кн.: М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. 1, стор. 250; Дневник Симеона Окольского.— Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II (первая половина XVII ст.), К., 1896, стор. 173.

[2] Див. стор. 117.

[3] Там же.

[4] Там же.

[5] Там же.

польські війська його захистять, «випавши з замку, забрали онії подводи козацькії» [1]. Супровідники підвід дали про це знати козакам. Тоді «козаки послали скаржити до пана гетьмана лятського на того шляхтича, а он і тих посланцов. Козаки, видячи зневагу, же не могут одержати справедливості, учинили собі самі справедливость: послали кілька сот козаков одобрати своє» [2] та заодно вже і за правду помстилися, розгромивши замок того шляхтича. Коли про це провідав польський гетьман, то він відрядив 700 жовнірів, щоб висікти козацьке місто, скориставшись з того, що там не було козаків. Козаки, дізнавшись про намір поляків, послали загін в тисячу чоловік або й більше і «оступивши тоє місто, отдали їм, же ніхто не знає, где ся поділи тії 7 сот жолніров, бо і жадного забитого не знашли, мовили: «Альбо їх поїли?» [3].

Окремі сутички козаків з польським військом завершилися вирішальною битвою, що відбулася під Кумейками, в якій козаки зазнали поразки. Автор літопису, щоб пояснити причини поразки козаків, наводить версію нібито «гетьман польний пан Потоцький, довідавшися где суть козаки, пошол за ними, і так то битву вчинили з козаками, але штукою, бо перше подослано жидов з горілками, і Павлюк ручил жидом, же заплатять. І так поспивалося войсько — не знали о собі, не так о битві. А Лащ стеріг на тоє і гетьманові дал знати, і так напавши, і побили їх» [4]. Невідомо, на якому грунті побудовано це оповідання, бо в інших джерелах підтвердження його ми не знаходимо. Однак спроба автора літопису пояснити поразку козаків під Кумейками підступністю польського командування, мабуть, відбиває якийсь реальний, хоч може і частковий факт, бо підступність у боротьбі проти українських повстанців польське командування застосовувало широко. Приклади використання віроломства по відношенню до Підкови, Наливайка, Сулими красномовно свідчать про часте застосування польським командуванням таких прийомів боротьби. Певне довір'я викликає автор у опису цього факту тим, що звістки літопису про втрати козаків відповідають даним інших джерел. Літописець пише, що поляки самі не знають, скільки тоді загинуло козаків: «Єдні кажуть 6000, другії кажуть шестсот, третії кажуть 3000, не могуть ся згодити» [5]. Ці цифри приблизно збігаються з даними С. Окольського, який каже, що реєстровці нарахували побитих близько 4800 козаків [6]. За підрахунками М. Потоцького, в його реляції С. Конецпольському від 9(19) грудня 1638 року в са-

[1] Див. стор. 117.
[2] Там же.
[3] Див. стор. 117—118.
[4] Див. стор. 118.
[5] Там же.
[6] М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. 1, стор. 268.

мому таборі нараховувалося «певно три тисячі трупів», та ще багато було побитих за табором» [1]. Під час пізнішої реєстрації нараховано убитих у цій війні повстанців близько 6000 чоловік [2]. Слід зазначити, що звістка літопису про участь у цій війні С. Лаща відповідає дійсності, що він справді брав участь у битві під Кумейками [3], а також, що дати подій подано в літопису вірно: сутички розпочалися 5 грудня, а сама битва відбулася 6 грудня 1637 року [4]. Очевидно, автор літопису був у достатній мірі обізнаний з фактами, що стосуються повстання 1637—1638 років.

Звістки Львівського літопису під 1638 роком стосуються подій, що мали місце на Україні після поразки повстанців під Кумейками в грудні 1637 року. Розповідь про видачу козаками польському командуванню Павлюка і Томашика, яких було скарано, відповідає даним інших джерел [5]. Літописець крім того наводить зворушливий факт про Сахна Черняка, «которий ся їх ужаловавши, сам поїхал з ними добровольне. І так їх постинано» [6]. Опис подій 1638 року не містить якихось особливих фактичних даних, але в літопису надзвичайно яскраво змальовано загальне становище на Україні в той час і показано войовничий настрій повсталих народних мас. Незважаючи на поразку під Кумейками і жорстоке покарання ватажків повстання, становище в країні не змінилося. Як розповідає автор літопису, народні месники не припинили боротьби, бо «на Україні козаки броїли і ляхом деспекти чинили, німцов як мух били, міста палили, жидов різали, як кур, мніхов у костѐлах палили єдні, а другії гумна молотили, їздячи стада займовали, м'яса до бочок солили, живность собі готовали» [7]. Незважаючи на те, що авторові доводилося розповідати про досить сумні факти, однак літописець не втратив властивого його мові гумору, і розповів про окремі факти соковитою народною мовою: «А потом, под'їхавши под лядський обоз, вшисткі коні займили, же небожата ляхи, поверши пиху, мусили піхотою ходити» [8].

Хоч обстановка на Україні в той час була досить тяжка, однак літописець описує події в бадьорих тонах, прагнучи показати, що ініціатива і перевага були весь час у козаків: «Ляхи, обачивши, що зле, почали для бога о ратунок просити. І так почали уїздити і на три обози становилися, бо ся бояли. А козаки стали і оточилися так потенжне, хотяй би кілька літ їх

---

[1] М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. 1, стор. 268.
[2] Там же, стор. 268, 481.
[3] Там же, стор. 267.
[4] Там же.
[5] Архив Юго-западной России, ч. III, т. I, стор. 369.
[6] Див. стор. 119.
[7] Там же.
[8] Там же.

доставали, то би їх не достали» [1]. Та козаки, за словами літописця, не обмежувалися лише пасивною обороною: «І так що раз то ляхов в луках штук учинили, хотяй сами хлопи, бо ся сами ляхи раховали, же мовили: «Не помнимо нігди такої потреби у чужих землях, жеби так шляхти, корунних панов погинуло, як ту»; і далі літописець наводить дані про втрати поляків: «Же самого товариства, ротмістров, поручников — шестсот, опроче пахолков, опроче німцов, що їх барзо много погинуло» [2].

Історичні джерела свідчать, що незважаючи на героїчні зусилля повстанців, вони не могли перемогти регулярні, добре озброєні частини польської армії. Потоцькому вдалося розгромити повстанців і учинити над ними жорстоку розправу. Тисячі простих людей було порубано, четвертовано, покалічено. Та літописець не може примиритися з таким станом речей. Показавши втрати поляків, літописець продовжує: «І остаток би бул вигинул, же юж ізложивши встид на сторону, хотіли би назад, але ніяк було, а хотяй ся хто збирал там їм на помоч, неспоро було» [3].

«Ординація війська запорізького реєстрованого» була нав'язана козакам польським урядом в результаті перемоги над повсталими українськими селянами і козаками. Вона обмежила кількість реєстрових козаків до 6 тисяч чоловік, ліквідувала виборність старшин і суду, запровадила призначення старшого комісара, полковників та єсаулів польським урядом лише з шляхти і т. д. Але літописець представляє справу так, начебто поляки, «почали примир'я просити» [4], хоч дальше він правильно викладає зміст основних положень ординації. Літописець також наводить досить точну дату перемир'я: «І так заперли згоду перед лядськими святи» [5], тобто перед католицькою пасхою, яка 1638 року припадала на 4 квітня, а сейм, що схвалив ординацію, відбувався з 10 березня до 1 травня 1638 року.

Як бачимо, автор Львівського літопису описує події, зв'язані з повстанням 1637—1638 років під керівництвом Павлюка, з цінними подробицями, які допомагають краще уяснити становище в цей період селян і козаків, зрозуміти, які причини примусили їх зі зброєю в руках відстоювати свої права і добиватися справедливості. Опис подій подано живою, образною народною мовою. Тут літописець виступає як справжній патріот, що яскраво виявив свою прихильність до інтересів повсталого українського народу і непримиренну ненависть до загарбників і гнобителів.

---

[1] Див. стор. 119.
[2] Там же.
[3] Там же.
[4] Там же.
[5] Там же.

Опис подій визвольної війни українського народу 1648—1654 років у Львівському літопису обіймає період від битви під Жовтими Водами до укладення Зборівського договору включно. Треба сказати, що літопис містить ряд звісток про події і факти, яких ми не знаходимо в інших джерелах. В цьому полягає особлива цінність звісток Львівського літопису. Але основне значення цієї розповіді про визвольну війну — в тому, що в ній відбито становище українського народу в цей період, його настрої, тривоги і надії. Причому, все це передано властивою для автора образною народною мовою з безсумнівною любов'ю до повсталого українського народу і його керівників, з одного боку, з ненавистю і презирством до польсько-шляхетських загарбників та зрадників українського народу — з другого боку. До того ж, саме в цьому розділі літопису найбільше проявляються неабиякі літературні здібності автора літопису та відчувається близькість його до народу.

Звертає на себе увагу той пафос і піднесення, з якими автор літопису розпочинає опис визвольної війни українського народу у звістках під 1648 роком. Однак треба відмітити, що в перших рядках цих звісток є деякі фактичні неточності. Час, коли відбулася битва під Жовтими Водами, у літопису визначено неправильно. Військові дії між повсталими українськими козаками і польським військом розпочалися ще за життя польського короля Владислава IV, а не через тиждень по його смерті, як про це сказано в літопису [1]. Владислав IV помер 10 травня 1648 року. Польське військо під командуванням М. Потоцького виступило в похід на Україну 15 лютого 1648 року. Перший бій козаків з передовими загонами польських військ біля Жовтих Вод відбувся 19 квітня. Оточені козаками, польські війська 6 травня були повністю розгромлені, а С. Потоцький та Я. Шемберг, що стояли на чолі цих загонів, були взяті козаками в полон. Основні сили під командуванням гетьманів М. Потоцького і М. Калиновського були наголову розгромлені під Корсунем 16 травня, а обидва гетьмани потрапили у полон до козаків, які віддали їх потім татарам [2]. Якщо опис цієї події з фактичного боку не в достатній мірі точний, то передача стилізованої розмови між Потоцьким і Богданом Хмельницьким здійснена чудово: «Тогди Потоцький досить анімушно строфовал Хмельницького: «Хлопе, мовить, чим же так зацному рицерству Орд татарських (которим і звитяг приписовали) заплатиш?» Которому отповіділ Хмельницький не глупе: «Тобою, мовить, і іншими с тобою». І на тих міст отдал єго татаром, і окован зо всіми» [3]. Такою ж образною мовою описано фінал цієї

[1] Див. стор. 121.
[2] Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 22.
[3] Див. стор. 121.

битви: «З того обозу ледво хто уйшол, для оповідення чуда так знаменитого захован, і то в сермяжці, не в блаватах вишол» [1].

Виклавши стисло, але досить точно події, що відбувалися після битви під Жовтими Водами, автор літопису зауважує, що поляки з армією «большей, ніжлі на п'ятдесят тисячий за Константинов, под Пилявці, занехавши комісії, з Хмельницьким битися зезволили» [2]. Скупими словами, але досить яскраво змалював літописець картину розгрому польської армії під Пилявою: «А же войська козацькії з ордами і хлопства незлічоного купами перестрашили їх великостю своєю, теди всі ноччю з обозу без потички, у чім хто мог і з чим хто мог, і где хто мог, армату, оружія і добра всі зоставивши, утекли» [3].

Літописець досить точно описує втечу польських військ аж до Львова та безпорадність польських військових начальників і самого Вишневецького, який лише «всі клейноти, і золото, і сребро от міщан і кляшторов, і костелов, і церквей поотбирал на войсько, обіцуючися боронити Львова і не отступити міста і міщан» [4]. Та страхіття зустрічі з повстанцями не дозволило полякам дотримати свого слова перед населенням Львова, бо «скоро послишали о козаках і орді, поутікали: Вишневецький — до Замостя, другії,— где хто могл» [5]. Дальший хід подій теж викладено в літопису досить правильно, за винятком того твердження, нібито Хмельницький «посли до сенату виправил, вотуючи на короля Казимира» [6]. Насправді ж було так. На початку листопада (2 та 3 числа за н. ст.) 1648 року Ян Казимир, основний претендент на польський престол після смерті Владислава IV, послав власноручно листа Богдану Хмельницькому через ксьондза Андрія Мокрського, колишнього учителя Хмельницького в роки його навчання у католицькому колегіумі. На цей лист Богдан Хмельницький через того ж Мокрського надіслав відповідь на ім'я польського сенату. В своїй відповіді Хмельницький вимагав покарання Конецьпольського і Вишневецького за розпалювання війни проти українського народу. Сучасники, в тому числі і автор Львівського літопису, сприйняли поїздку Мокрського з листом Хмельницького в польський сенат, як прибуття в Польщу нового козацького посольства [7].

Тяжке становище армії українських повстанців значно погіршало з настанням осінніх холодів і бездоріжжя. Становище польської армії було не кращим. На пропозицію польського короля розпочати переговори про замирення Богдан Хмельниць-

---

[1] Див. стор. 121.
[2] Див. стор. 122.
[3] Там же.
[4] Там же.
[5] Там же.
[6] Там же.
[7] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 1-2, стор. 308—309.

кий відповів згодою, і воєнні дії було припинено. Літописець коротко, але виразно змалював становище, що створилося в країні у зв'язку з війною: «Бул теж і голод всюди, куди тілько прошли войська козацькії. Було і повітря ніякоєсь, бо люд мер окрутне всюди наголову, навіть і в самих їх войськах, набарзі на бігунки. Мнозство їх великоє на дорозіх і на Україні змерло. І з самих татар Тогай бей, царик татарський, умер, і той Кривонос, полковник, і іни многії по зврoті от Польськи» [1]. Слід зазначити, що звістка про час смерті Максима Кривоноса восени 1648 року для історичної науки має особливе значення, тому що про цей факт відомостей в інших джерелах не знаходимо. Останні, починаючи з осені 1648 року, ім'я Максима Кривоноса перестають згадувати.

Звістки Львівського літопису під 1649 роком починаються з розповіді про «сейм тронедільний, на котором знову посполитоє рушеннє на козаков ухвалено» [2]. Ця звістка літопису не відповідає дійсності. У питанні про посполите рушення в польському сенаті на цей раз не було єдиної думки, тому воно залишилося відкритим. Було лише винесено рішення, щоб у зв'язку з наявною небезпекою нового виступу повстанців воєводства остерігалися і завжди були готові для організації оборони [3].

Літописець у звістках під 1649 роком розповідає також про посольство польського уряду, яке очолював А. Кисіль, до Богдана Хмельницького, що привело лише до тимчасового замирення. Автор літопису з явним жалкуванням зазначає: «Але с того нічого, бо ледво назад в покою вернулися, конклюдовавши і отложивши комісію..., под кондиціями певними покой заварши..., що єднак не сполнили поляци, бо многих і духовних і світських, винних і невинних на паль повбивали, і погубили таємне і явне, і наїзди чинячи, і каждий в своїй маєтності шляхтич» [4]. Далі літописець пише, що Богдан Хмельницький, почувши про безчинства поляків, «не схотіл покою і згоди жадної, любо бул пункта послал до кроля, аби воєвода києвський завше русин бул, і каштелян, і митрополит в сенаті аби засідал, і унія аби повсюду знесена була» [5]. Тут мова йде про вимоги, поставлені Богданом Хмельницьким і Військом Запорізьким перед королем і Річчю Посполитою в лютому 1649 року: свобода віросповідання і знищення унії; неминучість нової війни, якщо І. Вишневецький стане коронним гетьманом і буде втручатися в життя українського народу; призначення на посаду київського воєводи осіб руського походження і грецької віри; надання Києву в сенаті трьох місць для митрополита, каштеляна і воєводи; усунення єзуїтів

---

[1] Див. стор. 122.

[2] Див. стор. 123.

[3] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 1-2, стор. 352—353.

[4] Див. стор. 123.

[5] Т а м ж е.

з руських шкіл [1]. Ігнорування польським урядом цих вимог викликало відновлення українськими повстанцями війни проти магнатсько-шляхетського панування на Україні.

Автор Львівського літопису в основному правильно описав події, що передували Зборівському договору. Тут цікаво відмітити окремі характеристики, які давав літописець людям і подіям в процесі описування визвольної боротьби українського народу. Про Ієремію Вишневецького, цього відступника від православної віри і свого народу, він говорить, що це «з руського покоління лях» [2]. В ході подій польську армію на чолі з І. Вишневецьким, яка йшла на допомогу полякам, обложеним українськими повстанцями у Збаражі, козаки теж оточили. Літописець так змалював цю картину: «І так знову окопавши їх на шесть миль вшир, коло них стоячи з ордами, стерегли їх през неділь п'ять, аж от голоду і страху поздихали сами. Мало що їх позосталих безоружно вишли на піших ногах і достиховали по дорозі і по містах» [3]. Досталось і посполитому рушенню, яке поспішало на чолі з королем для рятування оточених. Літописець розповідає, що король був з сорокатисячним військом «под Зборовом оскочоний от козаков і татаров, где сам Хмельницький і ган, цар кримський, будучи, так нагнали в сак ляхов, же аж ся попод вози і в вози крили пред кулями і стрілами, где больш їх погинуло, ніжлі под Збаражом» [4]. Довелося королю просити перемир'я, «обецавши козаком вольності і надавши на письмі под певними кондиціями» [5].

Повні зневаги до загарбників заключні слова, якими літописець змальовує закінчення операції, що передувала Зборівському договору. Успіхи повстанців примусили польських магнатів піти на серйозні поступки і погодитися підписати перемир'я. Літописець з гордістю заявляє: «А так на тот час аж випущени були обляженці і недобитки збаразькії» [6].

Автор літопису виклав «напереднійшії» пункти Зборівського договору. Треба сказати, що подав він їх хоч і стисло, але досить вдало. Очевидно, літописець мав у своєму розпорядженні текст договору. Про це свідчить точність формулювань у викладі змісту статей і заключна фраза: «І іншії пункти дробнійшії були, одинадцять в лічбі» [7]. Дійсно, Зборівський договір складається з одинадцяти пунктів [8].

---

[1] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 1—2, стор. 332—333.

[2] Див. стор. 123.

[3] Див. стор. 124.

[4] Там же.

[5] Там же.

[6] Там же.

[7] Там же.

[8] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, СПб., 1861, стор. 415—416.

На жаль, літопис залишився незакіченим. Він відбиває не лише настрої й прагнення народних мас у визвольній боротьбі, а й ставлення самого автора до цих подій. На протязі всього літопису виразно відчувається, що симпатії його автора схилялися на бік повсталих мас українського народу. Обірвавши свій літопис на викладі статей Зборівського договору, укладеного між козаками і польським урядом 8 серпня 1649 року, автор Львівського літопису пішов на Подніпров'я для безпосередньої участі в боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників.

Поряд з Львівським літописом багато цінних історичних фактів, як уже зазначалось, містить у собі також Острозький літописець. Описуючи зовнішньополітичні події, питання внутрішнього життя українського народу та визвольної боротьби, автор Острозького літописця виявив себе пристрасним антиуніатом і прихильником інтересів широких народних мас, хоч його літопис доведено лише до 1636 року, коли важливі події визвольної боротьби українського народу лише назрівали.

У підрядкових текстологічних примітках при посиланнях на попередні видання Львівського літопису і Острозького літописця прийнято такі умовні скорочення:

РИС — Львовская русская летопись. — Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских, редактор профессор Погодин, т. 3, кн. 3, М., 1839, стор. 233—267.

НС — Львовская летопись.— Науковый сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы, введение, примечания и заключение А. С. Петрушевича, Львов, 1868, стор. 255—294.

ЮРЛ — Исписание летом от рождества Христова року 1498 и по нем идущих. — Южнорусские летописи, под редакцией О. И. Левицкого, издание Киевской комиссии для разбора древних актов, без титульного листа, К., год издания неизвестен (1917?), стор. 1—32.

ИА — М. Н. Тихомиров, Малоизвестные летописные памятники. 4. Острожский летописец. — Исторический архив, т. VII, М., 1951, стор. 236 —253.

ІСПИСАНІЄ ЛІТОМ ОТ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА... РОКУ І ПО НІМ ІДУЩИХ
(Львівський літопис)

с. 162 Roku 1339. Król Kazimierz polski Lwów wziął, poddali się sami; skarby wielkie pobrał, srebra, złota, kamieni drogich, bławatów, 2 krżyże złote, kamieniami sadzone, w jednym drzewo krżyża ś., 2 koronie, krzesło drogo robione, szatę szczerym złotem przetykaną i drogim kamienien sadzoną; zamki obadwa, Wysoki i Niski, drzewiane pali[a]. Kroniki 263 list, księga XII [1].//

с. 163 1471. Król Kazimierz [2] polski przerobił księstwo Kijowskie na powiat i za wojewòdstwo za radą litowską 1 starosta litwin Gosztold[б].

1498. Татаре проводнії [3].

1499.

1500. Татаре Ярослав спалили і турци Рогатин звоєвали [4].

1501. То ж.

1502.

1503.

1504.

1505.

1506.

1507.

1508.

1509.

1510.

1511.

а Року 1339. Польський король Казимир взяв Львів, [мешканці якого] піддалися сами; забрав великі скарби, срібла, золота, дорогоцінного каміння, блаватів, 2 золотих хрести, усіяних камінням, в одному дерево святого хреста, 2 корони, крісло коштовної роботи, ризу чистим золотом шиту і дорогоцінним камінням усіяну; два замки — Високий і Низький — дерев'яні спалили. Хроніки 263 лист, книга XII.

б 1471. Польський король Казимир перетворив Київське князівство на повіт [на становищі] воєводства під владою Литви. Першим старостою [був] литвин Гоштольд.

Першу з цих звісток, яка хронологічно передує першій даті основного тексту літопису, в рукопису вміщено на вільній 162 сторінці перед текстом літопису. Другу звістку вписано на сторінці 163 між заголовком документа і першим рядком тексту. Мабуть, ці звістки вписано після написання першої сторінки літопису і, очевидно, значно пізніше. Обидві ці звістки в жодному з попередніх видань літопису не відтворювалися, хоч мають істотне значення для характеристики політичної лінії автора літопису.

1512.
1513.
1514.
1515.
1516.
1517.
1518. Битва [у] Сокаля була [5].
1519.
1520.
1521.
1522.
1523.
1524. Татаре були на Подолю і Чурилова замку доставали [6].
1525. Турци Рогатин доставали [7].
1526.
1527.
1528.
1529.
1530.
1531.//
с. 164 1532.
1533.
1534.
1535.
1536.
1537.
1538.
1539.
1540.
1541.
1542. Саранча о матці божой [8].
1543.
1544.
1545.
1546.
1547.
1548. Ярослав погоріл.
1549. Арсеній [9] владика умер львовський [a].
1550.
1551.

---

[a] Це скорочене слово у вид. РИС і НС читається «львовський» у ЮРЛ — «в Львові». Правильним читанням, безумовно, слід визнати «львовський», тому що у звістці під 1607 роком про смерть Г. Балабана, а також під 1641 роком про смерть І. Тисаровського у подібних випадках автор літопису писав це слово повністю —«львовський».

1553.
1554.
1555. Угорська королева їхала іс сином [10].
1556. Ляхове до Інфлянт шли на войну [11].
1557.
1558. Зимі татаре були на Подолю [12].
1559.
1560. Мор бул у Ярославлі.
1561.
1562. Замок будовано Ярославський і Домшу, господаря* волоського, стято [13].
1563.
1564.
1565.
1566.
1567. Татаре були на Подолю [14].
1568. Сніг упал по воскресенії [15].
1569.
1570. Мороз поморозил жито мая подполня.
1571.
1572.
1573. Круль Август умер [16].
1574. Француз кроль утік [17]. Іона, господар волоський, битву точил з цісарем* турецьким [18].//
с. 165 1575. Татаре о покрові були [19].
1576. Стефан Баторій кроль настал.
1577.
1578. Баторій бул во Львові і поїхал на лови, а казал козака Подкову стяти, бо посол турецький скаржил на него, що татарув біял і до Польщі недопущал [20].
Того ж року земля тряслася.
1579.
1580.
1581.
1582. Ляхове отмінили календар [21].
1583.
1584.
1585.
1586. Стефан кроль умер.
1587. Жигмунт III кроль настал.
Того ж року церков святої пречистої закладано [22].

* Зірочкою помічено при першому згадуванні слова, які пояснюються в словнику, доданому до книги.

1588. Татаре спаськії [23]. Под Краковом битва була [24]

1589.

1590. Татаре Галич спалили [25].

1591. Дорожиня була, жито було по золотих 9 колода *.

1592. Унія настала таким способом. Іпатій, владика володимерський, і Кирил Терлецький, владика луцький, іменем владики львовського, так же і пінського і митрополита київського Рагозу, їхавши до папіжа, поклонилися єму а повіли, же * «ми суть присланії на тоє, абихмо * унію приняли от вшистких * с посполитої шляхти * і от священиков і от людей». Он тому рад бувши барзо *, одослал їх до короля, аби їм привілей надал. І дал їм, що і до сего часу мучать християн, як слуги і предитечі антихристові [26]. О том всім вищей широце «Пересторога» [27], лист... і прочії.

1593.

1594. Татаре вишли були і Галич спалили, шкоди много учинили [28].

1595. Мор бул великий в Перемишлю і во Львові [a].

1596. В п'яток світлий земля ся трясла. Наливайко до Венгер ходил [29].

1597. Наливайка згублено [30].

1598. По дахах на домах щось писало і падовало на землю, що і люде слихали, як о землю чим ударив, а по тому скот здихал барзо.

Того ж року 1-ої неділі поста [31] гриміло і блискало.

1599. Мор бул великий во Львові, що, мовили, і птах, як летів през * місто, то впал і здох.

1600. Мигаля бито ляхове [32].

1601.

1602. Радимна вигоріла вшистка.

1603.

1604. Цар до Москви ішол [33].

1605. Стадницький ліський старосту перемиського забил [34].

Того ж року цар московський ся явил і ве Львові був [35]. Мнішко, воєвода руський, дочку за него дал і до Москви єго провадил на паньство * і осадил єго

---

[a] Це скорочене слово у виданнях РИС і НС читається «і Волв...», а у вид. ЮРЛ воно зовсім пропущене і замінене крапками як непрочитане. Я. Головацький в одній з копій, знятих ним з оригіналу, написав «і Белзі», а в другій — «і околі». Безумовно, це слово слід читати «і во Львові», тому що літописець вживає

с. 166 бул. Єднак же// ляхи хотіли верх мати над Москвою, почали їх зневажати. Москва, видівши, що зле, ізмінила царя, убили, і людей много, а других в неволю побрано, і Мнішко сиділ. І с того ся война почала в Москві і точилася много. Потім през присягу поддалась була столиця гетьманові Жолкувському. Потом знову облегла їх була москва і так їх трапили *, же не мали що їсти, а ні пити. Же до того пришло було, же не только псов, альбо * коток, альбо щуров, але і людей їли, спячих різали, а моч свою пили [36].

Року[а] 1606. Рокош * великий под Вислицею бул против кролеві, а кроль поймал бул Гербурта і інших [37].

Року 1607. Гербурт із Стадницьким войну точили, поймал бул Стадницького, і згодилися були в Жолкві. А Стадницькії ся були зобрали з великим людом, було їх 5 Стадницьких і люду було больше тисечі (1000) [б]. А Гербурт до Львова бул з'їхал, а Стадницькії за ним, і стали обозом * под святим Юрим [38], шкоду чинили по передмістю великую, а потом, коли от'їздили, казали діло * нарихтовати в ратуш *, і раз минув, а другий раз трафил, і поїхал [39].

Того ж року Балабан, владика львовський, умер [40].

Року 1608. Знову Опалінський із Стадницьким о пса войну точил, і людий погубили много. Наостаток Стадницькому козак Шевлюга голову втял, ланцуцькому [41].

1609.

1610.

Року 1611. В Мостиськах поставлено церков, котрої там нігди * не було, бо не вольно було.

Року 1612. У Волосіх побито польськоє войсько с Потоцьким [42], без волі королевської поїхал.

Того ж року шаранча великая вишла була до Польськи [43].

1613.

1614.

Року 1615. Конфедерація * була москевськая, во Львові ся скарбами ділили, і конфедерацію палили, і сами ся в нівущо пообертали [44].

скорочене написання назви міста Львова. Крім того, це скорочене слово дуже подібне до початку повного його написання на цій же сторінці рукопису у звістці під 1599 роком.

а Слова, вимічені напівжирним, вміщені на полях рукопису.

б У виданнях РИС і НС після слова «тисечі» поставлено цифру «7». Це наслідок неправильного читання букви «а̃», яку поставив автор літопису, дублюючи слово «тисяча» відповідною цифрою.

Року 1616. Купилися знову конфедерати, а кроль росказал їх зносити. Теди, где заскочено *, то імано * і гублено. І ве Львові єдного дня под ратушем 19 порану стято, а ку вечеру в замку 6 так же стято, а старшину 4 панув в поле випровадили: Карвацького і Конського на паль * убито, а Сцібора і Сума чвертовано. Такую їм нагороду дано [45].

Чудо Того ж року на знесіння [а] невіста уродила дітей двоє, которії ся зросли були митусь *, а пупок бул єдин. Єдно було живоє, а другоє умерлоє, і тоє зась * умерло.

Року 1617. Кам'янець-Подольський погоріл.

Року 1618. Татаре о вознесенії [46].

Року 1619. Канцлера * Жолковського у Волосіх забито

с. 167 і Корецького взято, бо без ко// заков войну точил, мовил так: «Не хочу я з Грицями воєвати, нехай ідуть

Шидерство* з козаков[б]. до ролі, альбо свині пасти». В той час тут трвога наступила. Татаров великоє мнозство розсіялося було. Не було того чоловіка, щоби ся не трвожил, навіть сам король у Варшаві у великой трвозі бул. А тоє ся діяло о святой покрові [47].

В той же час в день суботній земля ся трясла о годині 20-туй, же із окен шиби випадали, шкляниці із столув іспадали, і люде в страху були великом.

Року 1620. Кролевич Владислав бул ве Львові, коли до Волох їхал, бо чекал на Сагайдачного, гетьмана козацького, бо коли бул у Варшаві у кроля, і кроль єму мовил: «Ото я на твою опіку посилаю сина моєго». І коли виїждчал зе Львова с кам'яниці * арцибіскупії *, Сагайдачний у ворот стоял і поклонился єму, а он руку єму положил на голові і мовил так: «Взявши на помоч господа бога, ото я з вами сміле іду противко неприятелем нашим». І так за помоччю божиєю а за стараннєм козацьким сталося, где видячи старання їх, сам признал їм рицерство, і отримали звитязство * великоє. В той час Сагайдачний спосродку турков, беручи по єдному, водил до своєго обозу. Там єго пострілено, і умер, а в Києві лежить тіло єго.

[а] У вид. НС, а за ним і у вид. ЮРЛ це слово читається «на Знесіню», ґадаючи що тут мова йде про село під Львовом з такою назвою. В рукопису ясно написано «на знесѣня», тобто в день свята знесіння, яке в 1616 році припадало на 9 травня. Таке розуміння даного виразу більш правдоподібне, виходячи з самого написання цього слова. Крім того, у звістках літопису під цим роком розповідається лише про львівські події, в тому числі і про згадане явище. До того ж в старі часи датування різних подій пов'язувалося з днями релігійних свят.

[б] Цей і наступні написи на полях рукопису досі залишалися непрочитаними і друком не відтворювалися.

Того ж року посполитоє рушеннє * було, стоял обуз под Львовом, і король сам був во Львові [48].

Того ж року по от'їзді кролевськом дорожня ся почала, гроші в гору пошли, щораз вишше. Таляри * були по золотих * 4, а червонії * по золотих 6, а жита колода по золотих 24.

Року 1621. Турчин под Хотиням бул.

Того ж року я-м ся учити почал в Межибожу у дяка Дмитра Щирецького. Того ж року отець мой умер. Я з школи заніс в дом хоробу горячку, і всі хоріли в дому.

Приморки * були всюди і дорожня.

Року 1622. Дорожня, жита колода по золотих 24.

Року 1623. Мур * бул ве Львові великий; почалося по святом Петрі [49] а по матці божой, бо було святої пречистої в п'ятницу [50]. А в неділю вночі вигоріло передмістя Краковськоє вшистко, і церквій згоріло 3: святого Федора, святого Онуфрія, святого отця Николи; костелов 3: святого Яна, панни Марії, всіх святих; ормянських 3: монастир, святого Якуба і святого крижа; і жидовськая божница єдна. Шкода незлічоная була вшистким.

1624.

Року 1625. Ярослав погоріл вшисток у ярмарок [51]. Шкода незлічоная і людей много погоріло.

Року 1626. Гетьман Конецьпольський ходил за козаками аже до Медвежих Лоз і гетьмана дал їм Дорошенка. Завіл бул ляхов хорошенько, але не хотіл бити, мусили би ся були просити [52].

Швед воєвал [53].//

с. 168 1627.

1628.

1629.

1630. Гетьман Конецьпольський ходил за Дніпр козаков зносити. Людий много стратил і сам ледве ся виніс, але предця гармати * їм зоставил і познал, що козаки! І як ся му поводило *, єсть виписано таким способом [а]:

Причини войни з козаками.

«Жолніре * до Києва приїхали с тим інтентом *, аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні [54] русь * вистинати аж до Москви. А отколь би то відомо? Сами под час визичали * [б] под добрую мисль. Дру-

---

а Далі йде текст документа, включеного в літопис.

б Це слово читається по-різному: у вид. РИС —«вижигали», у вид. НС — «визнавали», у вид. ЮРЛ —«визнали». Зіставлення цих слів з словом, написаним в рукопису, а також зі змістом речення доводить, що його треба читати «визи-

гії зась русь жолніре отцу митрополиту [55] з милості о том повідали. То єдині в Києві, а другії всюди поза Дніпром, где нігди ніхто не пам'ятаєт, аби туди стояти міли. І так збродні * і кривди незноснії чинили, людей без дання причини забиваючи. Пред вокресенієм [56] отца митрополитового челядника Петра на штуки розсікли і трьох подданих.

Козаки, вишовши з Запорожжа, і того Гриська гетьмана, же зле пінязі *, рекомо, поділил, котрий на унію бул присягл, — сам ся признал, — которого стято [57]. Потім зобравшися, почали ся купити зевсюд. Пан Лащ [58], до Києва шедши, Лисінку містечко на самий день великодній вшистко вистинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих, і попа з ними. По дорозі людий невинних, буле би тілько русин бул, забивали.

Діло Лащове на самий великдень.

А козаки, видячи войсько, вступили за Дніпр і станули в Переяславлю, завше громили го на кілька місцу значне. А Лащ до Києва притягнувши, рекомо, гонячи за козаками, кілька неділь очікуваючи люду і пана гетьмана Конецьпольського. Потім же, не дочекавшися, шол до пана Потоцького [59] з людом і з козаками реєстровими *, котрих дві тисячі було, а 4 — до Тараса [60] були пошли за Дніпр. Потім сам пан гетьман прибул з великим гнівом на козаки і на вшистку русь. Приїхавши, зараз за Дніпр ял * ся перевозити, где найпервій переправі, ту ж под Києвом, козаки капітана німецького живцем поймали і самого пана гетьмана мало не поймали, але умкнул до Києва. А оних тілько за сто коний шпигов * було. А капітан, котрий бул пойманий, на ве[ли]кой помочі бул козаком в стрельбі.

Переправившися, пан гетьман обозом станул под Переяславлем, а козаки в місті. Битва була великая в седьмую суботу [61]. Пан Лащ, люд постерегши козацький, котрий на чату * їхал, 5-ти сот коний, повідають, взявши жолніров, штурм до них учинил і, не доставши їх, дал знати пану гетьманові. І пан гетьман жолніра доброго взял з собою 2000 і шол з Лащом. Там же оних козаков на онім місцу не нашовши, других натрафили, которії оним на помоч шли. Повідають, гди ж їх не много було, тілько зо двісті коний, а

чали», тобто ставилися доброзичливо, робили добру послугу. Тоді зміст речення означатиме, що деякі польські жовніри сами «под добрую мисль»— доброзичливо розповідали про наміри польських військ, які полягали в тому, щоб спочатку винищити козаків, а потім всю русь на Україні аж до Москви, тобто до кордонів Російської держави.

поляци повідають же 500. Там же ся козаки заперши в єдной шопі, боронилися так, же жадного живцем не поймали, тілько єдного сотника, і то юж * раненого. В тім іж * з обозу польського два гайдуки * ся до козаков передали. Тії повідали, же «час маєте, бо і гетьмана в обозі німаш *». В той час козаки до обозу. А намісником бул гетьманським пан Потоцький. Там же були сікли, до двох тисячий люду з обох сторон пало. Там же єдні були козаки, а другії діл щонайбольших три взяли і гаковниць *// с. 169 дві і в свой обоз впровадили. В тім же ся пан гетьман поспішил, теди ся з собою на шесть годин били. Кгди би не дощ окрутне * великий перешкодил, снать би вшистких і ноги не впустили, аж гетьман знак покою виставил [62] і перестали. С тої битви значних жолніров 30 до Києва припроважено — полковников, ротмістров, межи которими ніякись * пан Ганібаля, котрий бул 30 літ ротмістром і вшисткой Короні * значний і заслужоний, по которім сам пан гетьман як по отцу плакал, бо єго ради во вшистком заживано; і другого пана Ганібаля, повинного * єго поручника *; пана Паковського, пана Карського, пана Красноставського, пана Красновойського, пана Красносільського. І тая то значнійшая битва, в которой пан Стефан, син старший отца митрополита, поліг межи козаками.

Потім козаков що день прибуваєт. Повідають, же под сто тисячий їх було. Взяли моць особливе за тоє, же Лащ місточко тоє висік, же жолніре Димер, маєтность ксюнженца Вишневецького [63] висікли. (Поляков так були облегли зо вшистких сторон, же юж не могли що радити, як богач з Лазарем [64]. Обуз обозом, а тут полков [а] незлічоних ходить по вшисткой Україні) [б]. Где ж [в] котрий [г] ішол до войська польського, заступивши, побили, вшистко побрали, а що гайдуци були, же русь була, зоставляли, не забивали, а в їх сукні повбиравшися, тих жолніров кілька сот побили, котрії за гайдуками шли, бо жолніре розуміли, же

Стратегма козацькоє.

[а] У виданнях РИС і НС це слово читається «поляков», але в рукопису ясно написано «полков». Так воно і відтворено у вид. ЮРЛ. Тут автор літопису, коментуючи звістки вписаного ним у літопис документа, протиставляє польські війська, що стояли обозом і були оточені козаками, іншим польським полкам, які бродили по Україні і придушували виступи селян та козаків.

[б] Тут і далі в дужках автор літопису, очевидно, вмістив свої зауваження з приводу окремих фактів, про які говориться у вписаному в літопис документі.

[в] У виданнях РИС і НС слово «Где ж» неправильно передано словом «Єдин».

[г] В рукопису слово «которий» помилково написано двічі або написано замість якогось іншого слова — загін, полк тощо.

гайдуки стоять, і обезпечилися *. (Знову в Копачові жолніров вшистких збили, і вози їх побрали з скарбами). Потом і в Димеру жолніров громили. (Знову в Білгородці, под Києвом, жолніров побили, же повідають, же в них коний по́чтових до шести сот взяли і вози їх з добрами; а то по святому духу, в п'ятницу) [65]. В неділю всіх святих [66] в окопі за Дніпром зараз, в котором ся бул пан гетьман зразу окопал, роту єдну вельце * богатую, мудрую, зо вшистких панят, ім'я їй було Золотая рота — на хоренкві * коло золотоє було — на світанню вшистких побито, і ноги не впустили, і там в окопі поклали і ховати не казали; где скарби великії окрутне побрали. Которих то панят самих полтораста було і 7-м [a], кром челяді, і купцов києвських зо 20 було, котрії живность * до обозу провадили. Котрая рота стала, повідають, в Че[н]стохові, полковник їй бул ніякись Мишчинський.

Золотая рота.

Тоєї ж неділі другую роту, перевізшися з-за Дніпра, на містечку монастирськім побили, же, як в повітря, по улицах і домах лежали, і тіла їх жолнірськії оголені, і подданих монастирських десять забито. Другії от вшисткого поутікали, і сам отець архімандрит бул у великом страху. Других с тої ж роти в лісі Никольськом побили до 50. Єдного русина Попеля знашли в чернца, взяли і розстріляли, а другого с церкви святого Феодосія. Межи котрими паня якоєсь було великоє — Гломбоцький, в осмьнасту тілько літах повідають, і втекло було. Леч * они, нашовши єго, казали ся єму з соболеї шуби розобрати, а он ся просил, по три крот сто тисячий окупу даючи, а они ніц * не дбаючи, і того розстріляли.

На завтрі в Києві байдаков * 50 а човнув без лічби спалили, жеби * ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону до гетьмана. В той час страх великий на вшистких бул, потом юж були одешли. Того ж дня люд кролевський настигл, котрий, повідають, наятий за жидовськії бул пінязі. Пришедши в вечор на містечко, на монастир хтіли ударити, і ударили були. Леч козаци неподалеку були, а до того услишали звонов великих гвалт, вернулися, тії опановали мо-

---

[a] Це слово в рукопису трудно читається. У вид. РИС воно просто пропущено, у вид. НС надруковано «і гетьман». Правильно це слово відтворено у вид. ЮРЛ — «і 7-м». Порівняння літери «з» (земля), що означає тут цифру «7», з цією ж літерою в інших місцях рукопису, зокрема в слові «вози» на цій же сторінці рукопису в шостому рядку вище, повністю переконує в правильності такого розуміння цього місця в документі. В такий спосіб визначається, що в тій роті було 157 шляхтичів.

настир і німцов одразили. На завтре знову німці штурмовали до монастира, кулі с кобил * на церков падали, где що за страх бул, хто виповість! * В тім козаки одешли, а німці, рекомо, впросилися в козакув до мі-
с. 170 стечка, // вшистко містечко сплюндровали, і самому би ся монастиреві достало, гди [би] не особливая ласка святої пречистої і тих святих, которие фундовали. (Тая война через тиждень немало около монастира була) [а]. Потім німці монастир Пустинний святого Николи, напавши, сплюндровали і вшистко заграбили, що було в полаті людського хования і монастирського.

На третій день тії ж німці Ієрданський под києвським [б] монастирем пошарпали * і до Межигорського монастиря хтіли штурмовати, леч ся черниці постерегли, забіжали тому. Що ж, розумієте, в яком ми страху були, же юж в козацькім монастиру, на котрий вшисткі зубами скреготали! І певне, гди би ся їм ведлуг * замислов їх повело *, вшисткой би ся русі було достало, але тамтому місцу на горі так ся трагедія точила.

П'ять миль от Бариспольа, в Буржаню [в], жолніров тілько 25 зосталося с полтори тисячі, же їх побито на тім то місцу.

С короличевої [г] роти, [що] стала в Луцьку і на русь окрутне ся перехваляли, «гди ся вернемо вшистких вас в п'ясті міти будемо», мовили, п'ятдесят товаришов * згинуло, окром пахоликов *. Німцов і гайду-
1000 ков ніц, альбо мало ся што остало, тих, що за Дніпром були. Бо тії, що монастирі лупили за Дніпром, так повідають, же триста вельце значних панов коронних * згинуло; вшисткого войська до десяти тисячий згинуло.

То видячи пан гетьман, же зле, що біють, хоть би єще десять раз так великоє було войсько, нога би їх

[а] В рукопису тут помилково пропущена дужка.

[б] Очевидно, тут в рукопису пропущено слово «Кириловським», внаслідок чого речення стало неясним. Така здогадка виходить з того факту, що в північно-західній околиці Києва, за Подолом, на місцевості під назвою «Плоске», дійсно в 1616 році при церкві Миколая був заснований жіночий монастир, названий Іорданським, який перебував у залежності від київського чоловічого Кирилівського монастиря (див. Н. Закревский. Описание Киева, т. I, изд. 2, М., 1868, стор. 201). Ця неясність спричинилася до заміни у вид. ЮРЛ слів «под києвським монастирем», всупереч тому, що написано в рукопису, словами «под Києвом монастир».

[в] Так в рукопису названо населений пункт Березань.

[г] У вид. НС надруковано «короливичевої», а у вид. ЮРЛ «королевичевої». В рукопису ж ясно написано «короличевої». Очевидно, в ті часи вживалася і така форма цього слова.

не войшла, молился, слише, бо і єго намет[а] навіжали *: «Найсвятійшая панно, винесь же мене оттоль здорового!» І так о примир'є просил, і що хотіли козаки, то собі вимовили, же знову козаков хоть сто тисячий. Яко і сам виділ, гди му, слише, Тарас[67] обраного войська показал позосталого: юж не 6 тисячий нех будет, гетьмана не он, а ні кроль маєт надавати, тілько сами обирати, признал му рицерство. При пану гетьману отцов було честніших[б] п'ять. Теди, слише, показовал їм, слези отираючи, труп великий, тії слова мовячи: «О т о ж у н і я — л е ж и т ь р у с ь с п о л я к а м и!»

Dista Coniecpolsky.

Жолніре зась позосталії хотіли конфедерацію на него поднести, же їх так много погинуло і гине, а не платять їм. Теди ся їм записал на своїх маєтностях, же зараз вшистко заплатил[в] і єще їм чверть даровал. Козаци реєстровії, що позостали скілька сот, до них же пан гетьман приточил больше. Юж мі ся с пам'яті вибило. Можете кто інший повідати, хто ся бога боїть, справедливе.

Тоє зась запевно повідано єго милості отцу архімандриту, же унітове, що през кілька літ юж пінязі здирали[г], на школи рекомо, теди тії пінязі послали були до єго милості пана гетьмана, котрих було, єдні

а В рукопису це слово написано нерозбірливо, внаслідок чого у вид. РИС надруковано «на місті», у вид. НС теж надруковано «на місті», а в дужках додано «намет». У рукопису ж ясно написано «намѣт», що означає — палатка, шатро. У вид. ЮРЛ так і надруковано —«намѣт» (наміт).

б Це одне з найтрудніших для читання місць рукопису. У виданнях РИС і НС це слово передано фразою «от наших», у вид. ЮРЛ —«і наших», але, очевидно, і те і друге читання неправильні. В рукопису цілком ясно написано «чеснѣших». Це цілком узгоджується зі змістом і смислом речення, тому що, мабуть, нічого було робити в таборі польського гетьмана Конецьпольського представникам православного духовенства: тут може йти мова лише про католицьких духовних осіб. По-друге, відомо, що в політичному житті і в діях польської армії католицьке духовенство брало найактивнішу участь і його представники завжди були наближеними до урядових осіб і керівників польського війська. Що ж стосується самого цього слова, то вираз «честніший отець»— звичайний епітет, який вживався по відношенню до осіб духовного стану. Разом з тим слова дорікання, висловлені Конецьпольським: «Ото ж унія —лежить русь с поляками!»— могли бути скеровані лише до представників католицького духовенства, як ініціаторів унії, і навряд чи міг би він звернутися з такими словами до представників православного духовенства. Написання цього слова в рукопису відповідає прочитанню його— «честнѣших».

в У всіх попередніх виданнях літопису це слово читається «заплатить». Це неправильно. В рукопису ясно написано «заплатил». Обставини в польській армії тоді склалися так, що розплату з жовнірами відкладати було неможливо. Тому Конецьпольський вирішив розплатитися з військом негайно за рахунок своїх маєтків.

г У попередніх виданнях літопису це слово читалося —«збирали». Уважніший розгляд рукопису показав, що тут написано—«здирали». Це дуже важлива деталь, що разом з іншими даними свідчить про виразну антиуніатську спрямо-

повідають 40 тисячий, а другії — 80 тисячий. Теди і тії пінязі козаки за Дніпром юж отняли. Яко ж єсть подобенство, бо Рудський [а] в Києві бул, і з жолнірами ся намовлял, і у пана гетьмана бул.

Пан гетьман, гди за Дніпр мал іти, теди мнісі * домінікани меч посвящовали і около костела * носи-
Зри. ли, і през вшистку мшу * на олтару лежал с тим докладом *, же на то поганство *, на русь, жеби їх викоренати» [б]. (Собралися бо лізти на главу її і на віру, іскопа яму і впасти) [в].

Гетьманом козацьким ніякись Тимош Мигайлович Оренда [68], который рукою власною тії новини * посилал знаємим * [г] своїм в року 1630.

Року 1631. Кроль Жигмунт III умер [69]. В тім же року церков посвящовано во Львові святої пречистої.//

с. 171 1632.

Року 1633. Король Владислав настал [70], син старого короля, і русі прав старих поправил без унії, і на митрополитство право надал так же без унії. А того ж року Петр Могила, воєводич молдавський, архімандрит києвський печерський, ве Львові посвящовался у святої пречистої на митрополитство. А було при посвященню владик 4 : 1. Авраамій, владика смоленський, 2. Єремія Тисаровський, владика львовський, 3. Ісаакій, 4. Паїсій, милецький; архімандритов, ігуменов і священиков барзо много; так же і шляхти руської і польської, і людей барзо много. А першеє посвященнє було в середу святочную, бо святого Юр'я було, другоє в суботу, а третеє в неділю проводную;

ваність як автора опису повстання 1630 року, так і автора літопису, який вписав у свій твір документ з певним соціальним забарвленням, що позначається, зокрема, в цьому багатозначному слові. Таке прочитання цього слова цілком узгоджується з загальним змістом всього опису повстання 1630 року.

а Так в рукопису. Має бути —«Рутський».

б Тут закінчується текст документа, вписаного автором літопису у свій твір (початок див. на стор. 105).

в Текст, вміщений тут автором літопису в дужках, до цього часу залишався непрочитаним. Окремі літери цього тексту написано з явним відхиленням від звичайної для автора манери письма, що, мабуть, пояснюється браком вільного місця. Ця обставина, разом зі скороченнями слів, дуже утруднює читання і не дає впевненості в тому, що це місце в рукопису прочитано цілком правильно. Однак, за своїм змістом, цей образний вираз, вписаний автором в текст літопису, цілком відповідає звістці останнього абзаца документа і має істотне значення, бо виявляє ставлення автора літопису до подій селянсько-козацького повстання 1630 року.

г У виданнях РИС і НС це місце тексту спотворено і передано словами — «починал знаменем». У вид. ЮРЛ надруковано правильно —«посилал знаємим своїм», тобто знайомим.

і апарата * взял на себе, которії сам патріарх святійший посвящовал [71].

В том же року 33 король Владислав скоро по коронації поїхал до Москви з войськом великим, бо юж Москва отбирала Сіверщизну, а Смоленськ юж хтіли взяти, ілі би * король был не приїхал [72]. Турчин, довідавшися, їж король польський поїхал до Москви, казал гетьманові своєму на ім'я Базі баші [73], аби з войськом великим ішол до Польськи і був аж под Каменцем-Подольським. Єднак же гетьман польський, то єсть Конецьпольський, же король був в Москві, мал ся на осторожності, войсько мал великоє і там же лежал обозом * у Каменца-Подольського. І коли притягнул Базі баша, который мовил, же «скоро до Польськи прийду [а], без жадної трудності буду отбирати міста і замки», а коли обачил войсько польськоє і спробовал трохи, обачил, іж не учинить нічого і ще жеби зе встидом не втікал, вернулся взад і містечко Студеницю сплюндровал, і замок спалил, і людей побрал і пошол до Турок.

В том же року 33 Бернацький, господар волоський, на подмову волохов, же «поєднаємо турчина (бо был виїхал до Польськи) і будеш господарем знову», добровольне поїхал до Турок із скарбом великим, то єсть 3 мільйони повіз. А турчин тому рад: скарби побрал, а єму казал шию утяти і на господарство казал поїхати до Волох Семионові, воєводичові молдавському, брату отца святійшого митрополита Петра, который немного будучи на господарстві, бо скоро послал отповідь до короля єго милості до Польськи. А [б] господареві волоському росказал до себе Симеонові, а он ся побоял, щоби єму тоє ж не було, що Бернавському, до Польськи виїхал [74].

Року 1634. Король єще в Москві [в] был, бо таки й там і зимовал, отбивши Москву от Смоленська. А Шагін [г], гетьман московський, з войськом великим окопался у острожку * противко короля, который был барзо оборонний, с которого ся боронил, же не могли їм що чинити. Потом до короля козаков пришло много і другії єще шли, а Шагін, коли тоє вчул, пе-

---

а Рукою автора літопису між рядками над словом «прийду» вписано слово «пойду», яке по смислу більш підходить для фрази, сказаної турецьким воєначальником

б Тут явно не вистачає слова «турчин».

в Тобто на території Російської держави.

Так в рукопису. Має бути —«Шеїн».

Сторінки Львівського літопису (фотокопія).

рестрашившися і мусил ся поддати. А король, видячи тоє, їж ся сами поддали, пустил їх вшистких вольно, тілько гармату побрал і порохи, которих було барзо много. А цар московський [75], видячи тоє, що Шагін вчинил, же ся поддал, в котором он великоє уфанє * міл, мусил юж і сам склонитися до примир'я, і учинил примир'я, а сам ся на Шагіну помстил, которого і з єго народом вигубил.

В той же рок 34, єще король в Москві бул, як турчин прислал отповідь, а сам войсько великоє зготовил юж до Польськи, що король єго милость видячи, послал з Москви до гетьмана Конецьпольського, росказал, аби войсько зготовил потужноє *. І так учинил: росказал королевським іменем вшистким воєводам і ксьонжентом, і вшистким паном, аби каждый ставился як з набольшим людом і сам гетьман зобрал великое войсько, і вшисткі ставилися с потуc. 172 гою великою і з'ї//хавшися, вшисткі положилися с тамтої сторони Каменця-Подольського от волох обозом, которого обозу було на 2 милі. Так повідали, же еще не було так вкупі войська польського і так гарматного *. А козаков еще було 12 тисячий, которії особно стояли, же ся не могли столпити вкупі і для обляження, і для живності. А король єго милость, учинивши примир'я, виїхал з Москви і, прибравши собі єще люду німецького, не отпочиваючи, тягнул просто на Подулля і приїхал до Львова місяця септеврія 16 дня, во второк. О том турчин довідавшися, не ставился, а ні войська не пустил овде *; а король росказал до волох гетьманові альбо козаков пустити вперед. Тоє турчин почувши, почал о примир'я просити. Король єго милость, будучи ве Львові, коли до него прислали, оповідаючи, же просить турчин о примир'я, рад був барзо і мовил: «Юж собі отпочну ту і не пойду далі». Коли бул ве Львові, їздил на проїзчщки, осмотривал вшистко, і галичане с передмістя Галицького просили єго королевськую милость о свободу. І росказал їм місто будувати і заложити на ім'я брата своєго Казимира, бо ве Львові були з ним два брати: Казимир — старший, а молодший — Александер [76]. І були ве Львові неділь 4 і 3 дні, а виїхали в п'ятницу, октоврія 17 дня. А Казимир захо[ро]вал бул на вуспу і остался ве Львові, поки аж не виздоровился. А молодший Александер поїхал із королем і, приїхавши до Любліна, і Александер расхоровался на вуспу. А король єго милость от'їхал, а он не хотіл ся остати і поїхал за королем хорий і так умер в до-

розі. А король аж до Гданська поїхал, а тут і другий кролевич, намолодший, умер, который был біскупом * краковським назначений. І так 2 ораз умерли.

Року

1635. Сейм був [77], на котором побори великії настали. Тілько в Руськом паньстві давалихмо по 30 поборов, а у інших сторонах єще большей. По том сейму, на маснії запусти, дуга великая вказалася на заход солнца. На літо зась король пошол до Прус з войськом великим. А ніякий капітан, который ся був оженил ве Львові у пана Дзяного, у влоха *, обнялся * королеві, а набольше духовним, на Україні, где Ніпр упадает в дунай * [78], замок муровати і місто осадити німцями, аби козаки не ходили на море, котрому дано скарби не малії. І поїхал, і мурувал, і люду щось мал много, кілька тисячий. Козаци указовали му тоє же, «то не потребноє, а тобі теж не безпечне тоє обійматися чинити», а он їх не слухал, єще хотіл їх зневажати. Они, учинивши раду, ніякий Самуйло Сулима [79] з Черкас, єще два полковники з ним, зобравши козаков 3 000, пошли до него. І так напавши місяца августа, скоро запустивши, до матки божієї 3 дня [80], з вечера то до світа збили вшисток люд єго і ноги не оставили, тілько що на чату були виїхали 15 коней і тії ся остали. А самого живо взявши, наперві руки му ізсікли і за пазуху вложили, і у плюдри * пороху насипали і поставили у столпа над Дніпром і запалили, і порох го втиснул в Дніпр. І на розсвіті скарбом ся ділили куршаком *, розославши килимув кілька, а потом, зробивши тоє, поїхали.

Дуга в запусти на небі.

Кодак муровано.

Кодак збурено *.

Збитки козацькії над капітаном.

В том же року 35, на святий Михал, арцибіскуп Гроховський на арцибіскупство в'їхал до Львова [81].

В том же року по святом Марцині [82] сейм був зложений сторони тих речий, що на Україні козаци починили, бо хотіли знову козаков зносити. Козаци реєстровії, що при королю служать, запоровції, довідавшися, где суть тії, що поброїли * с тим Сулимою гетьманом, послали до них, оповідаючи, їж «нас ляхи хотять бити, а так прийміть нас до себе, же бихмо * ся боронити вкупі». Они юм * не вірили, боячися здради, і не уйшли її. А потом, за присягами їх, прий[ня]ли їх// до себе, до окопу, который барзо потенжний був. І так учинивши здраду з войськом, аби їм старшину видали: «хочете лі сами не погинути?» А они, довідавшися о том, сами ся добровольне дали. А они, взявши їх, обецали їм, же «не погинете», а потом, оковавши їх, отвезли до Варшави, до короля, на сейм.

Присяга здрадливая реєстровців

с. 173

Там же послове були турецький і татарський, просили: «Єжелі хочете у згоді з нами мешкати, чиніте нам справедливость с тих здрайцов наших, то єсть козаков, бо в тім року 5 раз на море ходили». І позволено їх потратити, которії і смотрилися на їх смерть. І стято їх 4, а двох упросил посел турецький.

Року 1636. По сеймі кроль от'їхал был до Литви і там през літо бавился.

Року Перенесеніє костей княжих з Острога до Ярославля.

В том же року на свята великоднії, з неділі на понеділок [83], у Острогу пані воєводиная, дочка ксьонжни ярославської [84], пошедши до замку, казала собі груб * отворити і добити склепу, где лежало тіло отця її, і казала его взяти, котороє юж було згнило, тілько кості, которії взявши, казала їх помити і посвятити святим [а] єзуїтом * і отвезла до Ярославля до святої [б] матки своєї. А казала їх провадити з церкве, гди русь звикла на пам'ять звитязства Христа спасителя нашего с крестами, с хоругвами тріумф коло церквій отправовати *, аби с того напасть на русь учинити. І так учинили много злого християнству.

В том же року, перед зеленими святи [85], і тут не без клопоту християнам справедливим було. Єго милость отець Гулевич, єпіскоп * перемиський, ведлуг привілея, который король надал, уїхати хотіл до святого Спаса в горах, которому не хотіл допустити Крупський [в], але он, маючи при собі королевських комісаров, і през росказаннє їх, уїхал. Теди Крупський, поїхавши на трибунал до Мазуров, до Пьотркова, і удал его за гвалтовника, же «мя наїхал і розбил в монастиру, в котором шкод маю на 30 тисячий», і присяг на него.

Початок неволі козацької.

Того ж року пощастило ляхом. Гетьман корунний Конецьпольський ведлуг свих [г] способов поїхал на Україну до обозу. Воєводич руський Данилович [86], взявшися із обозу і[з] седмисти люду, поїхал на отби-

---

[а] В рукопису досить чітко написано слово «святим». Так воно і відтворено у виданнях РИС і НС. Але О. Левицький чомусь вважав це помилкою, допущеною в рукопису, яку зберегли і видавці. Він безпідставно замінив слово «святим» на слово «отцом». Автор літопису, мабуть, механічно вжив тут слово «святим» як епітет, що в ті часи широко застосовувалося в Речі Посполитій по відношенню до єзуїтів, або він вжив його з іронією, що цілком можливо в мові автора літопису — яскраво виявленого антиуніата.

[б] Тут же в рукопису ясно написано слово «святої». Так воно відтворено у виданнях РИС і НС. Але і тут О. Левицький без будь-яких підстав слово «святої» замінив на слово «тої». Хоч нам і важко тепер визначити, в якому розумінні — благоговійно-шанобливому чи іронічному — автор вжив тут це слово, однак немає сумніву, що воно читається саме так.

[в] Так в рукопису. Має бути —«Крупецький».

[г] Так в рукопису. Має бути —«своїх».

рання староства * до міст, где козаки мешкають, і росказовал, аби заровно отправовали подданство як міщане, так і козаки, которії ся отмовляли: «Ми смо * люд рицерський, тому смо не привикли, бо то нам не звичай, але тя прохаєм, заховай нас з ласки своєї, милостивий пане, бо можем ся на що вам придати». А он їм отповідил, же «я не дбаю о вас, бо я маю над вас ліпших рицирів». Скоро тоє вчули от него, подяковали му з[а] мешкання. Он тиж поїхал з німцями назад, а було при нюм 4 сот, обачил трошки татаров, хотіл із славою до гетьмана приїхати, але свідомий тих речей козак мовил: «Милостивий пане,

Воеводич руський Данилович. дай покой, бо то ваб на вас, жебисте не програли за виграння і будет встид». А он того не слухал, але рушился к нім, которого огорнули вкруг і ледве сам утік, і то за помоччю козацькою, а німці, як мухи, погинули. І так до обозу приїхавши, знову взял 4 ста люду, поїхал в дикії поля, хотячи німецькою штукою помститися. І так єго зо вшистким взяли татаре.

В тім же року гетьман польний * пан Казановський [87] умер у обозі, который много воєвал в Москві із старим королем, так же і с тим.

В тім же року і іних панов много померло: умер ксюнжа Януш Вишневецький, староста * кременецький, который ставил под час потреби * до обозу люду 1 000 альбо полтори. **Так же умер** ксюнжа Заславськоє Єрій, так же ставил часу потреби 1 000 люду.

с. 174 **Так же** пан Лукаш Жолкевський, //староста переяславський, що с козаками оріхи гриз, так же 1 000 люду ставил. Так же і литовський гетьман пан Сапіга [88], который ставил 10 000 люду. Пан Бережанський, подчаший *, умер, пан Куликовський умер і інших много померло.

Року

Року 1637. Скоро под сейм земля ся трясла на велію панни Марії гдромниці [89], із суботи на неділю, о годині дев'ятой. Потом весна була барзо сухая, не хотіло ся нічого родити, але і трави не було. А потом огні почали пановати, же много міст погоріло: Сокаль, Крилув, Белз, Самбур, у Вишні передмістя, у Яворові, і ве Львові предмістя Галицькоє вшистко і костелов два, і третьому ся достало. Не досить ту, але і Україна о тих же огня роскошах мають що повідати.

Новина. Дощ крвавий. Мніх літал над Римом. **В тім же року** новина була принесена от Риму, же там дощ падал крвавий і град так великий, як полтора фунта олова, і перун * ударил на каплицу, где єсть у схованню папезькая корона; мніх, літаючий над містом волал *: «Біда тобі, біда Риме!» А бул в

білих шатах *. На пророчество тоє, где мовить: «Горе тобі Віфсаїдо, і ти Капернауме, вознесийся до небес, снійдеши до ада» [90]. **Так тиж і** з Волох чутно було о якомсь мужу, о велеті, же, мовить, у господара волоського на бенкеті носил верблюда на єдной руці, а великий, мовить, барзо, а літ му 18.

Велет.

В тім же року татаров поддалося дванадцять тисячий королю польському і присягнули пред гетьманом Конецпольським, і указано їм мешканнє за Дніпром межи козаками. Гетьман, зараз польний, Потоцький, староста каменецький, приїхавши до обозу, позволенням * гетьмана великого коронного * Конецпольського, росказал вшисткому войську, аби за Дніпр на лежу * пошли на зиму, рекомо для татар, але больше для козаков. А козаки тиж не пишнії: єще ся войсько лятськоє не осмотрило, а они юж гдесь заді[ли] 5 хорогвій (їдять не лупячи). Жолніре, видячи тоє, стали обозом за Білою Церквою, мовячи: «Поки нам пінязей не дадуть, не будемо ся роз'їздити». А они ся бояли: поб'ють [а] козаки. Що тут було на той стороні Дніпру, послали живность тамтим, що ся живності не міли, і трафилося, же мимо єдин замок везли. Тен шляхтич, маючи надію, що єсть войсько польськоє, «юж ся козаков не боїмо», випавши * з замку, забрали онії подводи козацькії. Онії козаки дали до козаков знати. Козаки послали скаржити до пана гетьмана лятського на того шляхтича, а он і тих посланцов [б]. Козаки, видячи зневагу, же не могут одержати справедливості, учинили собі сами справедливость: послали кілька сот козаков одобрати своє. Онії под'їхавши, побили всіх що до єдного, і пана, і паню, і діти, і вшистко забрали, що єдно було в замку. По тім дано знати до гетьмана польського, котрий розгнівавшись барзо, послал хорогвий п'ять, под которими було людей 7 сот, казали місто козацькоє висічи, і жонок, і дітей, аби єдно був русин, казал губити, бо козаков не було. О чом довідалися козаки, пошло їх с тисячу альбо і больше. Оступивши тоє місто, отдали їм, же ніхто не знає, где ся поділи тії

а Це слово в рукопису написано дуже нерозбірливо. За змістом речення тут має бути —«поб'ють» або «побіють». У вид. ЮРЛ надруковано «поб'ють». У виданнях РИС і НС надруковано «побити», що зі змістом тексту ніяк не в'яжеться.

б У примітках до видань НС і ЮРЛ зазначено, що в цьому місці тексту нібито пропущено закінчення речення. Мабуть, це не так. Автор літопису, очевидно, вважав само собою зрозумілим, що той же шляхтич, який пограбував козацькі вози, захопив також і посланців, направлених козаками зі скаргою до польського гетьмана.

то 7 сот жолніров, бо і жадного забитого не знашли, мовили: «Альбо їх поїли?». В тім гетьман польний пан Потоцький, довідавшися где суть козаки, пошол за ними, і так то битву вчинили с козаками, але штукою, бо перше подослано жидов з горілками, і Павлюк ручил жидом, же заплатять. І так поспивалося войсько — не знали о собі, не так о битві. А Лащ стеріг на тоє і гетьманові // дал знати, і так напавши, і побили їх.

с. 175

В тім же року пан Зборецький умер [а]. Тілько сами не знають, [як] много: єдні кажуть 6 000, другії кажуть шестсот, третії кажуть 3 000, не могуть ся згодити. А гетьмана, а ні полковника жадного не кажуть, щоби забито. А поляки [б] кажуть, же нічого не збито в войську, а кількадесят значних панов, рохмістров, поручников (на велію святого Николи [91] тая битва пред польськими святи була), старих полковников побито. О том коли ся довідал канцлер пан Замойський [92], жаловав того, що без єго волі важилися того: «Бо скоро я встану с тої хороби, я тоє поганство знесу, а єжелі умру, навіки їм ніхто нічого не вчинить». І так розгнівавшися, жеби пророчество єго сполнилося, умер перед велією руського Христова рождества, впрод * казавши зо всіх маєтностий попом перед себе стати, хотячи їм права і вольності отобрати, хто би на унію не позволил. І скоро ся з ближших міст зобрали скількадесят їх до Замостя, — он кадуками * забит. І так с того нічого, бо пані Замойськая [93] казала їм до домов своїх с тим, з чим пришли, іти. В рок по пану канцлеру єзуїта того ж дня і години от кадуков забит, сповідник пана Замойського, скьондз * Бартош. Пред смертю виділ пан Замойський пекло отвореноє і огонь геєнський *, а они правили, же «то чистець *, не бойся».

Смерть пана Замойського і єзуїти.

А межи козаками здрада ся учинила. Павлюка, що бул перше у Варшаві, коли Сулиму загублено, упрошено, яко ж бул і в Замостю по випущенню, козаки, обачивши, же то їх зведено, видали Павлюка, Томашика [94] і Чечугу, а небожчика Кизиму в Києві з сином зтрачено.

Року 1638. Сейм бул о середопостю [95], на котором потратили козаков старших, що їх козаки видали, то-

---

[а] Ця фраза, безперечно, написана після деякої перерви в роботі над літописом. Записавши, явно не на своєму місці, поодинокий, уривчастий факт — звістку про смерть Зборецького,— літописець потім продовжив свою розповідь про боротьбу козаків проти польсько-шляхетських військ.

[б] В тексті рукопису написано —«Павлюка», але це явна описка.

го то Павлюка, і Василія Томашика, і Сахна Черняка, который ся їх ужаловавши, сам поїхал з ними доброльне. І так їх постинано. А на Україні козаки броїли і ляхом деспекти * чинили, німцюв як мух били, міста палили, жидов різали, як кур, мніхов у костелах палили єдні, а другії гумна молотили, їздячи стада займовали, м'яса до бочок солили, живность собі готовали. А потом, под'їхавши под лядський * обоз, вшисткі коні займили, же небожата * ляхи, поверши пиху, мусили піхотою * ходити. А потом ляхи, обачивши, що зле, почали для бога о ратунок просити. І так почали уїздити і на три обози становилися, бо ся бояли. А козаки стали і оточилися так потенжне, хотяй би кілька літ їх доставали, то би їх не достали. І так що раз то ляхов в луках штук учинили, хотяй сами хлопи, бо ся сами ляхи раховали, же мовили: «Не помнимо нігди такої потреби у чужих землях, жеби так шляхти, корунних панов погинуло, як ту», же самого товариства, ротмістров, поручников — шестсот, опроче пахолков, опроче німцов, що їх барзо много погинуло. І остаток би бул вигинул, же юж ізложивши встид на сторону, хотіли би назад, але ніяк було, а хотяй ся хто збирал там їм на помоч, неспоро було. Потом почали примир'я просити, альбо рачій * згоду з собою запирати * [a]. І так заперли згоду перед лядскими святи [96]. І наказано їм гетьмана собі обирати, полковников надано їм польських до каждої тисячі, а при каждом полку триста німцов //
с. 176 драганов * для остороги ліпшеї.

В тім же року 1638 весна була барзо сухая, не хотіл дощ падати, не хотіло ся нічого родити, а ні трава, і що ся було озимини оказало, то у свята зеленії [97] мороз попсовал, а що сіяно ярини, то за посухою не сходило. Аж по святом Петрі [98] дощ спал, тож почало сходити.

В тім же року у пришлом * новину було принесено от Заходу, же там коло Риму много міст і сіл позападало, а в єдном місті костел барзо великий под час казання завалился, і ксьондза на кафедрі * і вшистких людей, которих барзо много, побило.

А ту зась в Польщі, так же, яко і пришлом року [99], огні пановали. Радимно вшистко вигоріло, Яворув, Тишовці, Щирець міста погоріли, і в Ярославлю передмістя, так же і ве Львові на кілька містах показо-

---

а Слова «згоду запирати» — буквальний переклад латинського вислову: «pacem claudere».

валося. І так за тими роскошами, а больше за божією волею, з нового — жито було колода го золотих 22, а гречка по золотих 19. Єще і то би нічого, але юж споминається, як перше на фараона * була помста [100], так же і тепер: не досить, що по дереві хробацтва були, але єще горше — що посіяно, то і тоє псїдають в землі якієсь робаки. Помста божая!

В тім же року комісія була, і староста вшисткого ремесла пустил, до цеху казал приступовати *. А тоє бу[ло] о ярославськом ярмарку [101].

Місяць ушел был с неба. 1638

В тім же року на небі якієсь чуда ся показовали, і місяць гдесь ся був заділ: тілько с подполня а погодливої ночі таки єго не було в небі.

Року 1639. Урожай бог дал над сподіваннє, бо ся бояли сіяти, ще б не було урожаю, і так мало сіяли. Але бог дал великий урожай, же колода жита була по золотих три, гороху полумірок * по гроший 20, і вшистко було танє *.

Року 1640. Перед зеленими святи, в четвер (тогди було царя Константина) [102], о годині 12, у Львові на мості запалилося і вшистко передмістя згоріло до години 18. Раховано шесть тисячий домов згоріло.

Року 1641. Скоро по ярмарку ярославськом у Ярославлю мор ся почал і трвал аж до року. В тім же року владика львовський умер Тисаровський в середу, на
с. 177 святого Феодора Тірона [103].//

Року 1642. Кляштор * заложено в воєводином дворі на стрільниці *. І приморок почался починати таким способом. Люде злодії викрали домов 5, що у Ярославлю повимирало богатих людей щонайбольших, і тії речі принесли до Львова, і жиди во Львові передміськії покупили. І так с того почалося примирати помалу-малу. В том же місті син пана Мигалов поїхал до Турок і заповітрился, і сам умер в Турцех, а до Львова товари припроважено. І з того ся мор почал у місті і на передмістю, до святих П'ятниць [104] занесли, і так поп і дяк і много людей померло в том року.

Року 1643. Пасха вкупі [105]. Георгія в неділю. Жидов на предмістю бурено. І святий Юрій [106] погоріл.

Року 1644. Умер староста львовський Мнішок пред рождеством Христовим. В тім же року на польськіє запусти до великого поста, во второк [107], умер арцибіскуп львовський Гроховський.

Року 1645. Церков святих П'ятниць во Львові господар волоський [108] збудовал і посвящена в тім року.//

с. 178 **Року 1646.** Кроль польський Владислав IV хотіл воєвати на Турка і затяг бул люд шведський, котрий великії збитки всюди чинили. Сенаторове і Річ Посполитая того не допустили, войни з турчином міти не зезволили *, бо єще примир'я було не вишло.

Року 1647.//

с. 179 **Року 1648.** Король Владислав четвертий перед вознесенієм умер, по которого смерті в тиждень войсько польськоє кварцяноє *, котороє на козаки було пошло скоро на весну на Україну, Богдан Хмельницький, з реєстровими козаками ребеллізовавши * і з Ордою кон'юровавши * татарською; под Жолтими Водами збили і о трех годинах на порох обоз і жолніре живцем зо всіма добрами, оружієм і арматою захватили і в неволю татарськую гетьманов Потоцького, коронного, Калиновського, польного, з многи шляхти задали [109].

Тогди Потоцький досить анімушно * строфовал * Хмельницького: «Хлопе, мовить, чим же так зацному * рицерству Орд татарських (которим и звитяг приписовали) заплатиш?» Которому отповіділ Хмельницький не глупе: «Тобою, мовить, і іншими с тобою». І на тих міст * отдал єго татаром, і окован зо всіми. З того обозу ледво хто уйшол, для оповідення чуда так знаменитого захован, і то в сермяжці *, не в блаватах * вишол.

Потом екскузовался Хмельницький у сенату, і у ксенжунт, і у панов великих, же то з неволі учинити мусил, боронячися, і же єму ж полковники над козаками лядськії кривди чинили великіє і всему Войську Запорозькому, старшинствуючи, особливе Чаплінський [110], і хуружого коронного * на то побудивши Конецьпольського [111]. Просил теди о приверненнє * вольностий давніх Войську Запорозькому, посли на конвокацію * виправивши до Варшави, которим обіцано було под кондиціями * певними все през комісаров пана Киселя, воєводу браславського, і інших до Києва на комісію виправлених, привернути [112]. А же Хмельницький розослал бул полковников на всі сторони: на Білую Русь, на Сіверщизну, на Поліссє, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которих навенцей * хлопства * в'язалося, і добивали містечок і міст, шляхту і жидов, і ляхов всіх впень стинаючи, а добра у всіх огулом отбираючи і обдираючи, і людей невинних губ'ячи, костели і кляштори луп'ячи. Особливе Кривонос на Подоллю тоє броїл. Теди ксюнжента Домінік [113], булаву гетьманськую ма-

ючи, і Вишневецький [114], і Остророг [115], подчаший корунний, которії войська рейментарами * були [116], зо всею шляхтою жолніря битного * [a] большей, ніжлі на п'ятдесят тисячий за Константинов, под Пилявці, занехавши комісії, з Хмельницьким битися зезволили. А же войська козацькії з ордами і хлопства незлічоного купами перестрашили їх великостю своєю, теди всі ноччю з обозу без потички *, у чім хто мог і з чим хто мог, і где хто мог, армагу, оружія і добра всі зоставивши, утекли. За которими Хмельницький зо всею потугою, тоє ж містам усім чинячи, аж под Львов притягнул, ксюнженця Вишневецького гонячи, который пред єго пристям з подчашим і Синявським [117] всі клейноти *, і золото, і сребро от міщан і кляшторов, і костелов, і церквей поотбирал на войсько, обіцуючися боронити Львова і не отступити міста і міщан.//
с. 180 Вшак же *, скоро послишали о козаках і орді, поутікали: Вишневецький — до Замостя, другії, — где хто могл. А Хмельницький, от міста на два крот сто тисячий червоних злотих дані узявши і залогу їм зоставивши, под Замостя потягнул *. О том ксенжа [118] відомость взявши, до Варшави вступил. А Хмельницький і от Замостя дань взявши, отступил і посли до сенату виправил, вотуючи *, на короля Казимира [119], которого і Корона вся, хотя не хотя обрали, который на тих міст писал до Хмельницького през посла своєго і уступити жадал їм на Україну, обіцуючи їм і то все пробачити, що поробили, і що просили, даровати на коронації своїй. І уступил Хмельницький зо всім войськом на Україну, упоминаючи * шляхту універсалом * своїм, аби русі, подданих своїх, не губили, що і король мандатом * своїм подтвердил бул.

Але о́рди люд незлічонний з собою до поганських країн затягли ж во плін. Бул теж і голод всюди, куди тілько прошли войська козацькії. Було і повітря * ніякоєсь, бо люд мер окрутне всюди наголову, навіть і в самих їх войськах, набарзі * на бігунки *. Множство їх великоє на дорозіх і на Україні змерло. І з самих татар Тогай бей, царик татарський, умер, і той Кривонос, полковник, і іни многії по зворті от Польськи.

Львов, боронячися, передмістя сами спалили всі округом. Воду отняли були козаки, рури * попере-

---

[a] У вид. ЮРЛ внаслідок неправильного читання рукопису надруковано — «жолнірю, битною».

тинавши. Замку Високого добули і люд вистинали, также по кляшторах все побрали і по церквах. І люд єдин татаре вибрали, другий от меча погинул, третій — от голоду, четвертий — от повітря. У церкві святого Юр'я трупа 54 забитих людей, і татарин, на самий престол упадши, розбився. У бернадинов русі ж, що була поутікала для оборони, на п'ятсот і больc. 181 шей постинано, також і в місті, на ратушу, на валах.//

Року 1649. Коронація по трех кролях в Кракові була і сейм тронедільний, на котором знову посполитоє рушеннє на козаков ухвалено [120]. Виправлено і комісаров було, пана воєводу браславського [121], до козаков, але с того нічого, бо ледво назад в покою вернулися, конклюдовавши * і отложивши комісію до зелених свят [122], под кондиціями певними покой заварши *: аби козаки по Горинь і Случ і Пріпить далей не заходили і залоги свої міли і по Каменець-Подольський, а поляци з сего боку ку нім не переходили, русі ж теж аби по містах і по селах не губили; що єднак не сполнили поляци, бо многих і духовних і світських, винних і невинних на паль повбивали, і погубили таємне и явне, і наїзди * чинячи, і каждий в своїй маєтності шляхтич. Що гди ся донесло Хмельницького, не схотіл покою і згоди жадної, любо бул пункта * послал до кроля [123], аби воєвода києвський завше русин бул, і каштелян *, і митрополит в сенаті аби засідал, і унія аби повсюду знесена була. Вшак же і того венцей * не домагаючися, годитися отмовил для недотримання слова і тиранства над руссю лядського строгого. Гди теди міста і містечка висікали на Подоллю, добиваючи Острополя, Полонного, Красилова, Константинова Старого і Нового і інших, Синявку, Зіньков... [а], козаки почали — наступова[в] пост Петров — і, Межибожа добувши, впень вистинали і спалили і ляхов з тамтих крайов вибили. Уступили ляхи аж под Збараж місто і окопалися потенжне, а козаки за ними здалека, чекаючи конца посту Петрова [124]. В п'яток теди самий з вечера приближившися, назавтріє, на 12 апостолов [125], скоро ксюнже Вишневецький Єремія Корибут, з руського покоління лях, швагер пана Замойського [126] і Конецьпольського хоружного, до обозу того (где були старшими над [б] пан бельський [в] Фірлей [127], пан каменецький Ляскорун-

---

[а] Тут скорочено написане якесь слово. Мабуть, «інші».
[б] Тут пропущено слово «войськом».
[в] Так в рукопису. Має бути «белзький».

ський [128], пан подчаший коронний Остророг, пан хоружий коронний [129], ксьонже Корецький [130] і іншії панове з повітов * Каменецького-Подольського [а], пан Сенявський, староста львовський, і с повіту [б] Волинського [в] зобрани в тисячах 18) в'їхал, на тих міст огорнули єго козаки в суботу по святом Петрі [131]. І так знову окопавши їх на шесть миль вшир, коло них стоячи з ордами, стерегли їх през неділь п'ять, аж от голоду і страху поздихали сами. Мало що їх позосталих безоружно вишли на піших ногах і достиховали по дорозі і по містах.

Которим на одсіч сам король с посполитим рушенням в п'ять неділь в тисячах чотиридесятих пошовши, под Зборовом оскочоний от козаков і татаров, где сам Хмельницький і ган, цар кримський [132], будучи, так нагнали в сак ляхов, же аж ся копод вози і в вози крили пред кулями і стрілами, где больш їх погинуло, ніжлі под Збаражом. Аж о примир'я сам король просил і, обецавши козаком вольності і надавши на письмі под певними кондиціями, покой запер так з Войськом Запорозьким, яко і з ганом кримським, що все на пришлом * сеймі при концу того ж року міли потвердити і вічними часи так у згоді жити. А так на тот
с. 182 час аж ви//пущени були обляженці і недобитки збаразькії, подписавшися впрод на тії ж пункта, с которих напереднійшії тії були:

1. Аби козаков 40 000 було реєстрових.

2. Аби Чегрин, отчизна Хмельницького, зо всім обестєм своїм в околиці при булаві Войська Запорозького вічними часи зоставал.

3. Аби от Дністра по Браслав і іншії міста, просто лежачії до Дніпра аж і от Дніпра до границь Московських, все козаки були, где нігди жовнір стояти не маєт.

4. Аби воєвода київський завше русин був і всі урядникове в Київськом, Браславськом і Черніговськом воєводствах русь були.

5. Аби митрополита в сенаті столець * міл.

6. Аби унія всюди знесена була.

І іншії пункта дробнійшії були, одинадцять в лічбі.

а Тут пропущено слово «воєводства».

б Так в рукопису. Має бути «повітов».

в Тут же пропущено слово «воєводства».

С КРОЙНІКИ БЕЛЬСЬКОГО РЕЧІ ПОТРЕБНІЇ ВИБРАНІ

(Острозький літописець)

арк. 126 Літа от рождества Христова 1500. Москва Сівер землю взяла, Путивль, Дорогобуже, Торопець і іншії міста.

Року 1509. Мур почали отводити около Вільни [133].

Того же року князь великий московський міста зацного і славного Пскова обітницами * достал і звон великий, котрим на гвалт звонено, до Москви отпровадил [134].

Того же року дрижання землі великоє у Цариграді, іже * Базет, цесар турський, з міста випровадившися под намети, в полю мешкал. Так то же в і Босні, в Далмації і ве Влошех аж міста западалися збудованієм.

Року 1512. Татар поражено под Вишневцем [135].

1514. Поддался Смоленеск Москві.

Того же року на Кропивні наші поразили москву на 80 000 [136].

Року 1515. С Костельца з францимиру [а] королевої Бони за князя Ілію Острозького пошла [137].

Року 1516. Татаре бузькії окрутнії над примир'є були [138].

Того же року місяця грудня знову под Межибож і Зіньков, і Летачов, і Каменець вторгнули. В той же потребі под Межибожем внук князя Костентина князь Роман згинул [139].

Того же року увесь Петриков вигоріл. І цісар турський Селім Сірію, Єгипет і Аравію взявши, у Костантинополю здох [140].

Того же року цар перекопський ногайських татар под себе подбил.

Року 1519. Битва сокальськая. Князь Костантин [141] з іншими пани уїхал на замок Сокальський пред татари. Наших войська було 5 000, а татарського 80 000, гди ся потикали *.

Року 1520. Кроль Август родися [142].

Року 1521. Махмет, перекопський цар, взял Казань под Василієм, князем московським, і в Москві больш 300 000 в'язнів набрал [143].

а Так у рукопису. Має бути «фрауцимиру» *.

Того же року цісар турський Білогород землі Венгерської взял [144].

Року 1524. Турци і татаре Зіньков спалили [145].

1525. Місяця лютого на день години 2 і 3 і 4 і 5 солнца на небі не оказалося.

Року 1527. Князю Костантину родися син Василій [146] в Дубні.

Того же року князь Костантин [147] у Ольшаниці татар побил.

Того ж року Карла П'ятого цесаря войсько Рим взяли, аж їм папіж 300 корон откупился і от тих часов з цесарем преставати * бецал * [148].

Того ж року див чоловічий: уродилося дитя — голова львова, перси косматії, скригитало зубами, голосом страшним ричучи. Жив бул годин 8.

Року 1531. Битва була з волохи под Обертином [149].

1532 [а].// Комета през 8 дній трвала.

арк. 126 зв. Того же року цар перекопський на Черкасіх, маючи с собою діл 50 [б] і єничаров * до кілька тисяч, Остафія [150], старосту черкаського, добувал, а іже єму нічого не вчинил, з ним ся поєднал.

1533. Князь великий Василій умер, зоставивши сина Івана у 4-х літіх [151].

1534. Секта новокрещенцов, которії бул головою Ганусь, кравець, менился кролем ізра[їль]ським, а товариш єго звался духом святим.

Того же року татаре предмістя у Жаславлю [в] спалили [152]. Стародуб наші взяли. Гетьманом бул Ян с Тарнова [153].

Того же року татаре були о святом Ілії [154].

1536. Дві части замку Краковського згоріло.

1537. Місяця лютого кроль Август поприсяг права і вольності Короні [155].

Того же року рокош бул под Ільвовом, назвали єго кокошію * войною, іже дома сиділи [156].

1538. Цар турський землю Волоськую подбил под себе [157].

1540. Малхеровую райчину *, іже на жидовськую віру пристала, і спалено її, до которой немало людей поприставало було.

Року 1541. Цісар турецький Пеш і Будзин взял,

а В рукопису «532».

б У вид. ИА неправильно зазначено кількість гармат — 8 замість 50. Помилка, очевидно, трапилася внаслідок нечіткого написання букви «н» (50), яку прийнято за букву «и» (8) (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1055).

в Так в рукопису. Має бути «Заславлю».

так теж і матку с кролевичом, а потом єго вольно пустил [158].

Року 1541. Саранча була велика.

1543 [а] Як [б] Замойський уродился [159].

Року 1548. Жигимонт кроль умер [160].

1549. Кроль Август паном зостал і учинил сейм у Петрикові [161].

Року 1550. Браслав от татар взят [162], і в Польщі голод великий і мор бул.

Того же року Дмитр Сангушко дочку княжни Острозької Ільїної з Острога унес, которого Марцін Зборовський догонил в Чехах і на господі * ранил не убраного, с которої рани умер [163].

Року 1557. Кроль Август мост у Варшаві на Віслі казал будовати.

Року 1558. Москва взяла Нарев і у Віфлянтіх великії шкоди починили [164].

Року 1559. Віфлянте кролю Августу поддалися [165].

Року 1563. Москва Полоцько взяла [166].

Того же року деспот стят [167].

Того же року под Невлем наші побили москви 40 000 [168].

Того же року і Вишневецького в Костантинополю на гак скинено [169].

Року 1564. Татаре були Межибож облегли [170].

Року 1568. Кроль Август з войськом под Радошковицами бул [171].

Того же року Сенгушко добул Ули і спалил [172].

Того же року Ласький под Очаковом бул і татар громил, аж на море утікали [173].

Того же року козаки вітепськії Усвят і Веліж спалили [174].

Року 1569. Унія в Любліні дошла, Волинь, Подляш'є, Київ до Корони привернено [175].

арк. 127 Того же року князь пруський при//сягу кролеві учинил [176]. У дні маєвії сніг великий спал і до 3 дней трвал. Петр Зборовський от Турка с примир'єм доживотним приїхал [177]. Голод великий бул, аж селедявка * по дві копи було.

Року 1570 [в]. Август кроль послал до цесаря турецького Андрія Тарановського о спокоєнії примир'я, который у него всеісправивши, бул у царя перекопського под Астороханєм, в паньстві Московськом.

[а] В рукопису дата написана не повністю: «амг» замість «афмг».

[б] Так в рукопису. Має бути «Ян».

[в] В рукопису помилково написано «1576».

І там з гаушем[а] посельство отправовал у єго же землі, назад їдучи, аби занехал шкод чинити в панстві кроля єго милості, і от цесеря турецького лист до него бул даний. Там под Астороханієм, которого замку Волга ріка обишла в коло, борзо[б] много турков і татар москва побила, а другії з голоду поздихали [178].

1571. Місяца лютого згриміло з блисканням великим. Рок той бул неврожайний, люди з голоду умирали.

Того же рок[у] татаре перекопськії Москву самую окрутне звоєвали в день вознесенія господня [179], місто і замок спалили.

1572. Місяца липца кроль Август умер, маючи літ 52.

Того же року мор бул великий в Польщі, же большего не помнять.

Того же року ілекція[в] в Люблїні була [180].

1573. Конвокація, ілекція[в] варшавська [181].

1574. Кроль Генрік до Польщі приїхал і коронован в костелі святого Станіслава на замку. Скоро по коронації Самаїл[г] Зборовський чеканом * Вапського ранил, з чого мусил умерти.

Того же року кроль Генрік утік о 1 годині в нощ з замку форткою до стаєнь само осьм. А юдучи[д], бул у Відню в цісаря през три дні, потом на Венецію і князство Завойськоє до Франції. І листи на впокою зоставил до панов радних [182].

Того же року Івоня турко́в докілька раз поразил, Тагіню і Білгород взял. Того ж часу Івоня забит. Козаци там же побиті [183]. А Претрила[е] турци на господарство Волоськоє всадили. Того же часу под осінь інтерегну[ж] було [184].

Того же часу Селім, цісар турецький здох, а син єго старший настал цісарем [185].

Року 1575. Лекція[з] в Стенжиці [186] і татаре покровськії коло Ільвова [187].

Того же року в Синяві татаре були з Волох і о полтора крот 100 000 полону забрали і увошли през Хотин до Волох [188].

а Так в рукопису. Має бути «чаушем» *.
б Так в рукопису. Має бути «барзо».
в Так в рукопису. Має бути «Елекція» *.
г Так в рукопису. Має бути «Самуїл».
д Так в рукопису. Має бути «їдучи».
е Так в рукопису. Має бути «Петрила».
ж Так в рукопису. Має бути «інтеррегнум».
з Так в рукопису. Має бути «Елекція».

КРОННИКИ БѢЛСКОГѠ РЕЧИ

потребныи выбраны. лѣта ѡрожства хва а ф. москва тв
ерь землю взяла. пкливль. дарогобуже. торопецъ. ін
шии мѣста. ро а фф. мира почали ѡтходити ѡколо вилнѣ
Тогоже року кназь великии московскии. мѣста зацного
и славнаго пскова ѡстятницами досталъ. и звонъ ве
ликии, котрымъ наигвалтъ звонено до москвы ѡпро
вадилъ. Тогоже року дрыжана земли великое оуцри гра
дъ. иже кгдеть цесарь турецкии з мѣста выпровадивши
са под намѣты вполю мешкалъ. Такъ теже и ксоинѣ
вдалмацiи. и квлошехъ. а тыи мѣста западалиса щех
дованиемъ. ро а фыі. Татаръ поражено под вышневцемъ.
а фді. поддалса смоленскъ москвѣ. Тогоже року на
кропивны наши поразили москву. ро а фєі. спостеца
з францы мира кролевое боны загнула и лицо ѡстрозного
пошла. ро а фзі. Татаре в кузиіє ѡпрыгтные напримѣ
рсе были. Тогоже року мца грудна. з нона помешки вона. и
з ніскова пленятано. и камене вторгнули. в тойже потребѣ
помешкнуже внихъ кнзя костентина кнзь романъ згин
нулъ. Тогоже року оувесь петриковъ выгорѣлъ. куева
турецкии селимкрiю. египетъ. и арабiю взявши. оу костанти
нополю здохъ. Тогоже року царь перекопскии. наганскии та
таръ побеже под бнаръ. ро а фді. битва сокалская. кнзь
костантинъ з іншими паны ѡехалъ назамокъ сокалскии
пре татари. наши войска было г. а татарского п кгды са
потыкали. ро а фк. кроль августъ родиса. ро а фка. ма
хметъ перекопскии царь. взамъ каза повасилие кнзе моска
вски. и москвѣ болшъ тм казнеть насралъ. Тогоже ро
ку цесарь турецкии бѣло городъ земли венгерской взялъ.
ро а фкд. турци и татаре зніковъ спалили. а фке. мца
лютаго надня години. к. и г. и д. и е. санца на небѣ не ш
казалоса. ро а фкз. кнзю костантину родиса снъ васи
ліи кдкбнѣ. Тогоже року. кнзь костантинъ оу ѡлшани
ци татаръ побилъ. Тогоже року карла пятого цесара
воиско римъ взяли. а имъ папежь тм кора ѡткупилса. и
ѡтты часовъ оу цесаре пресставати беца. Тогоже року ди
тачин оуродилоса дѣтя. голова лвова. пересы косматые.
скрыгитало з зубами. голово страшныи речучи. живъ бы
годи. и. ро а фла. битва была з волохи пѡтсертинѣ. фле.

Сторінки Острозького літописця (фотокопія).

Комета пре к днiи трвала. Тогоже року царь перекопе
кiи начерiасе маючи ссобою дiт к. кенчаро добывал а.
Шетафiя староста черкаского добывалъ. аiнже ему ничого
неучинилъ. зникса поехалъ. а фаг. Кназь великiи васи
леи оумеръ. зоставши сна Ивана оу дхь лiтте. а фад.
Секта новокрещенцо. которыи былъ головою Гансь краве.
менилася кроле израиски. а тапари его звался Дхо стымъ.
Тогоже року татаре премiстьта оуважславье спалили. Ста
родубь наши взяли. Гетмано былъ панъ Старнова. То
гоже року татаре были шестом илiк. а фаѕ. дкiт части
замку краковского згорiло. а фаз. мцъ лютого. кро
Августь попркслагъ права иволности короне. Тогоже
року рокош былъ понавоко назвали его кокошiю войною.
иже дома сидiли. а фаи. царь турецкiи землю волоскую
побилъ пособе. а фм. Малахерова ранчиих. иже нажидо
вскую вiру приставала. непалено ей. до которой немало
людей попристапало было. ро а фма. Цесарь турецкiи.
пешь. Небузынь взялъ. такь те иматиса ескролевичо.
а потом его волно пустилъ. ро а ф ма. Саранча была
велика. а мг. гайсь замонскiи оуродился. ро а фмн. Жи
кгимонтъ кроль оумеръ. а фмд. кроль Августъ пано
зоста. иоучини сеймь оу Петриковiт. ро а фн. Бра
славъ от татаръ взятъ. иволыни голодь великiи имо
былъ. Тогоже року Дмитръ Санкгушко. дочку княжны
Острозкое Ильиное з Острога оунесъ. которого Марцин
Зборовскiи. догонив вчеха. инагосподiт ранилъ неоубрано
го. из которое раны оумеръ. ро а фнз. Кроль Августъ
мостъ оу Варшавiт на вислiт казалъ будовати. ро а фнн.
Москва взяла нарв. иоу Инфлянте великiи шкоды почи
нили. ро а фнд. Инфлянте к Августу подалися. ро а
фзг. Москва Полоцко взяла. Тогоже року деспотъ ста.
Тогоже року понавле. наши побили москвы м. Тогоже
року Вышневецкого Костантино поле нагаискиимено.
ро а фзд. Татаре были межи во шлегли. ро а фзи. кро
Августь зволенско порадошковицами былъ. Тогоже року
Сенкгушко добылъ Улы непали. Тогоже року ляскiи
пошчаково былъ. и татаръ громилъ а наморе оутiкали.
Тогоже року. Козаки витепскiи. оуска. и села спалили.
ро а фзз. Оуния камбанiи дошла. Волы полаше. Кiевъ
докороны привернено. Тогоже року кназь прускiи при

Продовження.

Того же року Богдан Ружинський с козаки низовими, впадши * за Перекоп, барзо великії шкоди починили [189].

1576. Квітня 18 кроль Стефан уїхал до Кракова і докоронован [190].

Того же року Острополь заложено, і турецький цесар// Будзик [а] взял [191].

арк. 127 зв. 1577. Шолгеня убит [192]. Татаре Дубна добували [193]. І трясеніє землі було.

Того же року война гданськая, ізбито гдатчан апріля 17, а юнь [б] 10 кроль под Гданск ся рушил [194]. Татаре под Жаславлем [в] були листопада 2 [195].

Того же року комета була в Кракові скоро по заході солнца. І трясеніє землі було.

Того же року татаре масниї [196] Острога добували і мало не добули, аж князь Василій [197] поєднал їх і частовал в замку і вмісті з людьми татаре їли і пили.

Того же року кроль Стефан дал Подкову козака ве Львові стяти [198].

Того же року писал Магмут до кроля, віншуючи * єму щастя на москвитина, леч пред ся написал, же «то єсть пан великий, перший на світі по кролю, пану моїм» [199].

Того же року под Кесью убито москви 20 000 [200].

1579. Кроль Стефан пойде к Полоцьку облегши і взял [201].

Того же року саранча була. Князь Острозький, воєвода києвський, Чернігова добувал [202].

Року 1580. Як [г] Замойський гетьманом стал [203]. Остіка за зраду стято [204].

Того же року Замойський Веліже і Усвят взял. Луки Великії наші взяли. Того же року Торопець спалили і Нівель взяли, потом Озерища, Порфу і Заволочьє взяли [205].

1588. Князь Константин, крайчий *, син [д] князя Василія Острозького, у Базалії умер, похован ув Острозі [206].

1590. Терлецький, владика луцький, і [е] володимир-

а Так в рукопису. Має бути «Бузин».

б Так в рукопису. Має бути «іюнь».

в Так в рукопису. Має бути «Заславлем».

г Так в рукопису. Має бути «Ян».

д Частина речення від слова «Князь» до слова «син», що помилково пропущена при переписуванні літопису, вміщена на цій же сторінці рукопису під текстом.

е Тут в рукопису не зазначено ім'я та прізвище Іпатія Потія, який тоді був володимирським єпіскопом.

ський всіяли * єресь, призволяючи на новий календар, і з'їзд бул у Бристю [207].

Рок 1592. Козаки Переяславль спалили. Александр, воєвода волинський, син князя Василія Острозького, Триполь облегл [208].

1597. Наливайко в Слуцьку і в Могилеві великії шкоди починил і сам громлен, а потом пойман і на паль збит [209]. Воєвода седмигродський поражон [210].

1598. Повітря неслиханоє кілько літ було.

Того же року сейм у Варшаві бул сторони календара нового [211].

Того же року письмо ся показало на костелах і на школах жидовських і на домах, ні от кого не прочитано.

1599. Сніг великий випал на завтреє покрови, а потом згинул. Люди сіяли на завтреє уведенія [212].

Того же року москва татар побила [213].

1600. Мигаль, воєвода мультанський, наїхавши на господарство Волоськоє, вигнал Єремія. Того ж року от Яна Замойського войсько єго поражено, а сам през

арк. 128 го//ри, яко пес утік [214].

Того же року цісар турський з цісарем християнським примир'я до 30 літ взял [215].

1601. Князь Василій [216] ув Острополю бул. Осінь була мокрая, два місяца дождь непрестанно ішол.

Року 1603. Декамврія 2 князь Александер Острозький ярославський [217] в Красном умер, а похован у Острозі в церкві замковой богоявленія.

1604. Того же року у Острозі пожога великая була, всі міста разом горіли, неможная рече[й] рятовати, аж сами мусили з міста убо * утікати, а скрині і іноє метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини. Мор [а] ув Острополю бул.

О монастирі любарськом.

Того же року божією благодатію начася монастир во граді Любартові святого великомученика Георгія благочестивим ігуменом Кирилом костантиновським, протом * святих церквей і дозорцею * повіту Волинського святих монастирей.

1605. Татаре пречиськії одного року больш ніжлі п'ять крот були і много людей побрали около Зв'ягля, Полонного, Острополя, Межибожа і Шаргорода, а над Тараски кошем стояли [218].

О Гришке розстриге [в].

Того же рока за кроля Жигмонта поляци до Москви князя Дмитра Івановичі [б] на царство отпрова-

---

[а] Пропущене в рукопису «Мор» написано на боковому полі сторінки.
[б] Так в рукопису. Має бути «Івановича».
[в] Цей напис зроблено почерком XIX століття.

дили і моск[в]у поразили, который в Польщі невідоме кілько літ мешкал, чернцем будучи [219].

Того же року декабра 4 дня трясеніє землі було.

Того же року посел був у кроля в Кракові от перського царя, аби войну поднес з Турком [220].

1606. Татаре под Білою Церквою поражено [221].

Того же року рокош под Сендомиром был, где кроль поймал пана Жебридовського, воєводу краковського, і Радівіла, подчашого [222].

Знову озвался Дмитр, цар московський, который маючи гетьманом князя Романа Ружинського, землю Сіверную опановал і Шуйському великії война поразил, і татаров перекопських до кілька на сту тисяч у Москві побил і под столицею обозом ся положил.

1607. Послушенство кролю под Озерною, от Чирська дві милі, над Віслою виповідали [223].

Того же року князь Вишневецький [224] з [с]таростою каменецьким з росказання єго королевської милості в землі Волоськой турков і татар больше 6 000 поразили і сина Єреміїна на господарство Волоськоє всадили [225].

Того ж року Гедіон Болован [а] умер, владика львовський.

Того же року знову Дмитрія на Москву поляци провадили, маючи гетьманом Ружинського, і у милі от Москви обозом // стали, по кілько крот москву поражали [226].

арк. 128 зв.

Того же року царевич заволський з'їхал з своєї землі і был у пана краковського [б] і у кроля в Кракові [227].

Того же року татаре Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода пустошили [228].

Князь Острозький воєвода київський умер.

Року 1608, місяца февраля дня 23, в суботу первую в пост великий, Василій князь Острозький, воєвода київський, умер і похован у Острозі того же року мая 17, который был великий милостник набоженства крецького [в], монастирі побудовал, маєтності понадавал, навіть і до міських церков маєтності надал, на шпиталь і на школи місто надал Сурож з селами; был богобойний, нищелюбивий, смиренний, приступ-

---

[а] Так в рукопису. Має бути «Балабан».

[б] В рукопису написано «кравського», у вид. ИА надруковано «Кравского». Мова йде про краківського каштеляна, якого називали «паном краківським», що правило для нього за титул.

[в] Так в рукопису. Має бути «кгрецкаго», тобто «грецького».

ний кождому і наубогшему; жил літ 84. По нем пановал син его князь Януш, каштелян краковський.

Того же року князь московський наших за посланням кроля его милості пана Мнішка і іних повипускал. Тогді і князь Константин Вишневецький з Москви пришол [229].

Того же року листопада татаре кошем стояли под Гайсином, шкоди коло Прилуки, Немирова і Вінниці великії починили [230].

Сейм у Варшаві.

1609. Сейм у Варшаві бул, на котором були послове от кроля перського і турецького, і перекопського, ускаржаючися на козаки о Перекоп, а перський, аби войну поднес против Турка. Бул посел англійчик і з жоною. Но козаки пред тим Перекоп збурили і замок з містом спалили і шкоди великії починили, і старосту перекопського взявши, кролю дали, а назад ідучи, і Очаков збурили [231].

О монастирі полонськом.

1610 рок. Благодатію божією начася монастир успенія пресвятия богородица во граді Полонном Леонтієм, архімандритом палагойським, сербином [232]. Потом, от'їжчаючи во свою страну, спустил отцу Кирилу любарському.

О монастирі Тригорськом.

Рок 1611. Божією благодатію начася монастир Тригорський в пустині Трояновськой, недалеко от Денешов над рікою Тетерв'ю, преображенія спасителева, отцем Кирилом, любарським ігуменом.

Буря великая.

1614. Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля[a] о полудні, яко ноч, в жнива: пущі крушила, сади ломила по селах — в Борисові, в Плужном і по іних селах. В тих краях, куда йшла буря тая, пашня в копах княжая кілька сот коп рознесло не знати где, так теже і людськая; навіть і людей, котрії в полю того часу робили, носило поверх дерева, інших // мертвих позноходили, а інії за дерево ухватившися, і державися моцно і так живими позоставалися. А інії на полі за стернь моцно взявшися і держалися, еслі не пустили вітру под себе, а которії пустили вітр под себе, то не сдержався, понесло, не знати где. І церкви ломило. В селі Борисові церков була з трима верхи; знесло верхи всі, стелею займаючи зрубу і позаношовало не знати где; так теже і звони, аж не борзо * пастухи познаходили в полі розно звони; так теже і маковиці *, котрії були обиті білим желізом, познаходили на чотири часті поколото; і іное все покрушило.

арк. 129

Людей носило.

---

[a] Так в рукопису. Має бути «Заславля».

О князі Корецьком. 1615. Князь Корецький до Волох вшедши, Стефана Домшича, на тот час господаря, вигнал і, близько року там будучи, і значнії потреби з ним і с турки, татари і з волошею маючи, битв до кільку виграних, і так Волоськую землю опановал [233].

Того же року саранча великая була, іже поїла гречки́ і проса́.

1616. Суша була великая. І татаре були [234].

Того же року, місяца август, тот же князь Корецький у Волошех през Радула і турков шкодливе поражон так, же ледве в кілько коней з Волох збіг, але заскочон і пойман і отдат до Турка в неволю. І всажено єго на вежу високо на морі, і бул там за вартою, іже трудно було вийти.

О Корецьком.

Довідалися іноки Святия гори, іже християнський князь православія греческого, приїжчали к нему часто і стараніє міли, яко би єго викрасти. І єдного часу приїхали і вина привезли з собою і, упоївши сторожу, дали єму стрічки з рукавичками і спустився ними. І повезли єго, оболкши * в чернії ризи і клобук зложили на него, до монастиря Святия гори і кілька неділь ховали в склепу под церковію. І повелі[в] єго турок шукати, і не знашли.

Потом Корецький просил іноков, аби єго отпровадили до Руської землі, обецуючи їм нагороду не тілько от злота і сребра і грошей, але і маєтность міл дати. І отпровадили єго чернцем до границі і зняли з него чернецтво і пустили єго в мирських шатах, а сами вернулися. А он ідучи і пришед до Рима, і бул в папіжа [235], і присяг на новий календар [236], і остал католиком, і приїхал до дому.

арк. 129 зв.

Потом приїхали чернці от Святої гори примо// минаючися [a] обітниці. Аж солгав не тілько чоловіком, але й богу в вірі, і рек: «Не от вас я то маю, але будучи в неволі обрікався бути католиком, аже би мене висвободил бог з неволі». І так біднії чернці с плачем от'їхали. А турок зрозуміл, іже чернці приїжчали до него кілька крот і рек: «Певне они украли» і казал постинати кількадесят чернцов невинних і не того монастиря.

А Корецький хотіл знову, католиком будучи, рицерство оказати, яко первій православним бул, много звитязства одержав над турком, аж омилило єго, помста божая над ним пала: тілько пошол первий раз над турка, зараз пойман і безвісти згинул. Родившії єго

---

[a] Так в рукопису. Має бути «припоминаючися» *.

кілька крот посилали в землю Турецькую довідоваючися, где єсть, чи страчен, чи у везенню, і не могли довідатися: єдні мовили — у везенню, а інії — замордовано, і так згинул [237].

Того же року, августа, над западом затмився місяць над дві години.

Того же року Адам Костантин князь Острозький под Каменцем на Смотричі обозом стоял [238].

О затемненню місяца.

1617. Місяца августа 6, второй години в ноч, місяць був в затемненню таким знаком: багрево мало не ввесь.

О татарех зимніх.

Того ж року пред стрітенієм господнім калга мурза * з татари поважне * в землю нашу вшедше мимо Любартов і Полонний, под Шульжинцами кошем стояли, Шульжинці спалили, аж сягнули за Остругᵃ миль 12, коло Ляховець, і Янполя[б], і Жаславля[в], і Полонного брали і попалили і індей * много із великою здобиччю до землі своєї вернулися [239].

Князь Острозський умер.

1618. Князь Костантин Александрович [240] у Любліні умер.

Того же року татаре були о святом Євстафії і великії шкоди починили около Острополя, а потім єдналися з остpoполяни з мурзою * Араком, который був на єдно око сліп, пили і їли з остpoполяни [241].

Того же року в Бересті гусениця була, цвіт і лист об'їла.

Князь Острозський умер.

1619. Князь Януш Острозький Александрович умер. На їх[г] місці пановала сестра їх, дочка Александрова, которая пошла за Ходкевича і була гонителька на православних, церков у Острозі святого Ануфрія повелі розметати, і уво Острожку і в Турові так же [242].

арк. 130

1619. Місяца мая дня 5 був сніг // в самий цвіт і не могла животина ходити на поле для снігу і морозу, а сіно було дорого.

Того же року септемврія 11 буря була барзо великая, іже все дерево по садах поломила і вежу замковую в Бересті з годинником у воду вкинула і двур Сопіжин стерла.

Того же року лісовці [243], йдучи до обозу, великії шкоди починили і под Острополем стояли.

В том же року зима була лихая, бо по рождестві

[а] Так в рукопису. Має бути «Острог».

[б] Так в рукопису. Має бути «Ямполя».

[в] Так в рукопису. Має бути «Заславля».

[г] У вид. ИА початок цієї фрази передано словами «И лих». Помилка сталася внаслідок нечіткого написання в рукопису букв «Н» і «а», що складають перше слово речення.

Зима лихая. Христові пустила була зима, на завтреє богоявленія [244] вода була великая, греблі порвало, млини позносило і всі м'я[?]ниці тії тепло було, юж ніхто не сподівався, жеби зима міла бути. Аж на масниці приморозки, а, запустивши на великий пост [245], сніг випал так великий, же ніхто не мог с хором, сиріч * з дому, вийти, не прокидавши лопатою, окна і двері завіяло, і мороз лютий був, хто по дрова поїхал, то змерз. І так було увесь пост, а на воскресеніє Христово болото великоє було, аж по коліна.

Звізда. Того же року звізда з хвостом указовалася на небі през всю зиму.

Того же року у Осторозі [а] на замковій церкві виділи аггела стоячого з голим мечем.

Краковський умер. 1620. Януш краковський князь Острозький умер. На єго місто панування Острозького внук єго, по доці, Домінік [246] з дому Жаславського [б].

Того же року ноєврія дня 1 трясеніє землі було.

Война с Турком. 1621. Козаки запорозькії вишли були всі з Запорожжа, аж було пусто, бо кролевич міл поле ставити * с цесарем турецьким, і стояли обозом под Хотиним. Там же ув обозі гетьман Ходкевич умер [в] котрий взял був ксяжну Острозькую. А она вдовою пановала і напускала у Острог єзуїтов, іже през них много злого сотвори православним, що низшей окажеться [247].

Того же року дорожина була: жито по 12 злот, ячмінь по 8, а овес по 6 [248]. І того ради і у крамах все поднялося дорого.

Патріарха в Києві бул. Того же року патріарха ієрусалимський Феофан бул в Києві і много благочестія вніс в нашу землю, отступников, котрії во унії були, откидал і проклятству їх отдал, а отца Іова Борецького на митрополитство посвятил.

арк. 130 зв. Митрополит в Києві, а православнії владику убито. 1622. Місяца апріля, у Вітепську будучи, уніят владика Іасафат всі церкви под унією, тілько єдина не под унією, і он взявши того священика православного в ланцюх на воскресеніє Христово. Мішчане, ужалившися священика, найшли на двор владичий, // добуваючи єго. А они, запершися в дворі моцно, і боронилися, з двору стріляли, і застрілили владичії слуги єдного міщанина, котрий міл двох синов вдатних *. Тії з жалю великого по своєм отці моцно до двору доби-

---

[а] Так в рукопису. Має бути «Острозі».
[б] Так в рукопису. Має бути «Заславського».
[в] Пропущене в тексті рукопису слово «умер» написано на боковому полі сторінки.

валися, а, добившися, прибігши єден і ударив владику бартою *, і убили єго на смерть, і в воду вкинули. І за тоє міщан стратили 17 старших [249].

Мор. 1624. Мор бул в Мирополь̂ї і в Барановці. І попалили відьми в Мирополю для перестятя * мору, ано * єще горше мерло. І в Барановці знашли відьм кілька і боялися палити, аби не горій * було.

Война с козаками. Гетьман коронний с козаками ся воєвал за росказаннєм кроля [250].

Огнь. Того же року Ярославль горіл в ярмарок, вигоріло все місто і ярмарок с крамами, при шкоді великой люде остали [251].

Мор. Того же року мор великий бул в Бересті і в Слуцьку.

1625. Елисей Плетенецький, архімандрит печерський, умер [252]. По нем настал архімандритом Захарія Копистенський, тілько рок бул.

Могила. 1628. Настал архімандритом в Печерськом монастирі Петр Могила, воєводич молдавський. Той бул поборца восточної церкви.

Усмотрицький [а]. 1629. Мелетій Смотрицький, архієпіскоп полоцький, будучи православний, для архімандритства Дерманського монастира отступив восточния церкви і стався хульником на церков восточную святую. Потом тую свою єресь і письмо проклинав і палил і топтав у монастирі Печерськом при службі божій і при соборі. Потом паки солгав духу святому, і бисть хульник на святую церков і на патріархи, а хвальца папіжський, кламца * на святих божиїх. І умре в таком зломудрії своїм [253].

Война с козаками[в]. 1630. Поляци, посполитоє рушеноє [б], хотіли козаков знести і стали обозом под Переясловлем і кілька крот потреби міли. І поражені поляци от козаков, і мало що ся остало войська ляцського, і мусили єднати козаков і примир'є взяли. Ліпей здобилися козаки дома, ніже на море ходячи. Ні єдин шляхтич не пришол до дому, а черні без лічби, жолнірства, німцов — все там полегло [254].

Митрополит умре. 1631. Іов Борецький, митрополит київський, умре і погребен в церкві святого Михаїла золотоверхого.

Кроль умре. 1633. Кроль польський Жигимонт III умер [255]. По нім вибрано на кролевство сина єго Владислава. При

арк. 131 обиранню кроля Влади//слава польського дарова бог

[а] Так в рукопису. Має бути «Смотрицький».

[б] Так в рукопису. Має бути «рушення».

[в] Так в рукопису. Має бути «козаками».

християном пастирей православних — митрополита київського Петра Могилу і Афанасія Пузину, єпіскопа луцького, і унія зноситися казано през увесь сенат коронний. І привернено церков столичную митрополію святій Софії в Києві і іних не мало к православію.

Обновленіє храма святеї Софії.

Петр Могила, митрополит київський, архімандрит печерський, гди приїхал с Польськи, стрітили єго весь чин священический і іночеський і мирсьтії люди много зіло * со пінієм і зо ораціями, віншуючи в том чину святительськом, і впровадивши в церков святеї Софії, посвятили їй молебен і люторгію божественную отправовали, весь день на набоженстві стравили. І от того часу церков обновилася набоженством, що от кількадесят літ пустовала, ошарпалася, обвалилася була около всюди, двері завалилися були, аж увойти нілга * у церков було, та же і окна і преділи. Якої же праці, якоє ж[а] кошту і накладу Петр Могила митрополит на тоє наложил незлічонно, незрахо[ванно][б], поки обновилася знову церков святеї Софії, на славу і заступленіє правовірним, на посрамленіє нечистивим і отступником православния віри на безконечноє мученіє їх [256].

О преждереченной княжні[в], котрая у Острозі пановала, розмаїтими способами примушовала до унії, ласкою і под утраченнєм ласки, і не могла до того привести. І поотбирала маєтності церковнії і грунти і ні при чом церкви пооставалися. І тривали так священики кілька літ, на малім преставали, яко письмо свідчить: пища і одежда — сими довольні будете, аби при православії. А княжна, маюци гнів на православних і ненавість, видить же не повелося їй в том, же кривди починила церквам і священиком, бо она розуміла, іже би они для недостатку мусять приступити до унії. А священики о достаток мало дбали, аби при православії.

Промишляла она много літ, що злоє православним вистроїти. Потом, року 1636, юже знала, що умислила воздвигнути гоненіє на церков, тілько їй о тоє йшло, же тіло її отца княз[я] Александра, в церкві замковой. Наперед тоє учинила, же викрала з церкви тіло отцев-

---

а Так в рукопису. Має бути «якого ж».

б Закінчення слова, що включене в прямокутні дужки, в рукопису відсутнє, але місце для нього залишене. Очевидно, переписувач не зумів прочитати закінчення слова в рукопису, з якого він виготовляв список. У вид. ИА слово «незрахованно» надруковано без закінчення, а пропуск в рукопису не застережено

в Див. звістки під 1621 роком, стор. 135.

ськоє. В п'яток страстний, в ночі з п'ятка на суботу, пришла з єзуїтами до церкви. Привели священика, хотя не хотіл, жеби церков одомкнул. Священик // хотіл
арк. 131 зв.
дати знати людем і збоявся, бо було би забийства не мало, що напотом і за зле на него люде міли, же їм знати не дал. А гди увошли у церков, ано гроб божий убраний коштовне на кілька тисяч, що і сами єзуїти дивовалися, стоял на склепі, где княж[ата] лежать. Гроб той рострясли, отсоваючи, і добилися до склепу, і знашли у трумі тільк[о] кості, бо юж літ 34, яко умер, а трума циновая, і понесли[а] до кляштора. Єден єзуїта сіл за трумою прикрився, а другий питаєт, а той отповідає от тих костей. І мовить: «Александре, по цо ж ту пришед?» Той отповіда: «Збавення шукам». «А чем же давній не шукал?». «Бо не зналем, цо віра ліпша римська». А княжна кості перемила, золками * пахучими переклала. Єзуїти крестили во свою віру кості і водою покропили і ім'я перемінили Станіславом. І попровадили до Ярославля і там поховала подлі матки своєї.

Збитки над хрестиянами.

Тепер свой час прибрала, що давно мислила. На воскресеніє Христово, гди хрестияне тріумфують, утішаються, вихваляють господа воскресшаго із мертвих, ішли священици всі со крести от замкової церкви до храму воскресенія Христова на новоє місто, і людей множество великоє було. Гди йшли през заммок[б] і през місто, тільки почали сходити з міста на мост к шпиталю, а она, незбожная, каретою шестьма коньми наїхала на тот гмін * людей, на мосту прудко женучи, бичем затинаючи по людєх, коньми потрутила * людей, а інії з мосту попадали в ріку. Священици, видячи же зле, єдні ризи з себе, где хто влуча, а інії з ризами у шпиталь под лави, под піч. Міщане, не терпячи збит-

Вмісто весілля плач.

ков, ну по возницах і паню осталося мало не убили на смерть. І дано знати гайдуком і іним слугам, і було ранених не мало з обох сторон. Потом міщан старших всі турмо повні були до справи. І такії свята їм були во скорбіх неутішних. Потом був тому суд, і мучено. Інії не витривали, померли в муках, і покидано за містом на сніденіє псом, не вольно і проводу отправляти, тілько так загребли в пісок без трум; а іних на пол позбивано[в]. І церкви позапечатовала, но не всі, тільки три: замковая богоявленіє, на новом місті дві — воскресеніє Христово, святого Анофрія, бо не увесь її

[а] В рукопису «помисли».
[б] Так в рукопису. Має бути «замок».
[в] Тобто їх побили «мало не до смерті».

арк. 132 Острог, тілько половина, а половина // князя Домініка, внука краковського[257]. І так в тих церквах все літо набоженство не правилося, в замковой церкві і гроб божий стоял все літо[258].

Диво ледаякое. Того же року у Зв'язглі[а] діялося диво ледаякоє* то й же княжні, що і у Острозі. Приїхал мніх до В'язгля[а] із Сокая[б] до неї, глаголя: «Єстесь очарована і замок твой, і дияволи за тобою явно ходять». А она рекла: «А яко же то, отче?». А мніх, урізавши шмаш[в] подушки, і знашов там жабії лапки і рек їй: «Отож маєш чари, пойдімо ж до костеля, обачите же там дияволи». Гди же були в костелі і заіграно в пищалі, панни служебниці її всі, поднявши подолки на поєс, і пошли в танець в коски* в костелі, аж всі полякалися видячи тоє.

Чудо на церкві. Того же року у Острозі виділи на церкві замковой на каждой бані по три свіщі горящії. Було того на три години, і многії виділи — жиди, татаре і ляхи, — а в нощі. І приписали тоє ляхи чарам руським.

Того же року ув Острозі ув усені[г] унія наступила. Князь Домінік всі церкви отдал под унію, п[р]оча польському єпіскому луцькому[259]. Тілько три священика не приняли унії: отець Іоанн Бережанський замкової церкви, отець Марко — воскресний, отець Кирил — онофрійський, і уступили з міста ніщим[д], а инії — всі. Міщане міли надію на отца Стефана пречиського, хотіли при нім опертися, яко при мурі, же чоловік був побожного житія, безженний і научений по-латині, по-гречеськи. А он наперед всіх приял унію. Зараз кадук єго напал, а вже старенський бул.

Ано уніяте з римляни признавають уже святого духа і от сина сходити. В старих діях* написано, сенот второй бул в Цариграді року по Христі 408, о похоженню святого духа, на Македонія[260]. І з'їхавшися святії отці, только от отца признали в визнанню віри, а от сина не сміли над власний а ясний текст завіту новаго придавати, як теперішняя маніхейськая треклятая єресь дерзнула придати: «і от сина»[261].

Тоє[е] теди грунтовноє застановеннє і у римлян тщеславних наймні літ 600 неотмінно трвало, аж до папі-

---

[а] Так в рукопису. Має бути «Звягля».
[б] Так в рукопису. Має бути «Сокаля».
[в] Так в рукопису. Має бути «шмат».
[г] Так в рукопису. Має бути «восени».
[д] Так в рукопису. Має бути «ні з чим».
[е] В рукопису помилково написано «Лоє».

жа Леона третего [262], който боронил барзо, аби духа святого не придавали «і от сина», о чом єсть у Цезар Баранійшу достаточно доложоно на листі осьмсот 59 [263].

арк. 132 зв. А по семом соборі // в сто літ над уфалу і постановеннє всіх святих седми вселенських соборов, Формос, папіж в Римі, с помочники своїми сміл єресь погибелі ново винести, мило положонную анафему от святих отець. Кто би важился над їх затвердження з інтрокцією [а] іною виникати а «от сина» ісхоженіє приложити, повідаючи, же сам син божий і всі святії вселенськії собори недосконали [б] рекли о духу святом, который тілько от отца походить, потреба приложити «і от сина» і учинити сина отцем святому духу?

Лео Великий в Римі папіж казал вирити на таблиці сребреной визнання віри і за олтарем поставити казал, яки у визнанню віри співано, же дух святий тілько от отца походить, а «от сина» под анафемою.

Права, постановеннє таковоє в Римі папіжове учинили і межи канони єсть получено, же хотя би міли всі овечки Христові ораз згинути, жаден не маєт оному пастиреві, то єсть папіжеві, который єслі би, не дбаючи о своїм і о своїх овечках збавенню, з собою до пекла громадою віл души людськії на вічноє затраченє, і не может мовити, що чиниш.

О, проклятоє право і уфало а окрутно злосливоє серце, в котором ся, тоє право зачавши, з'явило на згибель полнячих єго!

Жид талмуд зloживши, списали по Хресті в 400 літ учонії на ім'я Рабіна і Арабіса [264]. Жиди те же учонії по Христі у 190 літ іменем Аквіля [265] біблію прекладал.

а Так в рукопису. Має бути «інструкцією».
б Так у рукопису. Має бути «недосконало».

КОМЕНТАРІ

Львівський літопис

[1] Джерелом цієї звістки літописець називає «De origine et rebus gestis polonorum, libri XXX» («Про походження і справи польського народу, 30 книг») М. Кромера, видану вперше в 1555 році в Базелі латинською мовою. М. Гунашевський, очевидно, користувався «Хронікою» М. Кромера в перекладі на польську мову М. Блажовського, виданою в 1611 році в Кракові під назвою: «Marcina Kromera biskupa warmieńskiego o sprawach, dziełach i wszytkich inszych potocznościach koronnych polskich księg XXX przez Marcina Błażowskiego z Błażowa wyraźnie na polski język przetłumaczone, przydatkami i dowodami niektoremi poniekąd utwierdzone i własnym onogoż kosztem z druku na świat podane. W Krakowie w drukarni Mikołaja Loba, roku pańskiego 1611» («Мартина Кромера варменського єпіскопа про справи і події та всякі інші Польської корони поточні речі 30 книг, Мартином Блажовським з Блажова точно перекладених польською мовою, деякими додатками і поясненнями подекуди поповнених і на його ж власні кошти надрукованих і у світ випущених. В Кракові, в друкарні Миколая Лоба, року божого 1611»). В «Архиве Юго-западной России» (ч. 1, т. X, Киев, 1904) на сторінках 408—409, в документі № 151, є посилання на виклад «Хроніки» М. Кромера, здійснений Яном Гербуртом латинською мовою, що вийшов першим виданням у Базелі в 1571 році. У зазначеному документі цитата з викладу Гербурта подана польською мовою, але книга Гербурта в перекладі на польську мову не видавалася. Цитату для зазначеного документа взято з «Хроніки» Кромера в перекладі М. Блажовського, де в XII книзі на стор. 263 ця подія описана під 1340 роком. М. Бельський у своїй «Хроніці» події, описані у Львівському літопису під 1339 роком, теж відносить на 1340 рік. М. Бельський зазначає, що попередник Казимира III на Львівському і Володимирському князівствах Болеслав володів цими князівствами «prawem przyrodzonem» («унаслідуваним правом»), але не дотримувався руської віри, за що його було отруєно. Перелік М. Бельським деяких речей, забраних Казимиром з львівських церков, дає підставу припускати, що обидва хроністи — і Кромер і Бельський — користувалися для опису цієї події в своїх «Хроніках» одним і тим же джерелом. Опис цієї події, заснований на «Хроніках» Кромера і Бельського, вміщено також в «Густинской летописи» під 1340 роком. Слід зазначити, що К. Маркс загарбання Казимиром Великим Червоної Русі теж відносить на 1340 рік (J. Herburt, Chronica polonika siwe Regni polonici descriptio, Basil., 1571; М. Бельський, Хроніка, стор. 391—392; Полное собрание русских летописей, т. II, Прибавление к Ипатиевской летописи, стор. 349; К. Маркс, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. V, 1938, стор. 347—348) — 99.

[2] Казимир IV Ягеллончик після смерті київського князя Симеона Олельковича (1455—1470) перетворив Київське князівство в литовську провінцію. Першим київським воєводою (намісником) у 1471 році було призначено литвина Мартина Гаштольда, якого кияни не хотіли прийняти, як людину не князівського роду, не православної віри, що до того ж походила з колишніх підданців київських князів. Двічі приїздив Гаштольд до Києва, але кияни не пускали його в місто, просячи короля призначити на Київське князівство Симеонового брата Михаїла або кого іншого грецької віри. Однак король свого рішення не змінив, і мешканці Києва змушені були прийняти Гаштольда. З того часу замість князів у Києві настали воєводи. М. Гаштольд у 1474 році витримав у Києві грізний напад татар (Н. Закревский, Описание Киева, т. I, стор. 30; Киевский синопсис или краткое собрание от раз-

личных летописцев о начале града Киева, К., 1836, стор. 200—201; Полное собрание русских летописей, т. II, стор. 358; M. Stryjkowski, Kronika polska, litewska, żmódska i wszystkiej Rusi, tom I, Warszawa, 1846, стор. 272; Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana, tom XXIII—XXIV, Warszawa, 1899—1900, стор. 712)—99.

[3] Мова йде про татар, які напали на руські землі на провідній (поминальній) неділі, що в 1498 році починалася 22 квітня. Це був перший і надзвичайно спустошливий напад турків і татар на Галичину (Полное собрание русских летописей, т. II, Прибавление, стор. 361; М. Бельський, Хроніка, стор. 904)—99.

[4] Про цей напад татар і турків на Україну в інших джерелах звісток не зустрічаємо — 99.

[5] М. Бельський битву з татарами під Сокалем датує 2 серпня 1519 року (М. Бельський, Хроніка, стор. 1009)—100.

[6] Це був напад на Україну загону турків з 12 000 чоловік, серед яких було лише 4000 білогородських та інших татар (М. Бельський, Хроніка, стор. 1026)—100.

[7] Облогу турками Рогатина М. Бельський відносить на 1524 рік (М. Бельський, Хроніка, стор. 1027)—100.

[8] Мабуть ця подія трапилася 8 серпня 1542 року, в день свята рождества діви Марії — 100.

[9] Мова йде про Арсенія (Марка) Балабана, львівського єпіскопа, дата смерті якого в літопису зазначена неправильно. А. Балабана було обрано на львівського єпіскопа в 1549 році, після смерті першого львівського єпіскопа Макарія Тучапського. Умер Арсеній Балабан в кінці 1568 або на початку 1569 року (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 171, 190; Архив Юго-западной России, ч. 1, т. X, стор. 30)—100.

[10] Тут іде мова про молоду вдову Яна Заполія, короля східної частини Угорщини, що помер 22 липня 1540 року, Ізабеллу, яка після смерті чоловіка залишилася з своїм сином Яном Сигізмундом, що мав від роду лише кілька місяців, і разом з регентами управляла Трансільванією. Д. Зубрицький у своїй «Хроніці міста Львова» зазначає, що в 1556 році, в суботу другої неділі великого посту, тобто 28 лютого, до Львова прибула угорська королева Ізабелла з сином Яном Сигізмундом, помилково називаючи її не дружиною, а дочкою померлого короля Яна I Заполія і сестрою тодішнього короля (?), і перебувала у Львові декілька місяців. Те, що мова йде саме про правительку Трансільванії, підтверджує і сам Д. Зубрицький, який у своїй «Хроніці» під 1557 роком пише, що королева Ізабелла, повернувшись 21 березня в Угорщину, у трансільванське місто Альба Юлія (Білий город), в подяку за гостинний прийом її у Львові, разом з своїм сином Яном Сигізмундом, якому тоді вже було 17 років, видала диплом львівським купцям, що звільняв їх в Угорщині від всіх митних податків (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 177, 178; Н. Борецкий-Бергфельд, История Венгрии в средние века и в новое время, СПб., 1908, стор. 122—137; див. також К. Маркс, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 52—53)—101.

[11] Це був похід польсько-литовської армії в Прибалтику, який завершився приєднанням у 1561 році Лівонії до Литви, що суперечило інтересам Росії — 101.

[12] Мова йде про напад на Україну кримського калги з двадцятитисячним загоном татар, що відбувся на початку 1558 року з наказу хана, розгніваного вчинками Д. Вишневецького, який перейшов на службу в Російську державу і готував похід проти Криму. Татари несподівано напали на Брацлавщину, пройшли Барську, Хмельницьку та інші сусідні волості Волині та Поділля, пограбували їх і з величезним полоном (близько 40 тисяч чоловік) повернулися назад, не зустрівши з боку литовського війська ніякого опору (Полное собрание русских летописей, т. 13, первая половина, VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью, СПб., 1904, стор. 289; М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, стор. 122)—101.

[13] Волоський (молдавський) господар Стефан VII Томша за звістками, що є в «Хроніці» Д. Зубрицького, був обезглавлений у Львові 5 травня 1564 року (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 187; М. Бельський, Хроніка, стор. 1149)—101.

[14] Цей напад татар на Поділля, під час якого вони спустошили багато сіл і містечок, М. Бельський відносить на 1566 рік (М. Бельський, Хроніка, стор. 1163)—101.

[15] Сніг випав після пасхи, перший день якої в 1568 році припадав на 18 квітня — 101.

[16] Дата смерті польського короля Сигізмунда II Августа в літопису вказана неправильно. Він помер 7 липня 1572 року — 101.

[17] Мова йде про французького принца Генріха Валуа, обраного на польський престол 11 травня 1573 року, який таємно виїхав 17 липня 1574 року в Париж, щоб зайняти французький престол, який залишався вакантним після смерті брата Генріха Карла IX, що помер 30 травня 1574 року (М. Бельський, Хроніка, стор. 1342)—101.

[18] Турецьким султаном до 12 грудня 1574 року був Селім II, проти якого вів боротьбу молдавський господар Іона (Івоня), запросивши собі на допомогу українських козаків на чолі з гетьманом Іваном Свірговським; з 21 грудня того ж року турецьким султаном став Амурат III — 101.

[19] В «Хроніці міста Львова» Д. Зубрицького розповідається, що татари, скориставшись безкоролів'ям в Польщі, безборонно бродили по українських землях, спустошили Волинь, Поділля, зайшли аж за Жешув. В суботу 1 жовтня, в день свята покрови вони підійшли до Львова, але, зустрівши тут організований опір, не наважилися його штурмувати. Польські воєводи виявилися неспроможними захистити населення від татар. Лише українські козаки помстилися татарам за напад на Поділля. Вторгнувшись із своїм керівником Богданком або Яковом Богданом, на прізвисько Ружний або Ружинський, за Перекоп, вони розгромили і розорили татарські поселення, нікого не жаліючи. Але, як зауважує М. Бельський, це ні в якій мірі не відповідало збиткам, заподіяним татарами в руських землях (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 197—198; М. Бельський, Хроніка, стор. 1366—1367)—101.

[20] За звістками, що є в «Хроніці міста Львова» Д. Зубрицького, Іван Підкова нібито був братом молдавського господаря Іони (Івоні), жорстоко замордованого турками в 1574 році. (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 202—203; М. Бельський, Хроніка, стор. 1430)—101.

[21] В цьому році «ляхове», під якими літописець в даному разі розумів католиків взагалі, запровадили «новий календар», тобто григоріанський календар або «новий стиль», що увійшов у вжиток у всіх країнах Європи і Америки, за винятком православного Сходу. Запровадження папою Григорієм XIII в 1582 році нового календаря зробило особливо відчутною для всіх віруючих християн розбіжність між православ'ям і католицизмом, що накопичувалася віками, та поглибило незгоди між ними: починаючи з 1582 року православні і католики святкували пасху, різдво та інші свята в різний час, що призводило до нехтування феодалами-католиками релігійних традицій українського трудящого населення, яке переважно дотримувалося православ'я — 101.

[22] Тут іде мова про закладку нової камінної церкви успіння богородиці (пречистої) у Львові, що стала центром діяльності Львівського братства. В окружному посланні від 15 січня 1586 року до всіх православних обивателів Польської держави антіохійський патріарх Іоаким просив подати допомогу Львівському братству «їж у Львові місті християнськая церков хочет строєнієм поновлятися, то єсть наукою письма святого, і хотять з помоччю божією панове міщане львовськії школу закладати для научення дітем християнським всякого стану, которії би міли учитися письма святого, гречеського і словенського, да не будет род їх християнський аки безсловесен ненаучення ради; і теж купити друкарню письма словенського і грецеського, к той же школі потребную, в полтори тисячі золотих заставленую; і теж церков хотять муровати новую і дом на школу, і дом на друкарню, і дом на шпи-

таль, просто все поновляючи законное строеніє» (Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. III, стор. 11—12)—101.

[23] Тобто татари, що вторглися в українські землі близько 6 серпня, коли святкувався день Спаса. В інших джерелах звісток про цей напад татар на руські землі не знаходимо. Д. Зубрицький розповідає про нашестя турків і татар на галицько-руські землі в 1589 році, коли вони дійшли аж до Львова (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 216) — 102.

[24] Мова йде про битву, що відбулася 24 січня 1588 року під містом Бичиною між партіями Зборовських — захисниками «можновладства» магнатів і Замойських — прихильниками монархічного способу правління в Речі Посполитій (М. Бельський, Хроніка, стор. 1606—1607; див. К. Маркс, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 55—56) — 102.

[25] Про цей напад татар на Галичину в інших джерелах звісток не знаходимо — 102.

[26] У звістках під 1592 роком літописець згрупував опис подій тривалого періоду запровадження унії, допустивши при цьому зміщення хронологічних рамок у відношенні деяких окремих подій і фактів. Перша грамота про згоду деяких православних єпископів на унію була складена 24 червня 1591 року і підписана луцьким єпископом Кирилом Терлецьким, львівським єпископом Гедеоном Балабаном, пінським єпископом Леонтієм Пельчицьким і холмським єпископом Діонісієм Збируйським. Ще до поїздки в Рим польський король грамотою від 18 травня 1592 року надав привілеї єпископам, що погодилися прийняти унію. 1 червня 1595 року київський митрополит Михаїл Рагоза, єпископи: володимирський — Іпатій Потій, луцький — Кирило Терлецький, пінський — Леонтій Пельчицький і кобринський архімандрит Іона Гоголь підписали докладні умови (артикули) унії для представлення папі і королю, а 12 червня митрополит і всі єпископи підписали соборне послання до папи з висловленням згоди на прийняття унії. Ці два документи представляли собою все необхідне для поїздки Іпатія Потія і Кирила Терлецького в Рим, яких король призначив послами до папи ще в травні 1594 року. Числа 24 вересня 1595 року посланці виїхали до Риму і прибули туди 15 листопада. Лише 23 грудня відбулася заключна аудієнція у папи, на якій Потій і Терлецький принесли присягу на вірність папі. Посли виїхали з Риму не раніше 7 лютого 1596 року і 1 або 2 березня вже були вдома. З 6 до 9 жовтня 1596 року в Бресті відбувався собор в питаннях унії, але в дійсності там засідало два собори: один — уніатський, який прийняв і затвердив укладену в Римі унію, другий — православний, що відкинув її (Макарий, История русской церкви, т. IX, кн. IV, СПб., 1900, стор. 516—518, 520—521, 549, 571, 579, 606—608, 619, 620, 635, 638, 670, 687)—102.

[27] «Пересторога», написання якої датується кінцем 1605—початком 1606 року, є дорогоцінною пам'яткою полемічної антиуніатської української літератури, написана невідомим автором. Єдиний відомий нам список цього документа знаходиться в рукописній книзі М. Гунашевського, що зберігається в Центральній науковій бібліотеці Академії наук Української РСР в Києві (відділ рукописів, збірка кол. Університету св. Володимира, № 206 (27), стор. 99—131). Вперше «Пересторогу» було опубліковано в «Актах, относящихся к истории Западной России» (т. IV, стор. 203—236). Вдруге цей документ опублікував М. С. Возняк в своїй роботі «Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові» (стор. 25—56). В цій праці М. С. Возняк доводить, що автором «Перестороги» є Іван (Іов) Борецький. До цього часу, слідом за І. Франком, переважна частина дослідників схиляється до думки, що автором «Перестороги» був Юрій Рогатинець, освічений братчик Львівського братства (І. Франко, Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 46) — 102.

[28] Про цей напад татар на Галичину досить докладно розповідає М. Бельський. Татари вийшли з Волощини на Покуття, вчинили там багато шкоди, потім пішли на Самбір, спалили Снятин, Жуків, Тлумач, Тисьменицю, Галич та багато інших міст (М. Бельський, Хроніка, стор. 1712—1714)—102.

[29] Похід Наливайка в Молдавію відбувся в 1595 році, а не в 1596, як помилково зазначено в літопису — 102.

[30] Северина Наливайка та інших керівників антифеодального повстання українських селян і козаків 1594—1596 років було схоплено 9 червня 1596 року. Наливайка, в особі якого польський уряд вбачав не звичайного бунтівника, а свого небезпечного політичного противника, було страчено у Варшаві 11 квітня 1597 року після Варшавського сейму, що засідав з 10 лютого до 25 березня 1597 року (М. Бельський, Хроніка, стор. 1743, 1764—1765)—102.

[31] Перша неділя великого посту в 1598 році припадала на 5 березня—102.

[32] У вид. НС, а потім і у вид. ЮРЛ зазначається, що тут іде мова про кого-небудь з сім'ї львівських купців Мигалових, прізвище яких згадується в літопису під 1642 роком. Але, безумовно, це не так. Немає сумніву, що тут говориться про Михаїла I Хороброго, волоського воєводу, претендента на молдавське господарство, проти якого вела боротьбу Польща, що висунула на престол молдавського господаря свого ставленика Ієремію Могилу (див. звістки «Острозького літописця» під 1600 роком)—102.

[33] Мова йде про самозванця Лжедмитрія, що видавав себе за сина Івана IV Грозного, якому покровительствував сандомирський воєвода, самбірський і львівський староста Юрій Мнішок і віддав за нього свою дочку Марину (С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. IV (тома 7-8), стор. 408—410; К. Маркс, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 168) — 102.

[34] Тут розповідається про Станіслава Стадницького, власника міста Ліско на річці Сян (звідси — ліський), перемишльського каштеляна, який під час збройної сутички під Перемишлем 19 листопада 1605 року забив перемишльського старосту, королівського референдарія Фому Дорогоєвського (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 233)—102.

[35] Чи був Лжедмитрій I у Львові перед від'їздом до Москви, в інших джерелах звісток не знаходимо. В «Хроніці міста Львова» Д. Зубрицького про цей факт згадки немає. Однак відомо, що, прибувши до Москви, самозванець відправив у Львів на 300 карбованців соболів для будівництва там православної церкви Успіння Богородиці. Цей подарунок міг бути і не пов'язаний з відвідуванням Лжедмитрієм Львова, а зроблений з метою привернути до себе православне населення міста (С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. IV (тома 7-8), стор. 429—430) — 102.

[36] Під цим роком автор Львівського літопису зібрав звістки, що стосуються тривалого періоду боротьби польських магнатів за підкорення Польщею Російської держави. Ця боротьба закінчилася лише в жовтні 1612 року вигнанням польських інтервентів з Москви і нищівною поразкою їх — 103.

[37] Це був один з найбільших рокошів під керівництвом М. Зебржидовського і Я. Радзівілла проти польського короля Сигізмунда III. Пійманий і доставлений у Краків один з найактивніших рокошан Ян Щесни Гербурт був відданий до суду і засуджений до смертної кари, але вирок не було виконано. Затримання Яна Щесного Гербурта та інших рокошан і висловлення ними покірливості королю відбулося не в 1606 році, як зазначено в літопису, а в 1607 році (История Польши, т. I, стор. 248—249; В. Грабеньский, История польского народа, стор. 178—180) — 103.

[38] Кафедральна Георгієвська, або св. Юрія церква у Львові, що відігравала в ті часи важливу роль не тільки в релігійному, але і в громадсько-політичному житті, «же всі врочистості і публічні діла звикли в церкві кафедральной святого Юрія львовской отправоватися» (С. Величко, Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке, т. III, К., 1855, стор. 252) — 103.

[39] Д. Зубрицький події, описані в літопису під 1607 роком, відносить до 1606 року (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 233—234) — 103.

[40] Гедеон (Григорій) Балабан, львівський єпіскоп, син попереднього львівського єпіскопа Арсенія Балабана — 103.

[41] Під 1608 роком літописець описав збройну боротьбу, що точилася між шляхтичами Стадницькими і Опалінськими з 1607 року до серпня 1610 ро-

ку. Станіслава Стадницького, про якого тут іде мова, було забито 20 серпня 1610 року (S. Łosiński. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku, tom drugi, Wojny prywatne, стор. 377, 441—442)—103.

[42] Потоцький Стефан, коронний підкоморій — 103.

[43] Тут, як і в інших подібних випадках, автор літопису розуміє територію України, що перебувала під владою Польщі — 103.

[44] Події, описані тут, відбувалися весною 1614 року, а не 1615 року, як зазначено в літопису. Вираз «палити конфедерацію» означає спалення конфедератами акту про саморозпуск конфедерації (С. Жолкевський, Писання, стор. 219—221; Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 243—247)—103.

[45] Ці події відбувалися в 1614 — 1615 роках, а не в 1616 році, під яким подано про них звістки в літопису (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 247—248) — 104.

[46] Свято ушестя у 1618 році припадало на 14 травня — 104.

[47] Битва під Цецорою відбулася не в 1619 році, як зазначено в літопису, а близько 1 вересня 1620 року (Історія Української РСР, т. 1, стор. 186) — 104.

[48] Події, описані в літопису під 1620 роком, відбулися в 1621 році (История Хотинского похода Якова Собеского, 1621 — Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II (первая половина XVII ст.), стор. 40—126) —104.

[49] Тобто після 29 червня — 105.

[50] Після 15 серпня — 105.

[51] Ярославський ярмарок відкривався кожного року 15 серпня— 105.

[52] Гетьман Михайло Дорошенко був обраний в кінці 1625 року, загинув у 1628 році під час походу запорізьких козаків у Крим.— Акт про комісію під Куруковом на місцевості під назвою Медвежі Лози (Н. Маркевич, История Малороссии, т. III, М., 1842, стор. 21—30)—105.

[53] Мова йде про війну Польщі з Швецією, що почалася вторгненням у 1625 році шведського короля Густава Адольфа в польську Лівонію. В наступному 1626 році воєнні дії було перенесено в польську Прусію (История Польши, т. I, стор. 255—256)—105.

[54] Заслуговує на увагу той факт, що в обох літописців найменування Україна вживається для назви території України на протязі всього часу і лише з 1648 року рівнобіжно з цим найменуванням автори почали вживати найменування Військо Запорізьке, яке одночасно означало і територію України і військову організацію козаків. Автор Львівського літопису з 12 випадків згадування території України в цілому 9 разів вжив термін Україна і лише 3 рази, починаючи з 1648 року, вжив термін Військо Запорізьке. Автор Острозького літописця про територію України в цілому згадує лише один раз під 1607 роком, вживаючи найменування Україна — 105.

[55] Київському митрополиту Іову Борецькому — 106.

[56] Перед святом пасхи, яка в 1630 році починалася 28 березня — 106.

[57] Григорій (Грицько) Савич Чорний, обраний 1629 року на гетьмана реєстрових козаків, проводив угодовську політику по відношенню до польської шляхти. Боротьба між козаками, що не увійшли в реєстр, і реєстровцями, серед яких переважали заможні козаки, набрала форми гострої збройної сутички. Випищики, обравши в кінці 1629 року гетьманом Тараса Федоровича (Трясила), розгромили в 1630 році верхівку реєстровців і стратили гетьмана реєстрових козаків Григорія Чорного, як зрадника (Історія Української РСР, т. I, стор. 188—189)—106.

[58] Лащ-Тучапський Самуїл, коронний стражник — 106.

[59] Потоцький Микола, польний гетьман — 106.

[60] Тарас Федорович (Трясило) (див. коментар 57)—106.

[61] Сьома субота після пасхи в 1630 році припадала на 15 травня — 106.

[62] Мабуть, білий прапор, який з незапам'ятних часів правив за сигнал припинення битви, а також був ознакою мирних намірів — 107.

[63] Тут в літопису трапилася помилка. Димер ніколи жодному з Вишневецьких не належав. Димер в цей період входив до складу королівських

земель і був окремим старроством. 1631 року Димер належав старості Юрію Лясоті, після смерті якого це староство перейшло до Яна Лянцкоронського, а по смерті останнього 1647 року — до його сина Станіслава Лянцкоронського, скальського старости (Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajow słowianskich, tom II, Warszawa, 1881, стор. 246, 247) — 107.

[64] Мається на увазі євангельська притча про багатого і Лазаря. Як, за притчею, багатий не був спроможним підпорядкувати своїй волі («на тім світі») бідного Лазаря, так і польські магнати виявилися не в силі зламати опір українських козаків — 107.

[65] Після свята тройці і св. духа, які 1630 року відзначалися 16 і 17 травня в неділю і понеділок. Найближча п'ятниця після тройці припадала на 21 травня — 108.

[66] Неділя всіх святих або перша неділя після тройці в 1630 році припадала на 30 травня — 108.

[67] Гетьман Тарас Федорович (Трясило) — 110.

[68] Літописець свідомо назвав гетьмана Оренду «ніякись» (якийсь). Гостра боротьба серед козацтва проти угодовства гетьманів польсько-шляхетському урядові привела до заміни протягом двох років декількох гетьманів, серед яких були і випадкові люди. Після Тараса Федоровича (Трясила) було обрано гетьманом Антона Конашевича Бута, але вже 8 червня того ж 1630 року, під час переговорів з козаками під Переяславом Конецьпольський затвердив гетьманом козаків Тимоша Михайловича Орендаренка (Оренду), якого літописець, очевидно, і відніс до випадкових гетьманів. Влітку 1631 року замість Орендаренка гетьманом реєстровців було обрано Івана Кулагу-Петражицького, якого влітку наступного 1632 року було скинуто і на його місце обрано Андрія Гавриловича (Діденка) (К. Г. Гуслистий, Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.— Нариси з історії України, вип. III, стор. 136, 138, 139) — 111.

[69] Рік смерті польського короля Сигізмунда (Жигмунта) III Вази в літопису зазначено неправильно. Він помер 20 квітня (ст. ст.) 1632 року — 111.

[70] Польський король Владислав IV обраний на престол 8 листопада 1632 року — 111.

[71] Обрання Петра Могили на київську митрополію проводилося 3 грудня 1632 року, а посвячення відбувалося 24, 27 і 28 квітня 1633 року у львівській місцевій братській церкві успіння богородиці, побудованій на кошти сім'ї Могил. В обряді посвячення брали участь єпіскопи: львівський — Ієремія Тисаровський, смоленський (кол. пінський і туровський) — Авраамій, луцький — Ісаакій Черчицький і мілецький архімандрит (кол. холмський єпіскоп) — Паїсій Іполитович Черкавський. Місцем свого обрання і посвячення на київського митрополита Могила обрав Львів невипадково. Петро Семенович Могила походив з середовища молдавської аристократії. Він обрав місцем своєї діяльності Україну і відомий, як церковно-політичний та культурний діяч першої половини XVII століття. Діяльність Петра Могили дуже суперечлива. Обстоюючи інтереси вищого православного духовенства на Україні і верхівки української шляхти, він намагався догодити їм всім, виходячи з їх політичної орієнтації. Петро Могила виступав прихильником Польщі, але разом з тим він боровся з католицькою церквою проти унії; обстоюючи православ'я, він одночасно виступав проти возз'єднання України з Росією. В Києві широкі кола православного населення, в тому числі і козацтво, були незадоволені діяльністю Могили, особливо в галузі шкільної освіти, тому що запрошені ним з Львова ієромонах Ісаія Трофимович, монах Сильвестр Косов та інші на посади викладачів лаврської школи звинувачувалися в хиткості своїх переконань і в прихильності до унії. Справа доходила до того, що, за словами С. Косова, «був такий час, що ми, висповідавшись, тільки й чекали, що ось почнуть начиняти нами дніпровських осетрів, або ж того огнем, іншого мечем відправлять на той світ». Ясно, що за таких обставин у Києві Петро Могила міг зустріти активну протидію своєму посвяченню, особливо з боку простого народу, незважаючи на згоду польського короля Владислава IV і благо-

словіння константинопольського патріарха Кирила Лукариса. Становище ускладнювалося ще й тим, що ще був живий попередній київський митрополит Ісаія Копинський, який не думав відмовлятися від своїх прав і мав у Києві численних прихильників (С. Голубев, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, К., 1883, стор. 433, 437, 537, 544—547; М. А. Максимович, Собрание сочинений, т. I. Отдел исторический, стор. 390—394)—112.

[72] Сейм, який відбувався в Кракові з 8 лютого до 17 березня 1633 року, оголосив війну Росії, яка обложила Смоленськ, за те, що Владислав, всупереч Деулинському мирному договору, продовжував іменуватися московським царем — 112.

[73] В інших джерелах цей турецький воєначальник іменується Абазі паша (Г. Грабянка, Летопись, К., 1854, стор. 41) — 112.

[74] Тут в літопису має місце помилка, або вірніше плутанина в іменах молдавських господарів. Після Мирона Барновського, що був на господарстві вдруге з квітня 1633 року до 2 липня того ж року, молдавським господарем настав Мойсей Могила (вдруге, з 2 липня 1633 року до квітня 1634 року) — один з синів Симеона Могили, яких у нього було п'ять: Михаїл, Гавриїл, Мойсей, Іоан і Петро, причім останній з них проживав на Україні і займав посаду київського митрополита. Симеон Могила був господарем Волощини з жовтня 1600 року до червня 1601 року і з липня 1601 року до серпня 1602 року, а господарем Молдавії він був з 10 липня 1606 року до 24 вересня 1607 року (С. Голубев, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, стор. 6, 35; Chronologia polska, Warszawa, 1957, стор. 467, 469) — 112.

[75] Михаїл Федорович Романов — 113.

[76] Мова йде про синів польського короля Сигізмунда III Вази. З п'яти його синів старший Владислав був польським королем з 8 листопада 1632 року до 20 травня 1648 року. Другий його син Ян Казимир був польським королем з 22 листопада 1648 року до 16 листопада 1668 року, коли відмовився від престолу. Третій — Ян Ольбрахт, який в літопису помилково називається «намолодшим», був краківським біскупом і помер 1634 року. Четвертий — Король Фердинанд був вроцлавським біскупом і помер 1655 року. П'ятий — наймолодший, що помер 1634 року, звався Олександр Кароль (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 278; M. Bobrzyński, Dzieje Polski w zarysie, tom II, Warszawa, 1927, стор. 302) — 113.

[77] Сейм відбувався з 31 січня до 13 березня 1635 року в Варшаві — 114.

[78] Слово «дунай» означає розлив води, взагалі велике скупчення води. Вислів «где Ніпр упадає в дунай» слід розуміти так, що місце для будування фортеці Кодака було обрано там, де Дніпро, проминувши пороги, широко розливається по рівнині — 114.

[79] Це був Сулима Іван Михайлович. Побудовану поляками в липні 1635 року фортецю Кодак Сулима зруйнував у серпні того ж року — 114.

[80] Мабуть, ці події відбулися 11 серпня 1635 року, бо успінський піст (спасівка) починається 1 серпня, а свято успіння божої матері відмічається 15 серпня — 114.

[81] В Хроніці міста Львова Д. Зубрицького значиться, що львівський уніатський архієпіскоп Іоан Прухницький помер 1633 року, а новий архієпіскоп Станіслав Гроховський настав у 1634 році, який 1635 року був у складі екзекуційної комісії, призначеної польським королем для розгляду справ львівських мешканців, що відмовилися виконувати фортифікаційні роботи та відбувати інші повинності. В «Дополнениях к Сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год» А. С. Петрушевича під 1634 роком значиться, що архієпіскоп С. Гроховський в цьому році побудував у Львові кам'яний будинок для своєї резиденції. Автор Львівського літопису, мабуть, дотримувався старого календаря, внаслідок чого подія, що відбулася 8 листопада 1634 року, в день святого Михаїла, у нього значиться під 1635 роком (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 278, 279, 282; А. С. Петрушевич, Дополнения к Сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год, стор. 186) — 114.

[82] День св. Мартина католики відмічають 11 листопада. Цей сейм був надзви-

чайним і відбувався з 21 листопада до 8 грудня 1635 року у Варшаві — 114.

[83] Тобто з 17 на 18 квітня 1636 року — 115.

[84] Мова йде про Анну Алоїзу Острозьку, дружину віленського воєводи Яна Кароля Ходкевича, яка була дочкою Олександра Василія-Костянтиновича Острозького, київського воєводи, і його дружини Анни, у дівоцтві Костка. Одержавши у спадщину від свого батька Яна Костки, сандомирського воєводи, величезні володіння, в тому числі і місто Ярослав у Галичині, Анна Костка від назви цього міста звичайно іменувалася княжною ярославською — 115.

[85] Перед святом тройці, яка 1636 року припадала на 12 червня — 115.

[86] Тут розповідається про Станіслава Даниловича, сина руського воєводи Яна Даниловича. Початкова фраза цього оповідання має саркастичний характер, що властиво для мови автора Львівського літопису в багатьох випадках, коли він розповідає про шляхтичів та про їх вчинки — 115.

[87] Казановський Мартин — 116.

[88] Сапєга Ян Станіслав — 116.

[89] Назване в літопису свято діви Марії відмічається католиками 2 лютого. Сейм відбувався з 20 січня до 3 березня 1637 року у Варшаві — 116.

[90] За євангельською легендою, з такими словами Ісус Христос звернувся до жителів міст Віфсаїди і Капернаума, які нехтували християнську релігію. Марновірні чутки, подібні до описаних в літопису, мали, очевидно, на думку віруючих, віщувати неминуче боже покарання католиків за утиски над православними християнами — 117.

[91] Тобто 5 грудня, напередодні дня пам'яті єпіскопа Миколая Мірлікійського — 118.

[92] Замойський Томаш (Фома), син великого коронного канцлера Яна Замойського — 118.

[93] Дружина Томаша Замойського Катерина Олександрівна, княжна Острозька — 118.

[94] В інших джерелах, в тому числі і в тексті присяги козаків, даній ними на раді під Боровицею 20 лютого 1638 року, Василь Томашик називається Василем Томиленком (Архив Юго-западной России, ч. III, т. I, стор. 367) — 118.

[95] Сейм відбувався з 10 березня до 1 травня 1638 року у Варшаві — 118.

[96] Перед святом пасхи, яка за римсько-католицьким календарем у 1638 році починалася 4 квітня — 119.

[97] На свято тройці, яка в 1638 році припадала на 23 травня — 119.

[98] Тобто після 29 червня — 119.

[99] Тут мова йде про події 1637 року, які автор літопису згадує за аналогією, у зв'язку з пожежами 1638 року (див. звістки літопису про пожежі в записах під 1637 роком) — 119.

[100] Автор літопису мав на увазі біблійну легенду про «кари єгипетські», в яких у вигляді стихійних бід начебто здійснювалася «кара божа» за утиски єгипетським фараоном (царем) ізраїльського народу — 120.

[101] Див. коментар 51 — 120.

[102] Свято тройці в 1640 році припадало на 31 травня. День Костянтина і Єлени в цьому році дійсно був у четвер 21 травня — 120.

[103] День Федора Тірона відмічався 17 лютого. Д. Зубрицький смерть львівського православного епіскопа Ієремії Тисаровського відносить на 12 березня (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 288) — 120.

[104] Морова хвороба поширилася тоді на все місто Львів і дійшла навіть до одної з приміських парафій церкви св. Параскеви, або П'ятниці, завдавши шкоди цьому району (Д. Зубрицький, Хроніка міста Львова, стор. 289) — 120.

[105] Тобто в один день: у православних — 10 квітня за ст. ст., а у католиків — 20 квітня за н. ст. Тут у звістках літопису трапилася плутанина в роках. Свято Георгія побідоносця, що відмічається 23 квітня, в 1643 році дійсно припадало на неділю. Пасха ж «вкупі» була в 1642 році — 120.

[106] Мова йде про кафедральну церкву у Львові (див. коментар 38) — 120.

[107] Тобто 16 лютого за н. ст. За іншими відомостями, С. Гроховський по-

мер 1 березня 1644 року (Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana, t. XXV—XXVI, Warszawa, 1900, стор. 869) — 120.

[108] Василій Лупул — 120.

[109] Час, коли відбулася битва під Жовтими Водами, в літопису зазначено неправильно. Військові дії між повсталими українськими козаками і польськими військами розпочалися ще за життя польського короля Владислава IV, а не через тиждень після його смерті, як про це сказано в літопису. Владислав IV помер 10 травня за ст. ст. (20 травня за н. ст.). Польське військо під командуванням М. Потоцького вирушило в похід на Україну 15 лютого 1648 року. Перший бій між козаками і передовими загонами польських військ під Жовтими Водами відбувся 19 квітня. Після смерті Владислава IV відбулася 16 травня Корсунська битва. Під час цієї битви польські гетьмани потрапили в полон до козаків (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 22—24; Летопись Самовидца, стор. 7—11) — 121.

[110] Чапліцький Данило, чигиринський підстароста — 121.

[111] Конецьпольський Олександр — 121.

[112] Посольство Богдана Хмельницького у Варшаву складалося з чотирьох чоловік: Вешняка (Якубовича) Федора, що був тоді черкаським полковником, Мозири Лукіяна, корсунського полковника, Болдарта Григорія, запорізького козака та Петрушенка Івана, писаря Війська Запорізького. Посольство поряд з іншими питаннями висувало, як основну вимогу, вивід польських військ з України і наполягало на скасуванні «Ординації війська запорізького реєстрового» 1638 року (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 24; Історія Української РСР, т. I, стор. 214) — 121.

[113] Заславський Владислав Домінік — 121.

[114] Вишневецький (Вишневецький-Корибут) Ієремія Михаїл Михайлович — найхарактерніший зразок відступництва українського шляхтича від православ'я і зради своєму народу. Син православних батьків Михайла Вишневецького і Раїни Могили, Ієремія Вишневецький не зважив на заповіт своєї матері, яка на смертній постелі, в присутності архімандрита Густинського монастиря, духівника княгині, Ісаїї Копинського, молила і заклинала страшними клятвами свого сина зберегти віру батьків. Не зважив І. Вишневецький і на поради свого дядька по матері Петра Могили, який закликав його залишитися при вірі своїх предків. Знехтував він також і доводами Ісаїї Копинського, в той час київського митрополита, який у спеціальному посланні від 7 травня 1634 року нагадав І. Вишневецькому про заповіт матері і умовляв його повернутися до віри батьків. На зраду своєму народові І. Вишневецький ішов свідомо. Зразу ж після смерті матері він піддався впливові єзуїтів, уже в 1631 році прийняв католицтво і почав настирливо насаджувати католицизм у своїх неосяжних володіннях на Лівобережжі, побудував костьоли в Прилуках, Лубнах, Ромнах, Лохвиці, Білому Камені, Мошнах. Але ворожа діяльність І. Вишневецького по відношенню до українського народу не обмежувалася лише релігійними утисками. Під час селянських повстань, особливо в роки визвольної війни, він став душителем і катом українських народних мас. Свою жорстокість він здійснював люто, перевершуючи всіх іноземних гнобителів, в тому числі турків і татар, цих одвічних катів православного люду і непримиренних ворогів всіх слов'янських народів. В роки визвольної війни І. Вишневецький здобув собі славу першого героя панської Польщі, а український народ нагородив його презирливим ім'ям «Палія», жорстокість і бузувірство якого затаврував у своїх народних думах та історичних піснях (П. Т. Викторовский, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып, 1, К., 1912, стор. 89—97) — 122.

[115] Остророг Миколай — 122.

[116] Після розгрому польського війська під Жовтими Водами і Корсунем та полонення обох гетьманів на чолі польської армії було поставлено трьох бездарних командуючих: Д. Заславського, М. Остророга і О. Конецьпольського. Ієремія Вишневецький очолював велике з'єднання польсько-шляхетського війська і діяв самостійно, застосовуючи найжорстокіші заходи, щоб придушити пов-

стання українських селян і козаків (Історія Української РСР, т. 1, стор. 215—216) — 122.

[117] Сенявським Миколаєм — 122.

[118] Вишневецький Ієремія — 122.

[119] Яна Казимира, брата попереднього польського короля Владислава IV. Звістка літопису про посольство Богдана Хмельницького до польського сенату помилкова (див. вище, стор. 95) — 122.

[120] Свято трьох королів відмічається католиками 6 січня (н. ст.). Коронація Яна Казимира на польський престол відбувалася 17 січня. Сейм засідав з 19 січня до 13 лютого 1649 року у Варшаві — 123.

[121] Киселя Адама — 123.

[122] До свята тройці, яке в 1649 році припадало на 13 травня — 123.

[123] Це відбувалося в лютому 1649 року — 123.

[124] Петрів піст (петрівка) припадає на час з 24 травня до 28 червня — 123.

[125] 30 червня — 123.

[126] Замойського Томаша (Фоми) — 123.

[127] Фірлей Андрій Андрійович — 123.

[128] Лянцкоронський Станіслав — 124.

[129] Ксенцьпольський Олександр — 124.

[130] Корецький Самуїл Кароль — 124.

[131] Ця подія відбулася 30 червня — 124.

[132] Іслам Герей — 124.

Острозький літописець

[133] Початок будівництва стіни навкруги Вільно і відновлювання укріплень замку для оборони від татар відноситься до 1505 року (М. Бельський, Хроніка, стор. 926) — 125.

[134] Вічовий дзвін було знято і відправлено в Новгород 13 січня 1510 року — 125.

[135] Про цей напад татар на Україну досить докладно розповідає М. Бельський (М. Бельський, Хроніка, стор. 963—966; див. вище, стор. 60—61) — 125.

[136] Автор Острозького літописця, користуючись «Хронікою» М. Бельського, як джерелом для свого літопису, часто буквально слідував за останнім. В даному разі, як і в інших подібних випадках, літописець дивився на події очима автора «Хроніки» і називав польські та литовські війська «нашими», а російські військові сили він розглядав, як ворожі Литві і Польщі. Кількість втрат російського війська в літопису зазначено неправильно. М. Бельський свідчить, що втрати російських військ становили 40 тисяч чоловік. Мабуть, у літопису тут трапилася помилка або зроблена описка під час переписування документа. Втрати ж поляків у битві під Оршею у Бельського явно применшено. Він говорить, що там було убито лише чотири значних чоловіки, близько п'ятисот рядових і тільки поранених виявилося немало (М. Бельський, Хроніка, стор. 976; К. Маркс, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 160) — 125.

[137] Тут мова іде про одруження Іллі Острозького з покоївкою польської королеви Бони Беатою, дочкою Андрія Костелецького, коронного підскарбія, войницького каштеляна і великого краківського радника (М. Бельський, Хроніка, стор. 986) — 125.

[138] Це був найбільш спустошливий напад кримських татар на Поділля і Волинь, з яким пов'язується початок дій проти татар українських козаків (М. Бельський, Хроніка, стор. 989; див. вище, стор. 61—62) — 125.

[139] Мова йде про Романа Острозького, онука Костянтина Івановича Острозького. Можливо, що це був син Іллі Костянтиновича Острозького (М. Бельський, Хроніка, стор. 992) — 125.

[140] Турецькі війська Селіма I Грозного завоювали Сірію, Єгипет і Аравію в 1514—1516 роках. Селім помер 1520 року — 125.

[141] Костянтин Іванович Острозький — 125.

[142] Польський король Сигізмунд II Август — 125.

[143] За іншими відомостями кількість людей, забраних у неволю під час цього нападу на Російську державу татарських орд, досягала 800 тисяч чоловік (С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 267) — 125.

[144] Мова йде про невелике місто, але могутню фортецю в Трансільванії (Семиградді), біля підніжжя Карпат, на річці Саві при впадінні її в Дунай. Це місто румунською мовою зветься «Alba-Julia», а угорською «Fehé.wáros», тобто «Білий город», яке і взяв турецький султан Сулейман II — 126.

[145] Див. коментар 6 — 126.

[146] Острозький Василій Костянтин Костянтинович при хрещенні був названий Василієм. Дане ім'я і є справжнім ім'ям цього Острозького. Костянтином його називали ім'ям батька по традиції. Іменування цього Острозького Костянтином або Костянтином Василієм неправильне. Його слід іменувати Василій Костянтин Костянтинович (Русский биографический словарь, Обезьянов—Очкин, СПб., 1905, стор. 461—462) — 126.

[147] Костянтин Іванович Острозький — 126.

[148] Тут у літопису трапилася помилка або описка. Папа Климент VII, уклавши перемир'я з Карлом V, дав йому для розплати з військом 300 000 («trzykroć sto tysięcy») крон (М. Бельський, Хроніка, стор. 1041) — 126.

[149] Польське військо під командуванням коронного гетьмана Яна Тарновського 22 серпня 1531 року під Обертином розбило наголову війська молдавського господаря Петра IV Рареша (Петрила), який порушив мирні відносини з Польщею, вторгнувся влітку 1531 року на Покуття, розорив Коломию, Снятин, Тисменицю та ряд інших міст і дійшов до Галича (М. Бельський, Хроніка, стор. 1055) — 126.

[150] Дашкевич Остафій — 126.

[151] Мова йде про московського великого князя Василія III Івановича і про його сина Івана, майбутнього російського царя Івана IV Грозного. Цінну характеристику цих російських царів та їх епохи подає К. Маркс (К. Маркс, Хронологические выписки. — Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 161, 163) — 126.

[152] Це був один з чергових нападів татар на українську територію. Завдяки оборонним заходам польського уряду татари змушені були відійти, захопивши лише близько 15 тисяч чоловік в полон (М. Бельський, Хроніка, стор. 1065) — 126.

[153] Ян Тарновський — 126.

[154] Напад татар, що відбувся 20 липня — 126.

[155] Сигізмунд II Август, що народився 1 серпня 1520 року, вже 18 жовтня 1529 року був обраний великим литовським князем, а 18 грудня того ж року, ще за життя свого батька, польського короля Сигізмунда I Старого, він був обраний польським королем і 20 лютого 1530 року коронований польською короною. На сеймі в Кракові, що засідав з 12 листопада 1536 року до 2 березня 1537 року, Сигізмунд II Август присягою підтвердив права і вольності Корони, погодившись на те, що, поки живий його батько, він не буде користуватися своїм королівським правом. Додержання цих умов підтвердив також король Сигізмунд I Старий своїм листом на ім'я коронних станів. Сигізмунд II Август вступив на королівський престол лише в 1548 році після смерті свого батька, який помер 1 квітня 1548 року (М. Бельський, Хроніка, стор. 1074) — 126.

[156] Це був рокош проти польського короля Сигізмунда I Старого, який намагався обмежити вольності і права дрібної шляхти та придушував протестантський рух — 126.

[157] Мова йде про турецького султана Сулеймана II, який 1538 року вторгся в Молдавію і поставив на молдавське господарство свого ставленика Стефана V Лакусту — 126.

[158] Намагаючись прибрати до своїх рук всю Угорщину, турецький султан Сулейман II вступив 26 червня 1541 року в Буду (Будзин). Вдова короля східної частини Угорщини Яна Заполія Ізабелла виїхала з міста, а її малолітній син Ян

Сигізмунд потрапив до рук султана. Визнавши Яна Сигізмунда угорським королем, султан повернув його матері. Ізабелла разом з сином виїхала до Трансільванії (Семиграддя), яку турецький султан визнав за Яном Сигізмундом і видав йому про це відповідний привілей (див. коментар 10) — 127.

[159] Рік народження Яна Замойського в літопису зазначено неправильно. М. Бельський називає датою народження Замойського 8 березня 1542 року, яка і прийнята в історичній літературі (М. Бельський, Хроніка, стор. 1089) — 127.

[160] Польський король Сигізмунд І Старий — 127.

[161] Петроковський сейм засідав з 31 жовтня до 12 грудня 1548 року. На цьому сеймі поглибилася боротьба між депутатами від землевласників, які домагалися рівноправ'я для свого стану, і представниками крупних магнатів, що одержали від королів різними шляхами величезні земельні володіння і значну політичну владу. Саме тут особливо виявилася криза, що назрівала в державному ладі і у всій системі управління в Польщі та Литві в другій половині XVI століття (М. Бельський, Хроніка, стор. 1096—1099; Г. Шмитт, История польского народа, т. II, стор. 49—51; В. Грабенський, История польского народа, стор. 107—108) — 127.

[162] Події, описані під 1550 роком, М. Бельський відносить на 1551 рік (М. Бельський, Хроніка, стор. 1107—1108) — 127.

[163] Дочку Беати, у дівоцтві Костелецької, та Іллі Острозького (див. коментар 137) Гальшку Острозьку Д. Сангушко викрав після того, як йому було відмовлено в сватанні до неї. Ця подія, характерна для історії фамільної й династичної боротьби в Польщі та Литві XVI—XVII століть, відноситься не до 1550 року, як зазначено в літопису, а до 1553 року. Приводом для гонитви М. Зборовського за Д. Сангушком було намагання Зборовського одружити з Гальшкою Острозькою — єдиною спадкоємницею багатих фамільних помість Іллі Острозького — одного з своїх синів. Однак здійснити цей задум Зборовському не вдалося (М. Бельський, Хроніка, стор. 1116—1117; П. Т. Викторовский, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 7; И. Шараневич, Гальшка Острожская, Историческое исследование, Львов, 1880) — 127.

[164] Див. коментар 11 — 127.

[165] Див. коментар 11—127.

[166] На початку 1563 року російський цар Іван IV Грозний з великим військом вирушив на Полоцьк — важливий стратегічний і торговий пункт. Події розгорталися досить швидко. До 31 січня було закінчено облогу міста, а 15 лютого Полоцьк здався (М. Бельський, Хроніка, стор. 1145—1146; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 575—576) — 127.

[167] Стефан VII Томша, ставши господарем Молдавії, скарав на смерть попереднього молдавського господаря-узурпатора Якова Василаки Геракліда — 127.

[168] Тут у літопису невдало викладено звістки «Хроніки» М. Бельського про битву під Невелем, в якій говориться, що російські війська в кількості 40 тисяч чоловік зазнали поразки, втративши убитими близько 7—8 тисяч чоловік (М. Бельський, Хроніка, стор. 1151—1152) — 127.

[169] Дмитра Вишневецького страчено в 1564 році — 127.

[170] Цей напад татар на Україну М. Бельський описав під 1566 роком (М. Бельський, Хроніка, стор. 1163) — 127.

[171] Приводом для скупчення великого польського війська під Радошковичами була авантюрна спроба короля Сигізмунда II Августа за допомогою якогось Козлова, що втік з Росії в Литву, схилити на свій бік російських вельмож і захопити владу в Російській державі. Змову було розкрито, а Козлова і декількох вельмож страчено. Після цього король військо розпустив, але один загін на чолі з Яном Ходкевичем, жмудським старостою, послав, щоб захопити російський замок Ула. З Полоцька була надіслана допомога оточеному гарнізону, яка швидко прибула на місце і допомогла відстояти фортецю. Поляки виявили боягузтво і з соромом та великими втратами примушені були відступити, про що Ходкевич

доносив королю в своєму листі (М. Бельський, Хроніка, стор. 1165; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 555, 584—585) — 127.

[172] М. Бельський твердить, що фортеця Ула була взята і спалена польськими військами під начальством Романа Сангушка. Описуючи облогу цієї фортеці на початку 1568 року гетьманом Ходкевичем, С. Соловйов про взяття її у вересні 1568 року польним гетьманом Романом Сангушком не згадує (М. Бельський, Хроніка, стор. 1166; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 584—585) — 127.

[173] Описуючи цей епізод, М. Бельський розповідає, що поляки під командуванням серадзського воєводи Альбрехта Ласького взяли Очаків і захопили великий полон. Однак ця здобич їм на користь не пішла, тому що самі поляки з великими труднощами ледве вибралися з-під Очакова, переслідувані татарами, лише встигаючи від них відстрілюватися (М. Бельський, Хроніка, стор. 1166) — 127.

[174] Тут іде мова про козаків, які, за звістками «Исторического собрания» С. Лукомського під 1566—1570 роками, «с вожжами своїми с Бирулею, с Минком і Іскоркою служили Польськой республике против Росії з немалою пользою». Російські війська і загін ногайських татар з 6 тисяч чоловік на чолі з воєводами Шереметьєвим, Василієм Бутурліним і Григорієм Соборовим 29 вересня (н. ст.) 1568 року підступили до Вітебська. Вітебський воєвода Станіслав Пац тільки хитрощами врятував замок від падіння, заявивши, що нібито йому на допомогу має прийти литовський гетьман Роман Сангушко, що примусило російські війська відійти від Вітебська (Лєтопись Самовидца, стор. 333; М. Бельський, Хроніка, стор. 1166—1167) — 127.

[175] На об'єднаному засіданні сеймів Польщі і Литви, яке відбулось з 10 січня до 31 серпня 1569 року в Любліні, внаслідок угоди, складеної 1 липня, було завершено процес об'єднання двох держав, який розпочався ще в 1385 році укладенням між Польщею і Литвою Кревської унії. Наслідком Люблінської унії була втрата Литвою незалежності, необмежене панування польської шляхти на українських і білоруських землях та надзвичайне загострення протиріч між пануючими станами і трудящими України й Білорусії (М. Бельський, Хроніка, стор. 1169; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 614; Історія Української РСР, т. 1, стор. 151—153) — 127.

[176] На Люблінському сеймі 1569 року до Корони було приєднано також Крулевецьке князівство або Королівську Прусію. Крулевецький князь Альберт Фредерік приїхав на сейм і на загальному торжестві склав польському королю присягу на підданство (М. Бельський, Хроніка, стор. 1170; Г. Шмитт, История польского народа, т. II, стор. 78) — 127.

[177] Польський король Сигізмунд II Август не бажав відмовитися від зазіхань на російські землі і готувався продовжувати війну з Російською державою. Одночасно він намагався забезпечити мирні відносини з Туреччиною, яка завжди загрожувала польському тилові під час війни з Росією. З метою зміцнити мирні відносини з Туреччиною польський король послав до турецького султана Селіма II свого посла Петра Зборовського, який повернувся в Польщу 1569 року, уклавши з турками довічне перемир'я (М. Бельський, Хроніка, стор. 1173) — 127.

[178] Польський посол Андрій Тарановський виїхав у Туреччину не 1570 року, як зазначено в літопису, а 28 травня 1569 року. Тарановський побував у стані турецьких військ і побачив, які збитки і втрати зазнавали турецькі й татарські війська від війни з Росією. Таке становище турецьких і татарських військ допомогло Тарановському успішно виконати свою мирну місію (М. Бельський, Хроніка, стор. 1173—1197; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 602—604) — 128.

[179] Свято ушестя у 1571 році припадало на 24 травня — 128.

[180] Мова йде про з'їзд литовської шляхти, який відбувся 13 листопада 1572 року в полі, між Любліном і селом Бистрицею в одній милі від Любліна. Цей з'їзд був пов'язаний з наступними конвокаційним і елекційним сеймами, що мали від-

бутися в зв'язку з смертю короля Сигізмунда II Августа, який помер 7 липня 1572 року (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1226) — 128.

[181] Конвокаційний сейм, скликаний після смерті Сигізмунда II Августа, відбувався з 6 до 28.I 1573 року в Варшаві. Елекційний сейм, на якому польським королем було обрано французького принца Генріха Валуа, відбувався в полі, біля с. Камінь під Варшавою з 5.IV до 20.V 1573 року (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1236, 1264; Хронологія польська, стор. 482) — 128.

[182] Див. коментар 17 — 128.

[183] Див. коментар 18 — 128.

[184] Після втечі польського короля Генріха Валуа у Францію, внаслідок боротьби магнатської і шляхетської партій, в Польщі настало безкоролів'я, що тривало з 1574 до 1576 року (В. Г р а б е н ь с к и й, История польского народа, стор. 123) — 128.

[185] Після смерті турецького султана Селіма II на престол вступив його старший син Амурат III (див.: К. М а р к с, Хронологические выписки.—«Архив Маркса и Энгельса», т. VIII, стор. 55; Хронологія польська, стор. 462—463) — 128.

[186] Щоб припинити уперту боротьбу між магнатською і шляхетською партіями та щоб ліквідувати тривале безкоролів'я, шляхта проголосила популярну серед народу сестру Сигізмунда II Августа польською королевою, а Стефана Баторія — королем, зобов'язавши його одружитися з 54-літньою Анною Ягеллонкою, яка була старшою за Баторія на десять років (В. Г р а б е н ь с к и й, История польского народа, стор. 123—124; М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1364—1365, 1369—1374; див. також: К. М а р к с, Хронологические выписки.— Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 53—54) — 128.

[187] Див. коментар 19 — 128.

[188] Це був один з найспустошливіших нападів татар на Україну, яким поляки, у зв'язку з безкоролів'ям, не чинили жодного опору. Про цей напад докладно розповідає М. Бельський (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1366—1367; див. вище, стор. 65) — 128.

[189] Див. коментар 19 — 129.

[190] Новообраний польський король Стефан Баторій коронувався на сеймі в Кракові, що тривав з 31 березня до 29 травня 1576 року. Акт коронації відбувся 1 травня (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1383—1390) — 129.

[191] Історик І. Гаммер, автор багатотомної історії Турецької імперії, в сьомому томі цієї праці пише, що в 1577 році Богданич, бурграбій Остросічі, заявив протест урядові Оттоманської імперії з приводу знищення турецькими військами Бузина і Зассина (J. H a m m e r, Histoire de l'empire Ottoman, t. 7, Paris, 1837, стор. 385) — 129.

[192] Мова йде про козацького ватажка Сулгана П'ятигорця, що загинув у боротьбі проти татар, які вторглися на Волинь. Про ці події докладно розповідає М. Бельський (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1405—1406; Летопись Самовидца, стор. 358) — 129.

[193] В 1577 році, а за іншими джерелами — в 1578 році татари вторглися на Волинь, проти яких Василій Костянтин Острозький вирядив з Острога загін козаків з 300 чоловік на чолі з Сулганом П'ятигорцем. В героїчній боротьбі з татарами загинув увесь загін козаків, знищивши близько 600 татарів. З козаків врятувалося лише декілька чоловік, а сам П'ятигорець з кількома козаками замкнувся в млині, продовжуючи вперто оборонятися. Татари, втративши надію взяти козаків живими, спалили їх разом з млином. Після цього татари підійшли до Дубна, але не взяли його, хоч як татари, так і захисники міста зазнали чималих втрат (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1406—1407) — 129.

[194] Стефан Баторій, продовжуючи боротьбу своїх попередників проти німців за вихід Польщі до Балтійського моря, після тривалих і упертих битв, що коштували обом сторонам величезних жертв, нарешті оволодів Данцігом (Гданськом), жителі якого в кінці 1577 року склали присягу польському королю (М. Б е л ь с ь к и й, Хроніка, стор. 1415—1429; С. М. С о л о в ь е в,

История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 648—649) — 129.

195 Під час походу польської армії на Данціг татари вторглися в польські володіння на Поділлі і підійшли до Ізяслава. Стефан Баторій послав туди військо під начальством брацлавського воєводи Януша Збаразького, який дав татарам бій і примусив їх відступити (М. Бельський, Хроніка, стор. 1429)— 129.

196 Мова йде про татар, які вторглися в українські області в період масляної неділі, між 10 і 17 числами лютого, тільки не в 1577 році, як значиться в літопису, а в 1578 році (М. Бельський, Хроніка, стор. 1435—1436) — 129.

197 Василій Костянтин Костянтинович Острозький — 129.

198 Див. коментар 20, а також стор. 79— 129.

199 В цій звістці літопису є цінне висловлення турецького воєначальника, приятеля польського короля, Магмета-паші, про силу Російської держави. Магмет-паша в листі до польського короля попереджає, що російський цар є супротивник сильний, перший на світі після польського короля — 129.

200 Внаслідок неправильного викладу звісток «Хроніки» М. Бельського втрати російської армії в літопису показано дуже перебільшеними. В «Хроніці» говориться, що двадцятитисячне російське військо зазнало поразки. За звістками лівонських літописців у битві під Кессо росіян загинуло 6022 чоловіки із загальної кількості 18 тисяч воїнів (С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 646; М. Бельський, Хроніка, стор. 1443) — 129.

201 Скориставшись з того, що російський цар Іван IV Грозний основні сили своєї армії направив у Курляндію, Стефан Баторій 30 серпня 1579 року захопив і спалив Полоцьк, що був для Росії ключем до Лівонії і Литви (С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 653—654) — 129.

202 Облога київським воєводою князем Василієм Костянтином Острозьким Чернігова була тісно пов'язана із взяттям Стефаном Баторієм Полоцька. В той час, коли Баторій вступив у війну з Росією і облягав Полоцьк, щоб відкрити собі путь в Лівонію і Литву, з другого боку — Острозький сплюндрував Сіверську область до Стародуба і Почепа включно та зробив спробу взяти Чернігів. Однак внаслідок мужнього захисту міста Острозький змушений був облогу зняти і відступити, завдавши місту й околицям значних збитків (М. Бельський, Хроніка, стор. 1458—1459; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 654—655) — 129.

203 Ян Замойський став великим гетьманом з 1581 року — 129.

204 Польський король Стефан Баторій, намагаючись зміцнити королівську владу, спирався на дрібну і середню шляхту, захищаючи її від сваволі магнатів. Одночасно він вступив у боротьбу зі знаттю, яка не бажала рахуватися ні з державною владою, ні з законом. Баторій, всупереч привілею «Neminem captivabimus», вдавався навіть до смертної кари окремих представників знаті. Один з литовських панів, Григорій Остік, на основі доносу свого слуги Міровського, був звинувачений у зрадницьких зносинах з росіянами. З наказу короля його було ув'язнено, а потім обезглавлено (М. Бельський, Хроніка, стор. 1462—1463; В. Грабеньский, История польского народа, стор. 130—131) — 129.

205 Спроба Стефана Баторія розв'язати питання про передачу Польщі Лівонії та Курляндії дипломатичним шляхом ні до чого не привела, і влітку 1580 року війна між Польщею і Росією відновилася. Змінний успіх кожної з сторін, уперта оборона російськими військами Пскова, затяжна війна, що виснажила обидві сторони, примусили уряди воюючих сторін приступити до переговорів про перемир'я, яке було укладено 6 січня 1582 року терміном на 10 років (М. Бельський, Хроніка, стор. 1501—1503; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 669) — 129.

206 Дата смерті Костянтина Василій-Костянтиновича Острозького в літопису зазначена неправильно. В «Хроніці» М. Бельського відомостей про цей факт немає. Автор Острозького літописця, очевидно, користувався не зовсім точними

даними. Документи свідчать, що Костянтин Василій-Костянтинович Острозький фігурував у листі свого батька від 1 грудня 1592 року до Львівського братства, як ще живий. Дослідники відносять смерть Костянтина Василія-Костянтиновича Острозького на 1595 рік (М. А. Максимович, Собрание сочинений, т. I, Отдел исторический, стор. 190; П. Т. Викторовский, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 28) — 129.

207 Див. коментар 26 — 130.

208 Тут іде мова про події, що мали місце під час першого великого селянсько-козацького повстання, розпочатого в 1591 році, до якого примкнули реєстрові козаки на чолі з Криштофом Косинським. Автор літопису для цих звісток, мабуть, крім «Хроніки» М. Бельського, яка закінчується 1598 роком, уже користувався також й іншими джерелами. У Бельського немає згадки про облогу князем Олександром Острозьким Трипілля, в якому укріпилися козаки, як не згадується і про те, що козаки взяли Переяслав (М. Бельський, Хроніка, стор. 1689—1691; Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 65—67, 68—71) — 130.

209 Наближеність автора Острозького літописця до князів Острозьких, зокрема до Василія Костянтина Острозького, у якого Северин Наливайко перебував на службі, зумовила негативне ставлення літописця до Наливайка як керівника антифеодального повстання, що поширилося також на володіння Острозьких (див. коментар 30 та стор. 79—80) — 130.

210 Мова йде про трансільванського (семиградського) князя Сигізмунда Баторія, який разом з молдавським господарем Стефаном VIII Розваном і волоським господарем Михайлом I Хоробрим боровся за об'єднання всіх молдавських земель. Сигізмунд Баторій зазнав поразки в результаті зрадливого вбивства Михайла I Хороброго та втручання в молдавські справи Польщі, яка поставила господарем Молдавії свого ставленика Ієремію Могилу (С. Н. Палаузов, Румынские господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении, стор. 46—48, 104; История Молдавии, т. I, стор. 164—168; див. також: К. Маркс, Хронологические выписки. — Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 59) — 130.

211 Див. коментар 21 — 130.

212 Сніг випав 2 жовтня. Сіяли озимину після 21 листопада — 130.

213 Автор літопису мав на увазі розгром останнього сибірського князя Кучума, який у 1571 році зобов'язався було сплачувати дань Іванові IV Грозному, а потім убив російського посла і по відношенню до росіян займав ворожу позицію. Лише в серпні 1598 року загони Кучума були розбиті наголову російськими військами на чолі з воєводою Воєйковим (С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 687—688; там же, кн. IV (тома 7-8), стор. 374) — 130.

214 1600 року Михайло I Хоробрий вступив у Молдавію, щоб примусити польського ставленика Ієремію Могилу залишити молдавське господарство, яке вже до того було під владою Хороброго, але зазнав поразки від військ коаліції, що утворилася проти нього в складі Австрії і Польщі, підтриманих дворянством Трансільванії і партією Ієремії Могили в Молдавії. Михайло I Хоробрий був по-зрадницькому вбитий 19 серпня 1601 року підісланими до нього ставлениками австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга. Зневажливе ставлення літописця до Михайла I Хороброго відбиває вплив на автора літопису польського оточення, в якому він перебував (див. коментарі 32 і 210) — 130.

215 Боротьба між магометанством і християнським світом за перевагу в Європі наприкінці XVI століття набула форми боротьби між Оттоманською імперією і Священною Римською імперією германського народу на чолі з Австрією. Бажаючи відвернути увагу від політичної і релігійної боротьби, викликаної католицькою реакцією імператора Рудольфа II, який був слухняним знаряддям в руках єзуїтів, австрійський уряд вступив 1593 року у війну з Туреччиною. Успіхи австрійців на Дунаї викликали в Константинополі повстання народу і яничарів, що примусило турецького султана Магомета III особисто виступити в 1596 році з

військом в Угорщину, але перемогою, одержаною над австрійцями в битві при Керезтеші біля Тиси, султан не скористався. Ускладнення у внутрішньому житті Австрії, що загрожували повстанням, з одного боку, безладдя у внутрішньому житті Туреччини, що створилося ще за Магомета III, та повстання, яке вибухло в турецьких володіннях у Малій Азії,— з другого боку, примусили обидві сторони припинити війну. Сітваторокський мир, укладений 11 листопада 1606 року, на який змушений був піти турецький султан Ахмет I, знаменував собою поворот у взаємовідносинах між Туреччиною і Європою. Туреччина вперше прийняла принципи і форми міжнародного права Європи, і султан визнав колишнього віденського короля імператором. Про це перемир'я, мабуть, і говорить літописець, змістивши, однак, хронологічні рамки подій. Це перемир'я, неодноразово поновлюючись, тривало лише близько 20 років, а не до 30 літ, як зазначив літописець («Ахмет I».— Энциклопедический словарь, т. 4, вид. Ф. Брокгауза, И. Ефрона, стор. 535; «Магомет III». —Т а м ж е, т. 35, стор. 335; «Рудольф II».— Т а м ж е, т. 53, стор. 234; «Турецкие войны».— Т а м ж е, т. 67, стор. 118; «Турция».— Т а м ж е, стор. 238) — 130.

[216] Мова йде про Василія Костянтина Костянтиновича Острозького — 131.

[217] Князя Олександра Василій-Костянтиновича Острозького тут названо ярославським від міста Ярослава, родового маєтку його дружини Анни Костки, в якому він деякий час проживав (П. Т. В и к т о р о в с к и й, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. I, стор. 33; див. також коментар 84) — 130.

[218] У цій звістці розповідається про татар, що вторглися на Поділля восени, в період свят пречистої, які відмічаються — перше 15 серпня, а друге — 8 вересня. Про один з цих нападів татар на Поділля в 1605 році згадується в листі Януша Василій-Костянтиновича Острозького до польського короля Сигізмунда III від 26 грудня 1605 року, в якому говориться, що поляки, об'єднавшись з козаками, розгромили татар, які напали на Шаргород та інші міста, відібрали у загарбників захоплений ними великий полон і завдали їм значних втрат (Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 111—112) — 130.

[219] Див. коментар 33 — 131.

[220] Туреччина, яка стояла на чолі мусульманського світу, вела війну з Іраном (Персією) за перевагу на Близькому Сході і водночас вела боротьбу з європейськими християнськими державами за перевагу в Європі. Розшукуючи союзників для боротьби проти Туреччини, іранський уряд входив у зносини із Західною Європою, що й знайшло своє відбиття у літопису у вигляді звістки про посольство персидського царя Аббаса I Великого в Польщу з пропозицією про укладення військового союзу для боротьби проти Туреччини, яка була ворогом як європейських, так і азіатських народів (ст. «Персия». — Энциклопедический словарь, т. 45, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 394—395; «Турция». — Т а м ж е, т. 67, стор. 233—238; В. Г р а б е н ь с к и й, История польского народа, стор. 187—188) — 131.

[221] Про поразку татар у 1606 році під Білою Церквою в інших джерелах звісток не знаходимо — 131.

[222] Див. коментар 37 — 131.

[223] Події в Польщі 1607 року є прямим продовженням рокошу 1606 року. За допомогою сенату між королем і керівником рокошу М. Зебржидовським було укладено перемир'я, що знайшло своє остаточне вираження в постанові сейму 1609 року, коли рокошанам була оголошена загальна амністія, але одночасно в постанові сейму було указано, що призвідцям політичних смут загрожує віддача до сеймового суду (див. коментар 37; Волюміна легум, т. II, СПб., 1859, стор. 461—462; В. Г р а б е н ь с к и й, История польского народа, стор. 178—180) — 131.

[224] Вишневецький Михайло Михайлович — 131.

[225] Після Ієремії Могили молдавським господарем був його брат Симеон Могила (10.VII 1606 — 24.IX 1607), потім короткий час на господарстві був син Симеона Михайло Могила (24.IX 1607 — 19.XII 1607), і лише після цього господарем

Молдавії став син Ієремії Костянтин Могила (листопад 1607 — 20.XI 1611) — 131.

[226] У цій звістці, як і в запису під 1606 роком, автор Острозького літописця значно прикрасив успіхи поляків під час інтервенції польських феодалів в Російську державу (див. звістки Львівського літопису під 1605 роком, стор. 102—105) — 131.

[227] Лжедмитрія II підтримував донський козацький отаман І. Заруцький, загін якого був військовою опорою цього самозванця. Заруцький в 1607—1608 роках фактично тримав у своїх руках майже все верхнє Заволжя, у зв'язку з чим Лжедмитрія II і називали заволзьким царевичем. В інших джерелах звісток про відвідування Лжедмитрієм II польського короля і краківського каштеляна не знаходимо (С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. IV (тома 7-8), стор. 483, 534; С. Ф. Платонов, Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI—XVII вв., М., 1937, стор. 270, 273; «Заруцкий Иван».— Новый энциклопедический словарь, т. 18, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 319—320) — 131.

[228] В інших джерелах звісток про напад татар на Вінницю, Гайсин і Шаргород у 1607 році не знаходимо, але в листі польського короля Сигізмунда III до турецького султана Ахмета I від 8 листопада 1607 року зазначається, що татари завдали збитків Речі Посполитій (Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 119—120) — 131.

[229] Ускладнення у внутрішньому житті Польщі і незадоволення шляхти політикою Сигізмунда III загрожували королю рокошом, внаслідок чого він змушений був уникати війни з новим російським царем Василієм Шуйським, який теж уникав цієї війни у зв'язку з загрозою виступу з боку Лжедмитрія II і через тяжке внутрішнє становище Російської держави. Це сприяло переговорам між Росією і Польщею про перемир'я, яке було укладене 25 липня 1608 року терміном на три роки і одинадцять місяців. За умовами перемир'я обидві держави залишалися в давнішніх кордонах, і обидві сторони повинні були відпустити затриманих підданих іншої сторони. Тоді ж повернувся з Росії в Польщу один з відступників від православ'я і зрадник свого народу Костянтин Вишневецький, який до цього і потім завдавав багато шкоди як російському, так і українському народам (С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. IV (тома 7-8), стор. 486, 489—490; П. Т. Викторовский, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 99—100) — 132.

[230] Про вторгнення татар в Поділля в 1608 році, проти яких було направлено польське військо, що розташувалося обозом під Обідним між Вінницею і Немировим, згадує в своїх мемуарах Самуїл Маскевич (А. С. Петрушевич, Дополнения к Сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год, стор. 40—41) — 132.

[231] Становище, що створилося в Польщі на початку XVII століття у зв'язку з інтервенцією в Російську державу та боротьбою проти рокошан, сприяло зростові та зміцненню українського козацтва. Тому всі постанови сеймів у цей період, що були скеровані проти козаків, залишалися пустими розмовами, а походи козаків проти татар і турків посилювалися. Ухвала Варшавського сейму, що засідав з 15 січня до 26 лютого 1609 року, про запорізьких козаків лише свідчила про розширення козацького руху, всупереч всім постановам польського уряду. Ухвали цього сейму про заходи для приведення козаків до покори були лише формальними витівками, тому що цей же сейм, хоч офіційно і не схвалив війну проти Росії, однак, він виділив кредити, за рахунок яких король і гетьман повинні були вербувати військо, розраховуючи в першу чергу використати для цього українське козацтво, як найбільш зручне і дешеве військо, що не вимагало особливих витрат на його спорядження (Волюміна легум, т. II, стор. 465) — 132.

[232] Найменування «палагойський», очевидно, походить від назви населеного пункту Палугія (Palugya), розташованого на річці Ваг в колишньому Липтовському комітеті в Угорщині, на території теперішньої Чехословаччини — 132.

[233] В цей період Польща зробила нову спробу взяти Молдавію під свій вплив З цією метою 1615 року, в самий розпал турецьких нападів на Польщу, польський уряд направив у Молдавію загін війська на чолі з Михайлом Вишневецьким і Самуїлом Корецьким. У битві біля села Татарень молдавсько-польські війська одержали перемогу над військами Томші і примусили його втекти у Волощину. Задум поляків мати на молдавському престолі свого ставленика вдався, бо господарем Молдавії було поставлено сина Ієремії Могили Олександра Могилу. Однак ця перемога виявилася лише ще одною образою, заподіяною Польщею Туреччині, внаслідок чого взаємини між цими двома державами значно загострилися. Не бажаючи терпіти на молдавському господарстві ставленика Польщі, турки направили в Молдавію своє військо. Цей похід турків закінчився розгромом і полоненням поляків, а Олександра Могилу було відправлено в Константинополь. В 1617 році турки відновили похід проти поляків, і після взяття турецьким військом фортеці Рашкова було підписано перемир'я, за яким заборонявся вступ польських військ у Молдавію, Волощину і Трансільванію (История Молдавии, т. I, стор. 221; С. Н. Палаузов, Румынские господарства Валахия и Молдавия в историкополитическом отношении, стор. 104—105) — 133.

[234] Татари вторглися в Поділля і Волинь восени 1615 року. Польський уряд, зайнятий війною з Російською державою, спромігся лише розіслати королівські універсали з закликом до шляхти виступити проти татар, але ніхто на цей заклик не відгукнувся. Коронний гетьман С. Жолкевський, який в той час залишався в Польщі, не мав війська для боротьби з татарами. У королівській інструкції від 20 січня 1616 року на шредський сеймик з гіркотою відмічалося, що орда, не зустрічаючи збройного опору, прийшла в ту частину України, в якій вона давно не бувала, знищуючи все вогнем і мечем, забираючи в поганський полон багато християнських людей та захоплюючи величезну здобич (Жерела до історії України-Русі, т. VIII, стор. 166—167) — 133.

[235] У римського папи Павла V — 133.

[236] Див. коментар 21 — 133.

[237] Під 1616 роком літописець зібрав звістки про Самуїла Корецького, що стосуються різних років. Вдруге Корецький потрапив у полон до турків 1620 року після битви під Цецорою (П. Т. Викторовский, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 200—203) — 134.

[238] Гетьман С. Жолкевський, намагаючись демонструвати готовність польської армії дати збройний опір туркам, чкі загрожували вторгненням в Поділля, мобілізував місцеву шляхту і магнатів. Ця мобілізація торкнулася також Костянтина Адама Острозького (М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, стор. 356) — 134.

[239] 2 лютого 1617 року татарська орда під проводом калги Девлет Герея вторглася в Поділля. Гетьман С. Жолкевський, який мав у своєму розпорядженні всього сімсот чоловік війська, не міг протистояти татарам. Сили українських козаків теж виявилися недостатніми для того, щоб перегородити дорогу ворогові. Слідом за татарами на Україну рушило турецьке військо на чолі з Алімазором пашею. Всього на Україну вступило 30 тисяч турецького війська, 12 тисяч трансільванського (семиградського), така ж кількість молдавського війська та понад 20 тисяч татар. Основним джерелом для висвітлення цього нашестя ворогів на Україну є документи, писані С. Жолкевським. Автор Острозького літописця наводить дуже цінні додаткові фактичні дані про територію, яка зазнала нападу татар, і підкреслює, що вороги завдали населенню великих збитків (С. Жолкевський, Писання, стор. 247—248, 251, 305—311) — 134.

[240] Костянтин Адам Олександрович Острозький — 134.

[241] Цей напад татар трапився, мабуть, 20 вересня, в день, коли православне населення відзначало пам'ять великомученика Євстафія Плакиди. В інших джерелах звісток про це вторгнення татар на Україну не знаходимо — 134.

[242] Мова йде про Анну Алоїзу Острозьку. Вислів «На їх місці» стосується її двох братів — Костянтина Адама (див. звістку літопису під 1618 роком) і Івана (Януша), про якого говориться у звістці під 1619 роком (див. звістку Львівського літопису під 1636 роком, вище, стор. 115; П. Т. Викторовский, Западно-русские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 43—44) — 134.

[243] Так називалося легке кінне військо, що утворилося з загону польського шляхтича, відомого «наїзника»— авантюриста Лісовського-Яновича Олександра Іосифа, який чинив свої розбишацькі напади на російську територію в 1608—1616 роках. Після смерті Лісовського, яка трапилася в 1616 році, його загін повернувся в Польщу, де чинив наїзди переважно на тамтешнє українське, білоруське і російське населення («Лисовский», «Лисовчики».— Энциклопедический словарь, т. 34, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 739, 740; С. Ф. Платонов, Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI—XVII вв., стор. 269, 273—275, 280, 300—303, 309; M. Dzieduszycki, Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków, Lwów, 1843) — 134.

[244] Тобто після 6 січня — 135.

[245] В 1619 році великий піст починався 8 лютого — 135.

[246] Зі смертю в 1618 році Костянтина Адама Олександровича Острозького і в 1619 році Івана (Януша) Олександровича Острозького, а також Януша Василій-Костянтиновича Острозького, краківського каштеляна, який помер у 1620 році, не залишивши після себе синів, припинився по чоловічій лінії рід князів Острозьких. Всі володіння Острозьких перейшли до Владислава Домініка Заславського, внука Януша Василій-Костянтиновича Острозького по дочці Єфросинії, на якій був одружений Олександр Янушович Заславський. В 1656 році помер Владислав Домінік Заславський, а в 1673 році помер його єдиний син Олександр Януш, зі смертю якого припинився по чоловічій лінії також рід князів Заславських (П. Т. Викторовский, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 43—44, 61—62) — 135.

[247] Див. коментар 84 — 135.

[248] Ціна збіжжя визначалася за колоду — 135.

[249] За іншими відомостями, Іосафат Кунцевич був страчений народом у листопаді 1623 року (П. Жукович, Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.), вып. 4 (1623—1625 гг.), стор. 69—104) — 136.

[250] Похід коронного гетьмана С. Конецьпольського на Україну, а саме на Київщину, тодішній центр українського козацтва, з метою винищити його, відбувся в 1625 році (Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 56) — 136.

[251] Див. коментар 51—136.

[252] Київський печерський архімандрит Єлисей Плетенецький помер 13 листопада 1624 року (С. Голубев, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, стор. 269—270) — 136.

[253] Літописець стисло, але досить точно схарактеризував нестійкість Мелетія Смотрицького в релігійних питаннях, його вагання між православ'ям і унією. Однак М. Смотрицький був одним з найобдарованіших південноруських учених першої половини XVII століття. Його «Граматика словенськая», що була видана вперше в 1618 році у Вільні, відіграла видатну роль у поширенні руської писемності. Як єдиний придатний підручник з руської граматики для того часу, книга перейшла в Москву, де була перевидана в 1648 — 1721 роках. За цим підручником навчався М. В. Ломоносов. Для свого часу «Граматика» М. Смотрицького була прекрасною книгою, написаною зі знанням предмета і відзначалася ясністю викладу матеріалу («Мелетий Смотрицкий». — Энциклопедический словарь, т. 37, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 180—181) — 136.

[254] Див. звістки Львівського літопису під 1630 роком, що являють собою найповніший і майже єдиний опис повстання українських селян та козаків проти польського панування на Україні, яке вибухнуло в цьому році, вище, стор. 105—111.— 136.

[255] Див. коментар 69 — 136.
[256] Див. коментар 71 — 137.
[257] Князь Владислав Домінік Заславський (див. коментар 246) — 139.
[258] Див. звістки Львівського літопису про цю подію під цим же 1636 роком, вище, стор. 115.— 139.
[259] Якщо окремі представники з роду князів Острозьких, як, наприклад, Олександр Василій-Костянтинович Острозький (помер 2 грудня 1603 року), ще дотримувалися православ'я, то споріднена з ними фамілія князів Заславських з православ'ям, що за тих часів означало і з руською народністю, давно порвала. Передостанній представник цього роду по чоловічій лінії, Владислав Домінік Заславський, який унаслідував після припинення роду князів Острозьких всі їхні величезні володіння, використав всю свою силу і владу для насадження унії у всіх своїх неосяжних володіннях. В 1630 році Заславський видав «лист» про підпорядкування уніатському митрополитові і єпіскопам всіх православних священиків, які перебувають в його маєтках, а парафіяни повинні були підкоритися уніатським священикам (П. Т. Викторовский, Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв., вып. 1, стор. 33, 61) — 139.
[260] Константинопольский собор 381 року, що являвся другим вселенським собором, був, зокрема, спрямований проти єресі македонян — послідовників константинопольського єпіскопа Македонія, який розходився з вченням офіційної церкви в деяких догматах, в тому числі про святого духа («Константинопольские соборы».— Энциклопедический словарь, т. 31, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 60—63; «Ереси». — Большая советская энциклопедия, т. 15, вид. 2, стор. 526—528) — 139.
[261] Маніхейство — одна з релігійних сект, які були розповсюджені на Сході і Заході, особливо в III і IV століттях. Вони являли собою суміш християнства і буддизму («Манихейство».— Энциклопедический словарь, т. 36, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 541—543; «Манихейство». — Большая советская энциклопедия, т. 26, изд. 2, стор. 221) — 139.
[262] Мова йде про римського папу Лева III, якого далі автор літопису називає Лео Великий, виявляючи, очевидно, до цього папи особистий пієтет. Однак іменування «Великий» було привласнено папі Леву I (440—461), який питання, що цікавило автора літопису, не торкався («Лев — имя 13 пап». — Энциклопедический словарь, т. 33, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 447) — 140.
[263] Бароній Цезар, історик римсько-католицької церкви, фанатичний прихильник папізму (помер 30 червня 1607 року). Тут іде мова про твір Цезаря Баронія «Церковні літописи від р. Хр. до 1198 року», в якому він виступив затятим прихильником і оборонцем прав та зазіхань папства («Бароний». — Энциклопедический словарь, т. 5, вид, Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 90) — 140.
[264] Рабин, Равин, від «рав Авин» і Арабис від «рав Аши»— вавілонські вчені, яким належить остаточне упорядкування в 488—599 роках талмуда в редакції або списку «Бавлі» (від Бавл — Вавілон). Тут автор літопису бажав, очевидно, провести паралель між боротьбою релігійних течій в християнстві і боротьбою подібних течій в іудействі, але цього задуму, як і літопису в цілому, він до кінця не довів («Талмуд».— Энциклопедический словарь, т. 64, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 542—548) — 140.
[265] Аквіла, Аквіля, грек-язичник з Синопа, який прийняв християнство, але потім був відкинутий від християнської общини за його прихильність та пристрасть до астрології. Після цього він перейшов в іудейство, вивчив еврейську мову і переклав на грецьку мову Ветхий завіт. Жив він у II столітті нашої ери («Аквила».— Энциклопедический словарь, т. I, вид. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, стор. 280) — 140.

АРХІВНА І БІБЛІОГРАФІЧНА ДОВІДКА ПРО ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС І ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ

Рукопис Львівського літопису зберігається в Центральній науковій бібліотеці Академії наук Української РСР в Києві (Відділ рукописів, фонд кол. Університету св. Володимира, № 206, збірка А. С. Петрушевича, № 27, стор. 162—182).

Зразу ж після виявлення літопису Д. Зубрицьким, документом зацікавився галицький вчений Я. Головацький і виготовив декілька копій літопису. Одна з цих копій потрапила до К. Войціцького (Польща), який надрукував в журналі «Kwartalnik naukowy» уривки з документа. Другий примірник копії з передмовою Я. Головацького був переданий ним етнографові П. Лукашевичу (Київ) для видання, але це не було здійснено [1]. Третій примірник копії потрапив до А. С. Петрушевича, який видав літопис 1867 року у Львові. Один примірник копії літопису, мабуть, теж виготовлений Я. Головацьким, був надісланий Д. Зубрицьким у Росію історикові М. Погодіну, який видав літопис у Москві 1839 року. Місцезнаходження всіх цих копій зараз невідоме. Але коли б ці копії навіть де-небудь і збереглися, то при наявності оригіналу документа, вони наукового інтересу не мають [2].

Львівський літопис частково або повністю видавався декілька разів:

1. K. W. Wojcicki, O Kronice Ruskiej od roku 1498 do roku 1649. Wypis pierwszy.—«Kwartalnik naukowy», tom drugi, Kraków, 1835, стор. 86—93. Витяги з літопису від 1498 до 1625 року включно, почасти мовою оригіналу, але в польській транскрипції, почасти в перекладі на польську мову.

2. K. W. Wojcicki, O Kr onice Ruskiej od roku 1498 do roku 1649. Wypis drugi.—«Kwartalnik naukowy», tom trzeci, Kraków, 1836, стор. 315—329. Витяги з літопису від 1630 до 1636 року включно, теж почасти мовою оригіналу, але в польській транскрипції, почасти в перекладі на польську мову. (Звістки за 1626 рік у публікації Войціцького відсутні).

3. W. A. Maciejowski, Ułamki historyczne. I. O Kozakach.—«Kwartalnik naukowy», tom drugi, Kraków, 1835, стор. 283—320. Витяги зі звісток літопису за 1625, 1630, 1636—1638 роки та повністю за 1648—1649 роки, але у вільному викладі польською мовою.

4. О. Евецкий (Варшава), Русинская летопись. — «Телескоп», часть 29, 1835, стор. 309—328. Передрук російською транскрипцією і в перекладі на російську мову тексту Львівського літопису, виданого К. Войціцьким. О. Євецький

---

[1] Я. Головацкий, Воспоминания о Маркиане Шашкевиче и Иване Вагилевиче.—«Науковый сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы», Львів, 1885, стор. 36. Є підстави припускати, що з текстом Львівського літопису був ознайомлений Т. Г. Шевченко через П. Лукашевича, який збирався відправити з Шевченком літопис у петербурзьку цензуру для одержання дозволу на видання. Цей намір не здійснився у зв'язку з розривом відносин між Шевченком і Лукашевичем (М. Возняк, Шевченко і Галичина.—«Україна», березень—квітень, 1930, стор. 70—71).

[2] У Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР нами виявлено один примірник копії літопису під назвою «Львовская русская летопись», виготовленої Я. Головацьким з його передмовою, датованою 26 квітня 1839 року, та деякими примітками, яка зберігається під № I 3857. Мабуть, це і є той текст літопису, що мав бути опублікований за участю П. Лукашевича.

видав обидві статті К. Войціцького, перша з яких тоді вже була опублікована, а з другою він ознайомився в рукопису у самого Войціцького в Варшаві.

5. В. Р.— О Русской летописи с 1498 по 1649 год. (Ст. Войціцького).— «Журнал министерства народного просвещения», часть 18, 1838, № 4—6, стор. 1—22. Передрук з журналу «Kwartalnik naukowy» в перекладі на російську мову.

6. Львовская русская летопись.—«Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских», т. 3, кн. 3, М., 1839, стор. 233—267. Видання М. Погодіна з копії, надісланої Д. Зубрицьким.

7. Львовская летопись.—«Науковый сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы», вып. 1—4, Львов, 1868, стор. 255—294 і окремий відбиток. Видання літопису з копії, виготовленої Я. Головацьким, зі вступом і примітками А. С. Петрушевича. До тексту літопису додано «Краткий список гетманов казацких, бывших до Богдана Хмельницкого».

8. А. Петрушевич, Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год, Львов, 1874. В книзі вміщено численні короткі, а іноді й більші уривки з Львівського літопису.

При виконанні даної роботи, крім рукопису документа і його друкованих видань, автором було використано текст літопису, підготовлений О. І. Левицьким для видання в історико-літературній серії Київської комісії для розбору давніх актів. Том під назвою «Южнорусские летописи», складений О. Левицьким, містив у собі Львівський літопис і Літопис Іоахима Єрлича (1620—1673 рр.) польською мовою. Книгу було надруковано під час першої імперіалістичної війни, але вона в світ не вийшла, тому що віддруковані аркуші з початком громадянської війни залишилися не зверстаними і згодом були знищені. З цього видання, очевидно, зберігся лише один сигнальний примірник, переданий академіком М. Василенком у бібліотеку Археографічної комісії Української академії наук, який зараз зберігається в бібліотеці Інституту історії Академії наук Української РСР в Києві.

Острозький літописець відомий лише в єдиному списку в рукописній книзі Музейного зібрання Державного історичного музею в Москві (інв. № 4007). Він вміщений в розділі рукопису «Летописец польский». Літопис має назву «С кройніки Бельського речі потребнії вибрані», арк. 126—132 зі зворотами.

Літопис під назвою Острозький літописець видав академік М. М. Тихомиров (М. Н. Тихомиров, Острожский летописец. — «Исторический архив», т. VII, М., 1951, стор. 236—263).

СЛОВНИК ЗАСТАРІЛИХ, МАЛОВЖИВАНИХ ТА АКТОВИХ СЛІВ І ВИРАЗІВ

Абихмо — щоб ми.
Альбо — або, чи то.
Анафема — відлучення від церкви за незгоду з її вченням, церковне прокляття.
Анімушно — мужньо, стійко.
Ано — але, тільки.
Апарата — богослужебні приладдя.
Армата — гармата.
Арцибіскуп — католицький архієпіскоп.
Байдак — річкове судно довжиною 45—60 *м*, шириною 6—12 *м*.
Барда, барта — невелика залізна сокира з зігнутим держаком.
Барзо — дуже.
Бецати — неправильна форма слова обіцяти.
Битний — наявний.
Бихмо — щоб ми.
Бігунка — понос, дизентерія.
Біскуп — католицький єпіскоп.
Блават — коштовна шовкова тканина.
Борзо — скоро, швидко.
Броїти — обурюватися, виступати проти існуючого порядку.
Бурити — розоряти, руйнувати, скидати, валити.
Ваб, ваба — спокушування, чари.
Вдатний — здібний, здатний.
Ведлуг — згідно, відповідно (чому, до чого).
Вельце — дуже, вельми, набагато, значно.
Венцей — більше.
Взятися — вирушити, відправитися.
Визичати — робити послугу, ставитися доброзичливо.
Випадати — виходити, з'являтися несподівано, траплятися.
Виповідати — висловлювати, розповідати.
Віншовати, віншувати — поздоровляти, бажати щастя.
Владика — слово, яким іменували єпіскопа.
Влох — італієць.
Воєводство — крупна адміністративно-територіальна одиниця в давній і сучасній Польщі.
Волати — кричати, кликати, благати.
Вотувати — висловлювати думку, подавати голос, голосувати.
Впадати — вторгатися, вламуватися, входити.
Впрод — раніш, спочатку, перед цим.
Всіяти — (від слова всівати) тут — вселяти, прищеплювати, насаджувати.
Вшак же — однак, однако ж.
Вшистко, вшитко — все, сповна, без залишків.
Гайдуки — озброєна охорона і озброєні розсильні у магнатів.
Гаківниця — ручна вогнепальна зброя з гаком біля приклада.
Гарматне військо — військо, обзроєне гарматами.
Гевна — міфічне місце вічних посмертних страждань грішників, назва якого походить від долини Єнном або Гінном, поблизу Єрусалима, де приносилися людські жертви Молоху, богові сонця, вогню і війни.
Гетьман великий коронний — найвище звання, що присвоювалось начальникові військових сил у давній Польщі. Литва мала свого великого гетьмана навіть після Люблінської унії 1569 року.
Гетьман польний (польовий) — помічник і заступник великого гетьмана; він, звичайно, очолював військо, що стояло на кордоні в полі для захисту від татар. Литва мала свого польного гетьмана.
Гміна, гмін — адміністративна одиниця в Польщі, що відповідала волості в Росії; в Галичині — громада мешканців будь-якого населеного пункту, а також громада віруючих, прихильників одного якогось віросповідування.
Горій, горше — гірше.
Господа — будинок, господарство, іноді садиба будь-якої сім'ї.
Господар — титул князів Молдавії і Волощини в період феодалізму.
Груб (польське) — могила.

Деспект — зневажання, неповага, презирство.
Дії — історія, історичні твори.
Діло — гармата.
Для — із-за, через, з причини.
Доживотний — довічний.
Дозорца — доглядач, наглядач.
Доклад — клопотання.
Драган — драгун, кінний воїн, що за озброєнням і прийомами дій здатний також вести піший бій.
Дунай — розлив води, взагалі велике скупчення води.
Екскузовати — дати пояснення, скласти пробачення.
Елекція — вибори, обрання.
Єзуїти — монахи католицького ордену, заснованого в 1540 році Ігнатієм Лойолою.
Єничари див. *Яничари.*
Єпіскоп — керуючий єпархією, тобто церковною областю.
Же — що (сполучник).
Жеби — щоб.
Жебисте — щоб ви.
Живність — харчі, продовольство, припаси.
Жовнір, жолнір — солдат, ратник.
Заваровати — забезпечити будь-що, укріпити, зміцнити, установити.
Запирати — складати, укладати (угоду, договір).
Заскочити — захопити, піймати, запобігти.
Зась — потім, але, же, но, а.
Зацний — знатний, шановний.
Збродня — повстання, заколот, непокора.
Збурити — розорити, зруйнувати.
Звитязтво — перемога.
Здрайця — зрадник, відступник.
Зезволити — погодитися, дозволити.
Зіло — дуже, вельми.
Зложити (сейм) — скликати, зібрати.
Знаємий — знайомий, близький.
Золки (старопольське zioło, ziołko) — зілля, запашна трава.
Золотий польський — основна монета польських грошей, дорівнював 1/3 таляра, поділявся на 30 грошів.
Золотий червоний — дорівнював двом талярам.
Іж — що, але.
Іже — так як, який, що.
Ізложити — відкинути, повалити.
Ілекція див. *Елекція.*
Ілі би — якби (сполучник).
Імати — брати, схопити, взяти.
Індей — в іншому місці.
Інтент — намір, мета.
Інтеррегнум — безкоролів'я, міжцарів'я.
Кадук — рід хвороби, народна назва диявола, чорта.
Калга мурза — титул старшого з братів кримського хана, який був його співправителем і наслідником.
Кам'яниця — камінна будова.
Канцлер — вищий сановник в Польщі, що зберігав державну печатку і наглядав за законодавством та судочинством; він же звичайно відав іноземними справами.
Кафедра — підвищене місце в костьолі, з якого ксьондз виголошує проповіді.
Каштелян — комендант замку; сановники, що засідали в сенаті шляхетської Польщі.
Кварцяне військо — польське військо, що одержувало оплату з «кварти», тобто з податку в розмірі четвертої частини прибутків з королівських маєтків.
Кламця — наклепник, брехун.
Клейноти — предмети, що служать ознакою влади.
Кляштор — католицький монастир.
Кобила — укріплення на підвищенні, палісад.
Кокоший — курячий; кокоша війна — військова прогулянка, війна без битви.
Колода — міра сипучих тіл різного об'єму залежно від місцевості; львівська колода дорівнювала 532 польським фунтам або 8 півміркам.
Конвокація — сейм, який скликався в Польщі негайно після смерті короля і на якому висувалася кандидатура на короля.
Кондиція — умова, положення.
Конклюдовати — робити висновок, заключення; подавати вимоги.
Конфедерація — змова, заколот проти короля або сенату в давній Польщі.
Кон'юровати — зговоритися, вступити в змову.
Корона — назва Польського королівства з часу об'єднання Польщі і Литви на Люблінському сеймі 1569 року в федеративну феодальну державу — Річ Посполиту.
Коронний — назва осіб і установ, що в складі Речі Посполитої відносилися тільки до Польщі.
Коски — пустощі, жарти, гри.

Костьол — католицький храм, церква.
Крайчий — сановник при дворі короля, який розрізував та сортував м'ясо для королівського столу. В XVI—XVII століттях це вже був лише почесний придворний титул, не пов'язаний з виконанням обов'язків слуги короля.
Ксьондз — католицький священик.
Куршак — глиняний посуд з вузькою шийкою.
Ледаякий — поганий, паскудний, мерзенний.
Лежа — постій, квартирування військ звичайно взимку.
Лежати обозом — стояти військовим табором.
Леч — але, та.
Лятський — польський.
Маковиця — купол, баня церковної будови.
Мандат — наказ, повеління.
Меченосці — одна з назв Лівонського ордену.
Митусь — лежати головами в різні сторони.
Мнісі — монахи.
Мор (мур) — епідемія, чума, смертоносна пошесна хвороба.
Мур див. *Мор*.
Мурза — татарський князьок, спадковий старшина.
Міша — католицьке богослужіння, обідня.
Набарзі, найбарзі — більше всього.
Навенцей, найвенцей — найбільше.
Навіжати — відвідувати, навідуватися.
Наїзд — напад, наскок, вторгнення.
На тих міст — після того, зразу, негайно.
Небожата (тут глузливо, іронічно) — бідолахи.
Нігди — ніколи, ні в які часи.
Ніжлі — ніж, як.
Нілга — неможливо, не можна.
Німаш — немає.
Ніц — нічого.
Ніякись, ніякийсь — якийсь, хтось.
Новини — вид рукописного бюлетеня, газети, що почали виникати в кінці XVI — на початку XVII століть.
Обезпечитися — бути поза небезпекою, вважати себе забезпеченим від будь-чого, не боятися будь-чого, не турбуватися.
Обітниця — запевнення, обіцянка.
Обнятися, обійматися — братися, погоджуватися, брати на себе зобов'язання, брати підряд.
Обоз — тут це слово вжито в розумінні тимчасового укріпленого військового табору.
Оболокати — надягати, убирати.
Овде — там, туди.
Окрутний — жорстокий, лютий, звірячий.
Орація — святкове привітання, поздоровлення, складене спеціально з нагоди будь-якого торжества, привітальна промова.
Острожок — укріплення, збудоване з загострених зверху стовпів, сторч щільно один біля одного закопаних в землю.
Отправовати — учинити, виконати.
Паль, вбивати на палю — один з найжорстокіших способів страти людей, який шляхта широко застосовувала для боротьби проти українських повстанців.
Паньство — держава, престол.
Пахолки — батраки, наймити; так само називалися зброєносці шляхтичів під час походів, на відміну від таборної челяді або звичайних прислужників Пахолки брали також участь у битвах.
Перестятя — припинення, перепинення руху, перетинання.
Перун — грім.
Пінязі — гроші.
Піхотою — пішки.
Плюдри, плюндри — штани, шаровари.
Поважне — сміливо.
Повело — удалось, пощастило.
Повинний — залежний, підвладний.
Повіт — адміністративно-територіальні одиниці, на які поділялися воєводства.
Повітря — епідемія, пошесть.
Поводитися — відбуватися, статися, творитися.
Поганий — язичник; так польські магнати і шляхта іноді називали українців, росіян та білорусів, які не погоджувалися перейти в католицтво або погодитися на унію.
Подчаший, підчаший коронний — придворний чин у давній Польщі досить високого рангу; подавав королю чашу з вином під час торжеств.
Позволення — дозвіл, виявлення волі старшого.

Поле ставити — розміщуватися табором для військових дій.

Полумірок — половина восьмини або мірки; дорівнювався двом четверикам.

Поручник — службова особа, що виконувала різні доручення; помічник.

Посполите рушення — загальне поголовне ополчення шляхти, що оголошувалося польськими королями у випадках крайньої небезпеки для держави.

Посполитий — загальний, народний, громадський; також — простий, простолюдний, селянський.

Потенжне — сильно, міцно.

Потикатися — вступити в сутичку з ворогом або в бій; зіткнутися.

Потичка — сутичка, зіткнення, битва.

Потреба — бій, сутичка.

Потрутити — штовхнути, кинути, звалити.

Потуга — сила, могутність.

Потягнути — рухатися, пересуватися.

Пошарпати — пограбувати, обібрати.

През — через.

Переставати — припиняти військові дії, погоджуватися на що-небудь.

Привернення — повернення, відновлення.

Приморки — епідемія, чума, смертоносна пошесть.

Припоминатися — нагадувати про що-небудь, добиватися виконання обіцянки.

Приступовати — вступати, входити.

Пристя — наближення, прихід, появлення.

Пришлий (від польського przeszły) — минулий, що пройшов, проминув (стор. 119).

Пришлий (від польського przyszły) — майбутній, прийдешній (стор. 124).

Прот — настоятель церкви, ігумен монастиря.

Пункти — статті, умови, вимоги.

Райця, радця — радник ратуші, магістрату.

Райчина — дружина райці.

Ратуша — будинок міського управління, саме управління.

Рачій — вірніш, краще, точніше.

Ребелізувати — підняти повстання.

Регіментар — командир, полковник, начальник війська.

Реєстровий — особа, записана в списки козацького війська.

Референдарій — з XVI ст. королівський урядовець у Польщі, заступник королівського секретаря.

Рокош — невдоволення, хвилювання, бунт; повстання шляхти проти короля або сенату.

Рура — труба.

Русь, русин — руський; також — православний, українець тощо.

Рушеннє — ополчення, мобілізація.

Селедявка — оселедець.

Сермяга — каптан або свита з дешевого сірого сукна.

Сиріч — тобто, себто.

Смо — ми є.

Староста — довічне звання, що привласнювалося польськими королями магнатам за заслуги; королівський намісник в давній Польщі, пізніш управитель королівщини, маєтків, що належали королю.

Староство — податок на користь старости.

Стати обозом — розташувати війська в бойовій готовності.

Столець — місце в приміщенні для засідань.

Стратегма, стратагема — військова хитрість.

Стрільницця — укріплення, з якого стріляють.

Строфовати — виговорювати, докоряти, соромити.

Таляр, талер — крупна срібна монета, що дорівнювала трьом польським золотим або 90 грошам.

Таньє — дешево.

Товариство — начальницький склад польського війська.

Трапити — створити нестерпні умови, досаждати, мучити.

Убо — тому, через то.

Універсал — указ, грамота з оповіщенням про якусь подію або з розпорядженням військового чи адміністративного характеру.

Упоминати — попереджувати, застерігати.

Уфаньє, уфность — надія, упевненість, сподівання.

Фараон — назва єгипетського царя.

Фрауцимер (з німецького) — покоївка королеви.

Хлопство — зневажлива назва шляхтою селян та інших залежних осіб і бідноти взагалі.

Хоругва, корогва — прапор; загін війська.

Хорунжий коронний — у давній Польщі охоронець великого військового

прапора або королівського штандарту.

Цісар — титул імператора так званої Священної Римської імперії германського народу, а пізніше австрійського; на Україні так називали і турецького султана.

Чата — розвідувальний загін, роз'їзд, дозор.

Чауш — придворний царедворець в султанській Туреччині; гонець.

Чекан — ручна зброя, у якої з одного боку була сокирка, а з другого—молоток, з дерев'яним держаком завдовжки близько метра; водночас був ознакою начальницького стану.

Червоний золотий див. *Золотий червоний.*

Чистець —«чистилище», очищаючий вогонь, якому за вченням католицької церкви піддаються душі померлих.

Шати — коштовний одяг.

Шидерство — глум, знущання, глузування.

Шляхта — дворянство, привілейований стан у феодальній Польщі.

Шпиг — розвідник.

Юж — вже.

Юм — їм.

Яничари, єничари — відбірне привілейоване турецьке піше військо, утворене турецьким султаном Урханом у XIV столітті і скасоване Мухмудом II у 1826 році.

Яти — брати, взяти.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ І ТОПОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Руське паньство див. Руське воєводство.

Ряшів (Жешув) — старовинне українське місто, тепер в Польщі на річці Віслоку — лівій притоці Сяна, що впадає у Віслу — 143.

Сава — ріка в Югославії, що впадає в Дунай біля міста Бєлграда — 152.

Савойське (Завойське) *князівство* — колишня держава на території Франції, з 1713 року королівство, а з 1860 року — один з департаментів Франції — 128.

Самбір (Самбур) — місто на Дністрі; тепер районний центр Львівської області — 38, 57, 116, 144.

Самбур див. Самбір.

Сандомир (Сендомир) — місто в Польщі, на річці Віслі, вище впадіння в останню Сяна — 45, 57, 131.

Сандомирська земля — 57.

Свята гора — так називали Афонську гору на Халкидонському півострові в сучасній Греції; там у православних монастирях перебувало багато монахів, вихідців з Росії, України та Білорусії — 133.

Священна Римська імперія германського народу — так з 962 до 1806 року називалася Німеччина разом з захопленою нею Північною Італією — 157.

Семиграддя див. Трансільванія.

Сендомир див. Сандомир.

Серет — ріка — ліва притока Дунаю; починається біля південного кордону Чернівецької області з Румунією, пересікає цю область, протікає по території Румунії і впадає в Дунай нижче міста Галаца — 64.

Синоп — місто на північному березі півострова Мала Азія, стародавня колонія міста Мілету, яке само було древньогрецькою іонійською колонією на Егейському морі — 162.

Синява див. Стара Синява.

Синявка див. Стара Синява.

Сівер земля див. Сіверське князівство.

Сіверная земля див. Сіверське князівство.

Сіверська область див. Сіверське князівство.

Сіверське князівство (Сівер земля, Сіверная земля, Сіверська область, Сіверщизна) — одне з найбільших князівств стародавньої Русі, розташоване на правій стороні Десни та на ріках Сейму й Оці, з головним містом Новгород-Сіверський; тепер на цій території розташовані північні частини Чернігівської та Сумської областей Української РСР і південні частини Гомельської області Білоруської РСР та Брянської області РРФСР — 69, 72, 112, 121, 125, 131, 156.

Сіверщизна див. Сіверське князівство.

Сірія — країна на східному березі Середземного моря, на північному заході Аравійського півострова — 125, 151.

Сітваторок — місто в Угорщині — 158.

Слобідка (?) — невідоме тепер село на лівому березі Десни, нижче міста Остра — 16.

Слуцьк — місто на річці Случ — правій притоці Горині, що впадає в Прип'ять; тепер районний центр Мінської області Білоруської РСР — 43, 80, 130, 136.

Случ — ріка — права притока Горині, що впадає в Прип'ять — 123.

Смоленськ — місто на Дніпрі; тепер обласний центр РРФСР — 69, 70, 112, 125, 148.

Смотрич — ріка — ліва притока Дністра — 134.

Снятин — місто на річці Прут — лівій притоці Дунаю; тепер районний центр Івано-Франківської області — 144, 152.

Сокаль (Сокальський замок) — фортеця, пізніше місто на правому березі ріки Західний Буг; тепер районний центр Львівської області — 38, 57, 58, 100, 116, 125, 139, 142.

Сокальський замок — див. Сокаль.

Союз РСР (Радянський Союз) — 6, 7, 8.

Спас в горах — монастир в колишній Перемишльській єпархії — 115.

Стамбул див. Константинополь.

Стара Прилука (Прилука) — містечко на річці Десні — лівій притоці Південного Бугу; тепер село Липовецького району Вінницької області — 132.

Стара Синява (Синява, Синявка) — містечко на річці Ікві — лівій притоці Південного Бугу; тепер селище міського типу, районний центр Хмельницької області — 29, 123, 128

Стародуб — місто на річці Бабинці — правій притоці ріки Судості, яка

ЗМІСТ

Александр Арефьевич Бевзо

ЛЬВОВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ И ОСТРОЖСКИЙ ЛЕТОПИСЕЦ

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту історії Академії наук Української РСР

Редактор *В. О. Годлевська*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Оформлення художника *Р. К. Пахолюка*
Технічний редактор *Д. В. Вірич*
Коректор *І. Б. Баркова*

Здано до набору 28.I 1971 р Підписано до друку 11.V 1971 р. БФ 05412. Зам. № 156. Вид. № 15. Тираж 20 000. Папір № 2. 60×90¹/₁₆. Друк. фіз аркушів 12,5+2 вкл. Умовн. друк аркушів 12,88. Обл.-видавн. аркушів 13,12. Ціна 1 крб. 02 коп

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.

О.А. БЕВЗО